

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

БАГРІЙ ЮРІЙ МИХАЙЛОВИЧ

УДК 340.141(=161.2):[303.442.4-047.82:17.023.1](043.3)

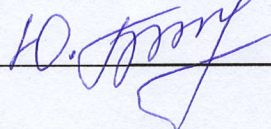
**ДИСЕРТАЦІЯ
КОНЦЕПТУАЛЬНЕ ОСМИСЛЕННЯ СПІВВІДНОШЕННЯ МОРАЛІ ТА
ПРАВА В УКРАЇНСЬКІЙ ПРАВОВІЙ ТРАДИЦІЇ З ПОЗИЦІЙ ТИПІВ
РАЦІОНАЛЬНОСТІ**

Спеціальність 081 «Право»

Галузь знань 08 «Право»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії у галузі права

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Ю. М. БАГРІЙ

Науковий керівник – **Горінов Павло Валерійович**, кандидат юридичних наук,
доцент

Київ – 2026

АНОТАЦІЯ

Багрії Ю. М. Концептуальне осмислення співвідношення моралі та права в українській правовій традиції з позицій типів раціональності – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 Право. – Український державний університет імені Михайла Драгоманова, Київ, 2026.

Актуальність дослідження проблеми співвідношення моралі та права в українській правовій традиції зумовлена комплексом факторів, що визначають розвиток сучасної української державності. У контексті сучасних викликів, зокрема необхідності зміцнення національної безпеки, правова система постає не лише як сукупність нормативних приписів, а як фундаментальний засіб утвердження правопорядку та інструмент захисту прав людини. Глибинне реформування цієї системи потребує опори на національну правову традицію з її потужним гуманістично-ціннісним зрізом. В умовах широкомасштабного вторгнення агресора питання національної ідентифікації набуває екзистенційного значення, а правова традиція виступає дієвим механізмом такої ідентифікації.

Необхідність відродження феномену «моралізованого права» як національної традиції зумовлена дефіцитом гуманістичного потенціалу в сучасній правовій реальності України. Багатовікова історія українського права демонструє органічну єдність етичних та правових норм, що є фундаментом для формування відповідального правового мислення як у представників владних інституцій, так і у пересічних громадян. Крім того, євроінтеграційні прагнення українського народу вимагають не лише формальної адаптації законодавства, а й глибокого засвоєння європейських правових цінностей, які історично були притаманні українській правовій культурі.

У першому розділі роботи здійснено ґрунтовний аналіз теоретико-методологічних напрацювань вітчизняних та зарубіжних науковців, присвячених дисертаційній проблематиці. Досліджено еволюцію понять правової традиції, природного права, форм і джерел права, моралі та етики. Констатовано, що

попередніми дослідниками виявлено низку особливостей розвитку української правової традиції в різні епохи, проте питання співвідношення моралі та права крізь призму типів раціональності потребує окремого цілісного вивчення.

Оскільки в межах легістської (законницької) доктрини взаємозв'язок моралі та права фактично заперечується, дане дослідження виконано з позицій юснатуралістичного (природно-правового) підходу. Це дозволяє розглядати право не як волю держави, а як втілення вищих цінностей справедливості та свободи. Методологія роботи базується на принципі взаємодоповнюваності методів. Застосовано загальнонаукові методи (аналіз, синтез, дедукція), філософські (діалектичний, екзистенціально-феноменологічний, герменевтичний) та спеціально-правові (історико-правовий, соціологічно-правовий, формально-догматичний). Особливе місце посідає метод синергетики як загальнонаукова трансдисциплінарна програма, що дозволяє дослідити правову систему як відкриту самоорганізовану структуру, чутливу до морально-етичних імпульсів суспільства.

Другий розділ присвячено дослідженню морально-правового континууму як культурно-цивілізаційного феномену. Обґрунтовано, що в общинно-племінний період людина була «розчинена» в груповому «ми», а її поведінка жорстко регулювалася традиційною первісною мораллю. Кардинальні зміни відбулися в період «осьового часу», коли становлення етичних норм (добро, спільне благо, свобода, людська гідність) призвело до формування *людини трансгресивного типу* – особистості, здатної виходити за межі безпосереднього досвіду. Така людина завдяки категоріальному мисленню творила моралізоване право, яке, у свою чергу, формувало її як суб'єкта права.

Автор доводить, що право і мораль мають спільну термінологічну базу та схожу структуру, що включає ідеологічну, нормативну та інституційну складові. Їхня спільна функція полягає у вдосконаленні людини та гармонізації суспільного буття. Право визначено як форму буття моральних норм або «юридизовану мораль». Сутнісною характеристикою обох систем є загальнолюдські смисли та цінності.

Важливим аспектом дослідження є вплив раціональності на розвиток права. Антична цивілізація виробила «мудру раціональність», засновану на цілісності природного та людського буття. Вона була спрямована на творення *змісту* права, що формувало людину як громадянина. Практична раціональність римлян, навпаки, зосередилася на *формі* – законі як інструменті захисту власності та індивідуальної свободи. Натомість новоєвропейський раціоналізм сформував легістську парадигму, байдужу до духовності, що призвело до відмежування моралі від права та перетворення останнього на політичне знаряддя репресій у недемократичних режимах.

У третьому розділі проаналізовано розвиток української правової традиції від доби Русі до сучасності. Доведено, що традиційна свідомість давніх русичів була *симбіозом* божественного порядку та родоплемінної *моралі*. Природно-правовий світогляд формувався органічно, виходячи з «природи речей». Раціоналізм цього періоду – це раціоналізм «здорового глузду», вплетений у логіку людського досвіду. Одухотворене християнством мислення сприяло творенню морально-правової системи регуляції, що орієнтувалася на загальнолюдське.

Період Литовсько-Руської державності продемонстрував розквіт звичаєвого права, яке базувалося на свідомості громади та морально-етичних настановах населення. Українська морально-правова традиція цього часу виконувала «люди́нотворчу» місію. На противагу цьому, московське право розвивалося як штучний регулятивний засіб державної влади, де панував свавільний закон, позбавлений внутрішнього культурного підґрунтя. Козацьке право увібрало в себе багатий морально-етичний досвід народу, розвиваючи «юридизовану мораль» на засадах демократії, гуманізму та спільного добра. Барокове мислення козацької еліти сприяло створенню «українського загального права» з глибоким етичним змістом. Професори Києво-Могилянської академії теоретично закріпили ідею, що позитивне право має творитися з єдності морального змісту та юридичної форми.

Після втрати державності на українських землях стала панівною російська законницька доктрина, проте народна звичаєво-правова традиція продовжувала

розвиватися в контексті неофіційної правової реальності. Українські мислителі XIX – початку XX ст. залишалися вірними природно-правовому трактуванню права, де людина оголошувалася найвищою цінністю, а моральний зміст був невід’ємним від юридичного.

Сьогоднішній стан правової системи України характеризується певним нехтуванням конституційними принципами, що зумовлено слабкою морально-етичною ментальністю як влади, так і суспільства. Автор наголошує: там, де відсутня мораль, право «задирається», втрачаючи свою сутнісну основу. Сучасне комерційне, раціоцентристське мислення сприяє появі егоїстичного індивіда, не здатного до солідарності та життя «у праві».

Україна, як член Ради Європи, має прийняти за основу юснатуралістичну доктрину з принципом єдності моралі та права. Неправове законодавство – це свідчення *аморальності* владних структур та їхньої демократичної незрілості. Суть правового реформування має полягати не в зміні формальних ознак, а в реальному наповненні правового життя «духом права» та юридизованою мораллю. Вирішення правових проблем сучасності лежить у морально-етичній площині: необхідне відродження гуманістичного раціоналізму, який цінує людину та її права.

На основі проведеного наукового аналізу автором сформульовано низку положень, що становлять наукову новизну роботи:

- з’ясовано, що оскільки легістська доктрина відриває право від культури та моралі, дослідження їх співвідношення в українській традиції можливе лише на засадах природно-правової доктрини. Право поза мораллю втрачає свою онтологічну сутність;

- обґрунтовано, що українська правова традиція історично формувалася під впливом гуманістичного людиномірного типу раціональності. Це фундаментально відрізняє її від російського догматично-репресивного раціоналізму, орієнтованого на самодержавний закон та «державоцентризм»;

– доведено, що мораль і право мають єдине коріння в духовності та спільну мету – утвердження справедливості. Право визначено як «юридизовану мораль», тобто форму побутування моральних норм у суспільному просторі;

– розкрито, що раціоцентризм європейського модерну призвів до відмежування права від етичних цінностей, що деперсоналізувало людину та перетворило право на емпіричний інструмент влади. Ця тенденція є згубною для демократичного розвитку;

– доведено, що в домодерній Україні через християнську етику та звичаєве право формувався принцип рівності (*aequitas*), що є сутністю права. Українська правова традиція є свідченням трансформації українця в цілісного суб'єкта права, для якого справедливість вища за закон;

– з'ясовано, що штучний характер московського права обумовлений відсутністю єдиного культурного підґрунтя; воно розвивалося як інструмент імперської експансії, де форма (свавільний закон) домінувала над змістом (правом);

– розкрито специфіку козацького права як юридизованої моралі, що розвивалася в межах барокового плюралізму. Доведено, що українське «загальне право» того часу було на рівні найвищих європейських культурно-правових надбань;

– обґрунтовано, що сучасна правова криза в Україні та поява «неправових законів» спричинена пануванням запрагматизованого раціоналізму олігархічних груп. Це призводить до несправедливого розподілу суспільних благ та аморальності владних інституцій;

– доведено, що стратегія сучасного правового реформування має передбачати перехід до юснатуралізму. Ключем до розв'язання правових проблем є відродження української морально-етичної спадщини та формування гуманістичного раціоналізму;

– показано, що «верховенство права» без моральної основи є змістовно порожньою формою. Лише юридизована мораль може забезпечити сталий

розвиток демократичної України та її інтеграцію в європейський правовий простір.

Удосконалено розуміння впливу раціонального чинника на правогенез. Показано різницю між античною раціональністю (спрямованою на суть права) та римським прагматизмом (спрямованим на форму закону). Також уточнено відмінність між *етнічною* мораллю та *природною* моральністю, яка через розум відкриває доступ до загальнолюдських цінностей.

Дістало подальший розвиток положення про роль схоластичного раціоналізму глосаторів у систематизації права та ідея про домодерну правову традицію українців як невід'ємну частину загальноєвропейського культурного процесу.

Ключові слова: право, мораль, правовий розвиток, національна правова традиція, юридизована мораль, моралізоване право, раціональність, типи раціональності, юснатуралізм, природне право, легізм, гуманістичний тип раціональності, правовий закон, неправовий закон, верховенство права, правова реформа, правова ідентичність.

SUMMARY

Bahrii Yu. M. «Conceptualizing the Relationship Between Morality and Law in the Ukrainian Legal Tradition from the Perspective of Types of Rationality» is a qualifying scientific work, manuscript.

Dissertation for obtaining the degree of Doctor of Philosophy in specialty 081 Law. – Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv, 2026.

The relevance of the research into the correlation between morality and law in the Ukrainian legal tradition is determined by a complex of factors shaping the development of modern Ukrainian statehood. In the context of contemporary challenges, particularly the necessity of strengthening national security, the legal system appears not merely as a set of normative prescriptions but as a fundamental means of establishing the rule of law and an instrument for protecting human rights. A profound reformation of this system requires reliance on the national legal tradition with its powerful humanistic-value dimension. Under the conditions of the large-scale invasion by the aggressor, the issue of national identification acquires existential significance, and the legal tradition acts as an effective mechanism for such identification.

The necessity of reviving the phenomenon of "moralized law" as a national tradition is necessitated by the deficit of humanistic potential in the current legal reality of Ukraine. The centuries-old history of Ukrainian law demonstrates the organic unity of ethical and legal norms, which serves as the foundation for forming responsible legal thinking among both government officials and ordinary citizens. Furthermore, the European integration aspirations of the Ukrainian people require not only the formal adaptation of legislation but also a deep assimilation of European legal values, which were historically inherent in the Ukrainian legal culture.

The first section of the work provides a thorough analysis of the theoretical and methodological contributions of domestic and foreign scholars dedicated to the dissertation problem. The evolution of concepts such as legal tradition, natural law, forms and sources of law, morality, and ethics is explored. It is noted that while previous researchers identified several features of the development of the Ukrainian

legal tradition across different eras, the question of the correlation between morality and law through the prism of types of rationality requires a separate, holistic study.

Since the relationship between morality and law is essentially denied within the legalistic (positivist) doctrine, this study is conducted from the standpoint of the jusnaturalistic (natural law) approach. This allows for the consideration of law not as the mere will of the state, but as the embodiment of the higher values of justice and freedom. The methodology of the work is based on the principle of the complementarity of methods. General scientific methods (analysis, synthesis, deduction), philosophical methods (dialectical, existential-phenomenological, hermeneutical), and special legal methods (historical-legal, socio-legal, formal-dogmatic) were applied. A special place is occupied by the method of synergetics as a general scientific transdisciplinary program, allowing for the investigation of the legal system as an open self-organizing structure sensitive to the moral and ethical impulses of society.

The second section is devoted to the study of the moral-legal continuum as a cultural-civilizational phenomenon. It is substantiated that in the communal-tribal period, the individual was "dissolved" in the group "we," and their behavior was strictly regulated by traditional primitive morality. Cardinal changes occurred during the "Axial Age," when the establishment of ethical norms (good, common good, freedom, human dignity) led to the formation of a transgressive type of human – a personality capable of going beyond immediate experience. This individual, through categorical thinking, created moralized law, which, in turn, shaped them as a subject of law.

The author proves that law and morality share a common terminological base and a similar structure, including ideological, normative, and institutional components. Their common function lies in the improvement of the human being and the harmonization of social existence. Law is defined as a form of existence of moral norms or "legalized morality." The essential characteristic of both systems is universal human meanings and values.

An important aspect of the research is the influence of rationality on the development of law. Ancient civilization produced "wise rationality," based on the integrity of natural and human existence. It was directed toward creating the content of

law, which formed the individual as a citizen. In contrast, the practical rationality of the Romans focused on the form – the statute (*lex*) as a tool for protecting private property and individual freedom. Modern European rationalism, however, formed a legalistic paradigm indifferent to spirituality, leading to the separation of morality from law and the transformation of the latter into a political tool of repression in non-democratic regimes.

The third section analyzes the development of the Ukrainian legal tradition from the era of Rus' to the present. It is proven that the traditional consciousness of the ancient Rus' people was a symbiosis of the divine order and tribal morality. The natural-law worldview was formed organically from the "nature of things." The rationality of this period was the rationality of "common sense," woven into the logic of human experience. Thinking spiritualized by Christianity contributed to the creation of a moral-legal system of regulation oriented toward universal human values.

The period of the Lithuanian-Rus' statehood demonstrated the flowering of customary law, based on the consciousness of the community and the moral-ethical attitudes of the population. The Ukrainian moral-legal tradition of this time performed a "human-creating" mission. In contrast, Moscow law developed as an artificial regulatory tool of state power, dominated by arbitrary statutes deprived of internal cultural foundations. Cossack law incorporated the rich moral and ethical experience of the people, developing "legalized morality" on the foundations of democracy, humanism, and the common good. The Baroque thinking of the Cossack elite contributed to the creation of "Ukrainian General Law" with deep ethical content. Professors of the Kyiv-Mohyla Academy theoretically consolidated the idea that positive law should be created from the unity of moral content and legal form.

After the loss of statehood, the Russian legalistic doctrine became dominant in Ukrainian lands; however, the folk customary legal tradition continued to develop in the context of unofficial legal reality. Ukrainian thinkers of the 19th and early 20th centuries remained faithful to the natural-law interpretation of law, where the human being was declared the highest value, and moral content was inseparable from the legal.

The current state of Ukraine's legal system is characterized by a certain disregard for constitutional principles, caused by a weak moral-ethical mentality of both the authorities and society. The author emphasizes: where morality is absent, law "suffocates," losing its essential basis. Modern commercial, ratio-centric thinking promotes the emergence of an egoistic individual, incapable of solidarity or living "within the law." Ukraine, as a member of the Council of Europe, must adopt the jusnaturalistic doctrine with its principle of the unity of morality and law as its foundation. Non-legal legislation is evidence of the immorality of power structures and their democratic immaturity. The essence of legal reform should lie not in changing formal features, but in the real filling of legal life with the "spirit of law" and legalized morality. The solution to contemporary legal problems lies in the moral-ethical plane: the revival of humanistic rationality that values the human being and their rights is necessary.

Based on the scientific analysis, the author formulated several provisions constituting the scientific novelty of the work:

- It has been established that since the legalistic doctrine detaches law from culture and morality, the study of their correlation in the Ukrainian tradition is possible only on the foundations of the natural-law doctrine. Law outside of morality loses its ontological essence.
- It has been substantiated that the Ukrainian legal tradition was historically formed under the influence of a humanistic, human-centered type of rationality. This fundamentally distinguishes it from Russian dogmatic-repressive rationalism, oriented toward autocratic statutes and "state-centrism."
- It has been proven that morality and law have a single root in spirituality and a common goal – the establishment of justice. Law is defined as "legalized morality," i.e., a form of existence of moral norms in the social space.
- It has been revealed that the ratio-centrism of European modernity led to the separation of law from ethical values, which depersonalized the individual and turned law into an empirical tool of power. This trend is detrimental to democratic development.

– It has been proven that in pre-modern Ukraine, through Christian ethics and customary law, the principle of equality (*aequitas*), which is the essence of law, was formed. The Ukrainian legal tradition is evidence of the transformation of the Ukrainian into a holistic subject of law, for whom justice is higher than the statute.

– It has been established that the artificial nature of Moscow law is due to the lack of a unified cultural foundation; it developed as a tool of imperial expansion, where form (arbitrary statute) dominated over content (law).

– The specifics of Cossack law as legalized morality, which developed within the framework of Baroque pluralism, have been revealed. It is proven that the "Ukrainian General Law" of that time was at the level of the highest European cultural and legal achievements.

– It has been substantiated that the modern legal crisis in Ukraine and the emergence of "non-legal statutes" are caused by the dominance of the over-pragmatized rationalism of oligarchic groups. This leads to the unfair distribution of social wealth and the immorality of state institutions.

– It has been proven that the strategy of modern legal reform must involve a transition to jusnaturalism. The key to solving legal problems is the revival of the Ukrainian moral-ethical heritage and the formation of humanistic rationality.

– It has been shown that the "rule of law" without a moral basis is a substantively empty form. Only legalized morality can ensure the sustainable development of a democratic Ukraine and its integration into the European legal space.

Improved the understanding of the influence of the rational factor on legal genesis. The difference between Ancient rationality (directed at the essence of law) and Roman pragmatism (directed at the form of the statute) is shown. The distinction between ethnic morality and natural morality, which through reason opens access to universal human values, is also clarified.

The following has been further developed the provision on the role of the scholastic rationality of the Glossators in the systematization of law and the idea of the pre-modern legal tradition of Ukrainians as an integral part of the general European cultural process.

Keywords: law, morality, legal development, national legal tradition, legalized morality, moralized law, rationality, types of rationality, jusnaturalism, natural law, legism, humanistic type of rationality, legal statute, non-legal statute, rule of law, legal reform, legal identity.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковано основні наукові результати дисертації:

1. Bagriy Yu. The moral and ethical dimension of the European Convention of human rights and fundamental freedoms. *PNAP*. 2025. № 3 (Республіка Польща). С. 111–121. URL: <https://scispace.com/pdf/the-moral-and-ethical-dimension-of-the-europe-an-convention-q1fr6tnf929d.pdf>

2. Багрій Ю. Морально-етична парадигма правової держави у творчості українських мислителів поч. XIX – I пол. XX ст. *Держава та регіони. Серія «Право»*. 2025. № 2(88). С. 101–107. URL: https://law.stateandregions.zp.ua/archive/2_2025/16.pdf

3. Багрій Ю. М. Морально-етичний вимір української правової традиції Козацької епохи. *Галицькі студії. Юридичні науки*. 2024. № 6. С. 11–19. URL: <https://journals.gi.ternopil.ua/index.php/law/article/view/61/56>

4. Багрій Ю. М. Національна правова традиція: методологія дослідження. *Вчені записки Таврійського національного університету імені Володимира Вернадського. Серія «Юридичні науки»*. 2024. Т. 35(74), № 3. С. 1–5. URL: https://juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2024/3_2024/3.pdf

5. Багрій Ю. М. Морально-етичні засади позитивного права Руси–України та Литовсько-Руської держави. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 7. С. 16–20. URL: http://www.lsej.org.ua/7_2024/3.pdf

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Багрій Ю. М. Ціннісно-сміслова компонента української правової традиції як основа здійснення правових перетворень в сучасній Україні. *Теоретичні та практичні проблеми реалізації норм права: матеріали X Міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Кременчук, 5–7 груд. 2024 р.). Львів ; Торунь : Liha-Pres, 2024. С. 28–32. URL: <http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/view/347/10349/37824-1>

7. Багрій Ю. М. Ціннісно-моральні засади захисту прав релокованих осіб. *Закарпатські правові читання. Релокація в умовах екстраординарних правових режимів : матеріали XVII Міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Ужгород, 25–

26 квіт. 2025 р.). Львів ; Торунь : Liha-Pres, 2025. С. 243–246. URL: <http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/view/380/11675/26563-1>

8. Багрій Ю. М. Ідея єдності права та моралі в творчості українських мислителів кінця XIX – поч. XX ст. *Творча спадщина Олександра Кістяківського (1833–1885): історико-теоретичні та сучасні проблеми розвитку юридичної науки* : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 22 листоп. 2024 р.). Київ, 2024. С. 201–204.

9. Багрій Ю. М. Проблема прав людини в творчості українських мислителів XIX – поч. XX ст. *Права людини та публічне врядування : матеріали VIII Міжнар. правничого форуму (до 150-річчя заснування ЧНУ імені Юрія Федьковича)* (м. Чернівці, 30 трав. 2025 р.). Львів ; Торунь : Liha-Pres, 2025. С. 17–20. URL: <http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/view/390/12498/36966-1>

10. Багрій Ю. М. Путінізм як тотальна загроза правам людини. *Становлення та розвиток правової держави: проблеми теорії та практики* : матеріали XVIII Міжнар. наук.-практ. конф. (24 груд. 2025 р.). Львів ; Торунь : Liha-Pres, 2025. С. 10–12. URL: <http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/book/448>

ЗМІСТ

ВСТУП	17
РОЗДІЛ 1. СТУПІНЬ НАУКОВОГО ОПРАЦЮВАННЯ ПРОБЛЕМИ СПІВВІДНОШЕННЯ МОРАЛІ ТА ПРАВА В УКРАЇНСЬКІЙ ПРАВОВІЙ ТРАДИЦІЇ З ПОЗИЦІЙ ТИПІВ РАЦІОНАЛЬНОСТІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	29
1.1. Науково-теоретичні засади дослідження проблеми співвідношення моралі та права в українській правовій традиції з позицій типів раціональності	29
1.2. Методологічні засади дослідження морально-правової регуляції суспільних відносин в українській правовій традиції	57
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1	70
РОЗДІЛ 2. МОРАЛЬНО-ПРАВОВИЙ КОНТИНУУМ ЯК КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ФЕНОМЕН	76
2.1. Мораль і право: ціннісно-сміслова відповідність та взаємообумовленість у суспільному бутті	76
2.2. Вплив типів раціональності на генезу морально-правового конструкту	87
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2	104
РОЗДІЛ 3. УКРАЇНСЬКА ПРАВОВА ТРАДИЦІЯ ВІД УКРАЇНИ-РУСИ ДО НОВІТНЬОЇ ЕПОХИ: ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОЗАЛЕЖНОСТІ ПРАВА ТА МОРАЛЬНО-ЕТИЧНОГО ВИМІРУ БУТТЯ	110
3.1. Морально-правова регуляція суспільних відносин в княжій Україні та Литовсько-Руській державі	110
3.2. Взаємозумовленість права та моралі в українській правовій традиції епохи Козаччини	139
3.3. Ідея єдності права та моралі в українській правовій традиції періоду колоніальної залежності України з кінця XVIII – поч. ХХ ст.	152
3.4. Правова реальність сучасної України: проблемність діалогу права та моралі	177
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3	197
ВИСНОВКИ	213
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	227
ДОДАТКИ	281

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. В умовах загрози національній безпеці України, спричиненої агресією путінської Росії, особливого значення набувають єдність народу і держави, утвердження громадянської та національної ідентичності, зокрема правової. Національна правова традиція як невід’ємна складова української культури та духовно-правовий феномен, що увібрав понад тисячолітній правовий досвід українського народу, виконує важливу ідентифікаційну функцію, формуючи самобутність і унікальність нації. Водночас тривалий період колоніальної залежності України призвів до переривання та руйнування національної правової традиції, що зумовлює необхідність її відродження, збереження та розвитку відповідно до сучасних суспільних викликів. Особливої актуальності ця проблема набуває в умовах розбудови в Україні правової держави, утвердження демократичних засад суспільства та реалізації євроінтеграційного курсу держави, незважаючи на триваючу широкомасштабну агресію Російської Федерації.

Єдність українського народу, його єдність із державою в нинішній екстремальній ситуації – це потужна зброя проти агресора, тобто чи не найважливіший аспект національної безпеки. Будучи змістовними конструктами національної правової традиції, універсальними соціокультурними регуляторами людського буття у функціональному плані, мораль і право здатні цю єдність формувати, зміцнювати. Як ніякі інші регулятивні механізми цивілізаційно-культурного континууму, вони впливають на гармонізацію людських відносин, тому дослідження їх взаємозв’язку та взаємовпливів у межах національної правової традиції в різні періоди української історії з метою використання її складових у правових реформах у сучасній Україні задля зміцнення української державності та єдності нашої нації не може не бути актуальним. Зважаючи на те, що правова сфера України донедавна розвивалася на державоцентристській, репресивній стосовно людини основі, використання гуманістичного потенціалу національної правової спадщини з властивими їй морально-правовими цінностями в реформаторських процесах є особливо важливим завданням. Прагнучи бути

демократичними і правовими, держава і суспільство не повинні дозволяти собі морально-правового занепаду, атрофії морально-етичних засад права, оскільки морально-правове мислення, морально-етична культура – як свідчить історія, це чинник національної усталеності та безпеки держави.

У зв'язку із прагненням українців доєднатися до європейського правового простору, дослідження співвідношення права та моралі в національній правовій традиції є науково-теоретичним внеском у ствердження європейських цінностей, демократичних та гуманістичних засад розвитку, що нині так важливо в умовах кризи світової демократії.

Українські та зарубіжні автори за темою дисертаційної роботи зробили низку напрацювань, серед яких дослідження: правової традиції, її поняття, структурних елементів, функцій, особливостей розвитку в різні епохи української історії; морально-етичного та правового континууму в людському бутті, їх співвідношення, значення, функцій; законницької (легістської) та природно-правової доктрин, їх впливу на правовий розвиток; верховенства права як мегапринципу в українському праві; стандартів права, особливостей їх застосування в українських умовах; методологічних засад дослідження права тощо. Цим аспектам дисертаційної проблеми присвятили свою увагу у працях українські автори: В. Авер'янов, М. Альчук, О. Атоян, М. Андриц, І. Бабич, Т. Багрій, М. Балагура, В. Бачинін, С. Бервено, М. Бедрій, Є. Бистрицький, Ю. Бондар, Н. Бордун-Комар, В. Братасюк, О. Грищук, Д. Вовк, О. Веклич, В. Васильчук, О. Воропай, О. Ганжа, І. Гетьман-П'ятковська, С. Головатий, К. Горбенко, М. Гримич, В. Градова, М. Грушевський, В. Гуцуляк, І. Данилова, В. Дудченко, С. Дністрянський, В. Дорошенко, П. Захарченко, Є. Івашев, Б. Кістяківський, В. Камінський, М. Козюбра, М. Кельман, М. Костицький, О. Костенко, І. Конєв, В. Корнієнко, М. Кучук, В. Левкулич, П. Лодій, Л. Луць, С. Максимов, Б. Малишев, Ю. Матат, Н. Оніщенко, О. Зайчук, Н. Павлусів, Г. Пастушок, М. Патей-Братасюк, Л. Петрова, О. Петришин, С. Погребняк, Г. Попадинець, А. Романова, О. Росоляк, С. Серьогін, В. Цвік, С. Шевчук, А. Шевцова, Н. Шелевер, О. Шевченко та ін., а також зарубіжні автори: А. Вільд,

Е. Еппельбаум, Дж. Елі, Є. Ерліх, Г. В. Ф. Гегель, Е. Гобсбаум, Р. фон Ієрінг, І. Кант, Г. Кельзен, Дж. Остін, Т. Рейнджер, Л. Фуллер та ін.

Трагічно-драматичне минуле українського народу в період колоніальної історії зумовило недостатню увагу наших науковців до української правової традиції, відсутність напрацювань, які глибоко та всебічно розкривали б її зміст, структуру, динаміку, особливості розвитку в різні істотні епохи тощо, тому нині важливо заповнити ці прогалини в українській правничій галузі знання. Оскільки проблема співбуття моралі та права в українській правовій традиції з позицій типів раціональності на дисертаційному рівні поки що не була предметом дослідження, це вирішальним чином вплинуло на вибір дисертаційної теми.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження здійснювалося відповідно до законів України «Про вищу освіту», «Про наукову і науково-технічну діяльність», Національної стратегії розвитку освіти на 2012–2021 роки (Указ Президента України від 25 червня 2013 року № 344/2013), Плану заходів з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року, схваленого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23.11.2015 року № 1393-р. Дане дослідження належить до фундаментальних досліджень актуальних проблем суспільних і гуманітарних наук, включених до Переліку пріоритетних тематичних напрямів наукових досліджень і науково-технічних розробок на період до 2020 року, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 7.09.2011 № 942, зі змінами, внесеними згідно з Постановами Кабінету Міністрів України від 24.10.2012 № 970, від 23.09.2015 № 741, від 23.08.2016 № 556.

Дисертаційну роботу виконано в межах науково-дослідної програми кафедри правознавства та галузевих юридичних дисциплін Українського державного університету імені Михайла Драгоманова – «Проблеми застосування норм права в процесі розбудови правової, демократичної, соціально орієнтованої держави з широко розгалуженими інститутами громадянського суспільства» (номер державної реєстрації: 0111U007821). Тему дисертаційного дослідження

затверджено на засіданні Вченої ради Українського державного університету імені Михайла Драгоманова (протокол № 10 від 31 травня 2024 року).

Об'єкт дослідження – національна правова традиція як фундаментальна засада правового розвитку українського народу та сутнісна основа його правової ідентифікації.

Предмет дослідження – концептуальне осмислення співвідношення моралі та права в українській правовій традиції з позицій типів раціональності.

Мета та завдання дослідження. Метою дослідження є теоретико-правова концептуалізація проблеми співвідношення моралі та права в українській правовій традиції крізь призму типів раціональності, її розвиток, вдосконалення та застосування в сучасних реформаційних процесах.

Поставленою метою дослідження зумовлено наступні **завдання**:

- дослідити ступінь наукового опрацювання проблеми співвідношення моралі та права в українській правовій традиції;
- сформулювати методологічні засади для розкриття дисертаційної проблеми;
- висвітлити ціннісно-сміслову відповідність моралі та права в цивілізаційно-культурному континуумі, їх взаємообумовленість в суспільному бутті;
- розкрити роль та особливості впливу раціоналізму, його типів на розвиток права;
- дослідити специфічність морально-правової регуляції суспільних відносин в княжій Україні та Литовсько-Руській державі;
- показати генезу феномену моралізованого права в українській правовій традиції епохи Козацької державності;
- з'ясувати особливості співбуття права та моралі в неофіційній українській правовій традиції періоду колоніальної залежності України в XIX – поч. XX ст.;
- показати право і мораль проти «букви закону» як дилему правового реформування сучасної України.

Методи дослідження. Дисертаційне дослідження відноситься до міждисциплінарних, позаяк у ньому перетинаються історичні, історико-правові, філософські, філософсько-правові, теоретико-правові, конституційно-правові тощо аспекти. Враховуючи складність предмета дослідження, формування методологічної бази було здійснено на засадах принципу поліметодологізму та взаємодоповнюваності різних підходів та методів, що відповідає тенденціям розвитку сучасної правничої методології.

Оскільки загальнонаукова методологія дає неповне, часткове знання про предмет дослідження, в роботі було застосовано доповнення цих методів філософсько-правовими підходами та спеціально-правовими методами. За допомогою загальнонаукових методів (системності, індукції, дедукції, аналізу, синтезу, об'єктивності, структурно-функціонального методу, теоретичного моделювання, аналогії тощо) було опрацьовано низку понять: право, мораль, національна правова традиція, раціональність, правовий звичай, загальне право, закон, джерела права тощо; проаналізовано правову традицію як системне утворення, яке має певну структуру та виконує низку функцій; досліджено раціональність як активного агента правового розвитку; проаналізовано етапи розвитку української правової традиції тощо (підр. 1.1; 2.2; 3.1–3.4).

Із філософсько-правових підходів ефективним було використання природно-правового підходу, який дав можливість побачити український правовий розвиток як розгортання цілісного природного соціокультурного процесу, ґрунтованого на засадах принципів: первинності права як форми буття загальнолюдського духовного досвіду стосовно закону, єдності моралі та права, особливої цінності людини та її природних прав, а також юснатуралістичного гуманістичного мислення тощо (підр. 1.1; 3.1–3.4). Цей же підхід дозволив побачити право і мораль як квінтесенцію духовного загальнолюдського досвіду, рівноцінні чинники культурно-цивілізаційного континууму, що, взаємодоповнюючи один одного, виконують людинотворчу функцію (підр. 1.1; 2.1; 3.1–3.4). В світлі цього підходу раціональність постала як динамічна духовно-інтелектуальна напруга, що втілює дух часу та ментальність народу і активно

впливає на правову традицію, певним чином оформляючи її (підр. 1.1; 2.2; 3.1; 3.2; 3.3; 3.4).

Від природно-правового підходу невід’ємні такі філософські методи як антропологічний та аксіологічний, завдяки яким мораль і право розкриваються сутнісно, як невідчужувані компоненти людського буття, які сприяють формуванню сутності людини як природного соціокультурного феномена, виступаючи формою буття загальнолюдських цінностей (підр. 1.1; 1.2; 2.1; 2.2; 3.1–3.4). Ці філософсько-правові підходи були доповнені екзистенціально-феноменологічним підходом, який сприяв висвітленню моралі та права крізь призму людської суб’єктивності та національної ментальності (підр. 1.2; 2.1; 3.1–3.4). Філософсько-комунікативний підхід допоміг побачити національні форми права як результат колективної комунікації, спільної творчості окремих осіб, громади, влади (підр. 1.2; 2.1; 3.1–3.3). Герменевтичний підхід сприяв виявленню змісту та значення низки понять та категорій, ідей та вчень різних мислителів, положень нормативних актів тощо.

Ці групи методів були доповнені методами спеціально-правового плану: історико-правовим, який посприяв виявленню особливостей української правової традиції в різні історичні періоди; формально-догматичним, який допоміг протлумачити поняття та окремі норми правових актів (підр. 3.1; 3.2; 3.3; 3.4). Застосовано також синергетичний підхід як трансдисциплінарну парадигму дослідження процесів самоорганізації правової системи, яка сприяла виявленню парадигмальних змін у засадах правового розвитку загалом та національного зокрема (підр. 2.2; 3.1–3.4).

Оскільки дослідження співвідношення моралі та права в українській правовій традиції можливе лише з позицій природно-правового підходу, який передбачає їх єдність, домінуючими методологічними підходами стали природно-правовий підхід і взаємопов’язані з ним антропологічний та аксіологічний.

Емпіричну базу дослідження склали наукові напрацювання українських та зарубіжних класиків, науковців з філософії та історії, теорії та філософії права, історії українського права, галузевих юридичних дисциплін, положення та норми

міжнародних договорів, конвенцій, національного законодавства, узагальнення судової практики тощо.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у тому, що даний науковий доробок за характером та змістом розглянутих у ньому питань є першим в українській теоретико-правовій галузі знання комплексним дисертаційним дослідженням співвідношення моралі та права в українській правовій традиції. З огляду на мету та завдання дослідження, здійснено концептуалізацію теоретико-правового обґрунтування особливостей взаємозалежності моралі та права в українській правовій традиції, залучення національної традиційної парадигми морально-правового мислення, морально-правової ціннісно-сміслової компоненти в правових реформаційних процесах сучасної України.

На підставі здійсненого дослідження дисертаційної проблеми сформульовано ряд узагальнень, висновків, ідей, положень, які наповнені елементами наукової новизни і виносяться на захист. Зокрема;

вперше:

– з'ясовано, що, оскільки законницька доктрина, трактуючи право як емпіричне, політико-владне явище, відриває його від культури, в т. ч. від моралі та етики, заперечуючи можливість взаємозалежності моралі та права, дослідження їх співвідношення в українській правовій традиції було здійснено на засадах і в контексті природно-правової доктрини;

– обґрунтовано, що різні типи раціональності як активного агента суспільного розвитку в різні періоди історії чинили вплив на розвиток національної правової традиції, її специфіку. Українська правова традиція розвивалася під впливом *гуманістичного людиномірного типу раціональності*, спрямованого на вдосконалення людини, суспільства, творення держави тощо, на відміну від *монологічного, догматично-репресивного, розсудкового раціоналізму* росіян, спрямованого на ствердження самодержавства (державоцентризму) та його «букви закону»;

– доведено, що мораль і право як виміри людського буття розвивалися у взаємозалежності та взаємозумовленості упродовж людської історії. Окрім

відмінностей, право і мораль мають спільні: витoki – духовність; мету – досягнення справедливості у суспільних відносинах; структурну подібність: ідеологія, норми і принципи, інституційна складова тощо. Та найперше мораль і право поєднані *сутнісно*: вони є *формами буття загальнолюдських цінностей*. Мораль виступає *основою права*, поза якою право не існує, бо зникає підґрунтя для його буття. Право є *формою буття моральних норм*, тобто *юридизованою мораллю*. Сутнісний вимір моралі і права рівноцінний – їх *універсальність, загальнолюдськість* поза усіляким сумнівом;

– розкрито, що європейському модерну властивий *природничо-науковий* тип раціональності; будучи пронизаний *раціоцентризмом*, він став засобом творення легістської доктрини, яка відмежувала право від морально-етичних цінностей і принципів, духовності, людського буття, внаслідок чого воно втратило свою сутність, перетворилося на емпіричне знаряддя, політичний інструмент влади. В українському праві цей тип раціональності, а отже і легізм, в силу традиційного розвитку природно-правової парадигми був частковим, фрагментарним, особливого поширення не мав;

– показано, що завдяки вирішальному впливові *християнської морально-етичної* системи регуляції, демократичних засад життя, традиційно-звичаєвій нормативності, увідповідненій «природі речей», трансформації етнічної моралі та етики в *природну морально-правову систему регуляції*, в домодерній Україні формувалися ідея і принцип *рівноцінності, рівності, еквівалентності, aequitas* (рівна міра), що є *сутністю* права, і *полісутність* людського індивіда, звернення їх до *загальнолюдського*. Цей процес здійснювався аналогічно до античної Греції, де *категоріальним мисленням* та полісною атмосферою із *раціоналістичною етикою* було якісно трансформовано внутрішній світ людини, внаслідок чого відбувалося формування *сутності* права та людини, перетворення її в морально-правового суб'єкта;

– розкрито, що самотутні норми українського звичаєвого права фокусували в собі народну християнську мораль, принцип соціальної справедливості, який формувався в морально-правовому контексті. Моралізоване

право українців передбачало існування інших *природно-правових регуляторів*: звичаїв, традицій, обрядів, морально-етичних норм, розуму, совісті, справедливості, доброти, чесності тощо, які застосовувалися до ліквідації державності у формі звичаєвого, загального права та права справедливості, в той час як у Московії була лише одна форма та джерело – закон, що втілював самодержавство;

– обґрунтовано, що українська морально-правова традиція як відображення її *сутнісного* зв'язку із формуванням *сутності* української людини і творення *ціннісно-сислової сутності права*, є продуктом *внутрішніх процесів* розвитку *культури*, свідченням якісної трансформації способу мислення і життя праукраїнця, для якого життя *в праві як справедливості* істотно відрізнялося від життя в законі. Українське право успішно виконувало *людинотворчу місію*: українець створював сутність права, а право формувало його як *суб'єкта* права, а не *об'єкта* маніпуляцій влади, як це було в Московії;

– з'ясовано, що коли українці творили *моралізоване право*, московська людина, належачи до народу зовнішніх досягнень, ототожнювала себе із владою і власністю на окупованих Московією територіях і жодної участі у творенні права не брала. Розширення території, трансформованої в імперію, вимагало творення *не так сутності права, сутнісних критеріїв правності*, а творення *форми – закону*. Московське право не формувалося органічно із середини культури, бо її як *єдиної не існувало*, а було штучно сконструйованим регулятивним засобом влади задля здійснення імперських цілей;

– розкрито, що козацьке право, розвиваючись в контексті *барокового мислення*, продовжило розвиток юридизованої моралі на основі успадкованої природно-правової традиції. Це мислення плуралістичне, в його руслі всі природні регулятори суспільних відносин, втілюючи тотожність права і моралі, мали юридичну силу. Воно не було властиве росіянам, які розвивали владно-законницьке мислення, байдуже до людини та духовності;

– показано, що українське загальне право, будучи продуктом колективного здорового глузду, совісті та права справедливості, було *природним*

– такий *раціоналізм* аналогічний правовому мисленню середньовічної Англії. Мораль сприяла розвитку правового змісту, який зміцнював морально-етичні засади суспільних відносин;

– обґрунтовано, що нехтування юридизованою мораллю, втіленою у конституційних принципах сучасної України, як представниками влади, так і громадянами, зумовлено *слабкою морально-етичною ментальністю та культурою суспільства і влади*, інерційним тяжінням стереотипів законницької доктрини та несформованістю національної і правової ідентичності;

– доведено, що задля дотримання вимог стандартів права України необхідно прийняти реально за основу розвитку права юснатуралістичну доктрину з її фундаментальним принципом єдності моралі та права;

– з'ясовано, що несправедливий розподіл суспільного багатства зумовлено узурпацією влади олігархічними кланами, що є свідченням не лише демократичної незрілості української влади, але й її *аморальності*;

– показано, що неправова норма чи неправовий закон – явище псевдоправове і аморальне, бо заперечує гуманістичні цінності та смисли права; обґрунтовано, що верховенство права без моральної основи є змістовно порожньою формою;

– доведено, що правове реформування має стосуватися кодів правового мислення та бути глибинним; громадянському суспільству та державній владі необхідно зосередитись на формуванні гуманістичного раціоналізму та відродженні української морально-етичної спадщини.

Удосконалено:

– положення про вплив раціонального чинника на право в різні періоди історії. Показано, що раціональний потенціал античних греків було втілено у творенні *змісту* права, тоді як римляни зосередили зусилля на його *формі* – законі, як засобі захисту приватної власності;

– ідею про те, що *природна моральність*, порівняно із етнічною позитивною мораллю, завдяки розумові скеровує на пошуки всезагального у духовно-практичному бутті.

Дістало подальший розвиток:

– ідея, що в епоху першого українського Відродження якісно змінюється морально-правова традиція – релігійного вмісту меншає, міцнішає раціоналістичний зміст (*етика громадянського гуманізму*);

– ідея, що домодерна морально-правова традиція українців, що втілила прагнення гідності та справедливості, розвивалася в руслі європейської правової культури.

Практичне значення одержаних результатів. Дослідження зумовлене його актуальністю в контексті проблеми зміцнення національної безпеки держави, посилення формування національної ідентичності нашого народу, використання національної правової спадщини в якості засади правового реформування, євроінтеграційних прагнень України тощо. Отримані у дисертаційному дослідженні положення, ідеї, узагальнення, висновки можуть бути застосовані:

– у *нормотворчій правовій діяльності* – для вдосконалення змісту законодавчої діяльності, посилення його морально-етичних засад;

– у *правореалізаційній діяльності* – для вдосконалення практичної діяльності суб'єктів правозастосування в плані її гуманізації;

– у *науково-дослідній діяльності та в освітньому процесі* – для творчого розвитку та поглиблення різних аспектів проблеми співвідношення моралі та права;

– при підготовці підручників та навчальних посібників, під час формування і викладання курсів «Історія українського права», «Теорія держави і права», «Філософія права», а також відповідних спецкурсів.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та результати дисертаційного дослідження були апробовані на таких наукових заходах: X Міжнародній науково-практ. конференції «Теоретичні та практичні проблеми реалізації норм права» (5–7 грудня 2024 р.), м. Кременчук, Україна; XVII Міжнародній науково-практичній конференції «Закарпатські правові читання. Релокація в умовах екстраординарних правових режимів» (25–26 квітня 2025 р.), м. Ужгород, Україна; Всеукраїнській науково-практ. конференції «Творча

спадщина Олександра Кістяківського (1833–1885): історико-теоретичні та сучасні проблеми розвитку юридичної науки» (22 листопада 2024 р.), м. Київ, Україна (опубл. тези); VIII Міжнародному правничому форумі (до 150-річчя заснування ЧНУ імені Юрія Федьковича) (30 травня 2025 р.), м. Чернівці, Україна (опубл. тези); XVIII Міжнародній науково-практичній конференції «Становлення та розвиток правової держави: проблеми теорії та практики» (24 грудня 2025 р.), м. Ужгород, Україна (опубл. тези).

Публікації. Основні положення та висновки дисертації знайшли своє відображення у 10 публікаціях, 4 статті із них вийшли у виданнях, визначених МОН України як фахові, 1 – у науковому періодичному виданні держави ЄС, 5 – тези доповідей на науково-практичних конференціях різних рангів.

Структура дисертації логічно обумовлена метою, завданнями та предметом дисертаційного дослідження і складається зі вступу, трьох розділів, що містять вісім підрозділів, списку використаних джерел (568 найменувань на 54 сторінках). Повний обсяг дисертації становить 282 сторінки, з них загальний обсяг тексту складає 210 сторінок.

РОЗДІЛ 1. СТУПІНЬ НАУКОВОГО ОПРАЦЮВАННЯ ПРОБЛЕМИ СПІВВІДНОШЕННЯ МОРАЛІ ТА ПРАВА В УКРАЇНСЬКІЙ ПРАВОВІЙ ТРАДИЦІЇ З ПОЗИЦІЙ ТИПІВ РАЦІОНАЛЬНОСТІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

У даному розділі проаналізовано наукові підходи та концепції, що становлять науково-теоретичне підґрунтя дисертації, а також сформовано методологічні засади для висвітлення проблеми співвідношення моралі та права в українській правовій традиції з позицій типів раціональності.

1.1. Науково-теоретичні засади дослідження проблеми співвідношення моралі та права в українській правовій традиції з позицій типів раціональності

Проблема співвідношення моралі та права доволі важлива і достатньо давня. Її висвітлення можна простежити в європейській правознавчій, теоретичній та філософсько-правовій літературі – як у теоретико-правовій, так і філософсько-правовій класиці та у новітніх напрацюваннях українських авторів. Дослідження цієї проблеми вимагає звернення до базових принципів природно-правової доктрини, яка з 90-х років минулого століття почала стверджуватися в українській правовій сфері, прийшовши на зміну легістській (законницькій) доктрині, яка панувала в тоталітарну епоху. Звернення до сучасної правової доктрини, якою є природно-правова (юснатуралізм), дозволяє побачити не лише державне право (законодавство) в правовій реальності, але й позадержавне право, його зв'язок, взаємозалежність із іншими духовно-культурними регуляторами суспільних відносин і найперше з мораллю. Інша, легістська (законницька) доктрина (окремі автори вважають її псевдоправовою), такої можливості не дає, оскільки вичерпує право (законодавство) лише владно-політичною сферою, тобто не передбачає присутності в правовій сфері духовно-культурного виміру, а, отже, будь-якого зв'язку права (закону) із моральними цінностями та принципами. Якщо мораль в праві і допускається, то мінімально, і цей мінімум встановлює законодавець, державна влада, а не якісь інші суб'єкти правотворчості. Їх в цій доктрині і не

передбачено. Тобто висвітлення нашого предмета дослідження можливе лише з позицій юснатуралізму.

Європейська правова культура традиційно розвивається на основі природно-правової доктрини, якій понад дві з половиною тисячі років. Її витoki простежуються вже в часи Гесіода в античній Греції. Тогочасні античні греки намагалися стверджувати природну (космічну, бо природа для них була тотожна космосу) справедливість і карали за відступи від неї. В космологічних концепціях права тієї і пізнішої епохи справедливість, яка має космічне божественне походження, тобто є божественним принципом, який не можна порушувати (бо боги покарають людей за втручання в правопорядок), трактується як смисл і сутність права. Тобто античні мислителі ототожнювали право зі справедливістю. Таке розуміння права було у всіх видатних грецьких мислителів: Геракліта, Солона, Демокріта, Протагора, Сократа, Платона, Аристотеля, Епікура та ін. [13; 33; 34; 62; 68; 77; 87; 96; 114; 123–125; 140; 268; 301; 333; 337; 340; 356; 390; 387; 392; 398; 401]. Встановлення справедливої рівноваги між різними інтересами суспільства, розподіл обов'язків, встановлення законності, правопорядку для греків було життєво важливим – живучи серед води, гір, вулканів, природних стихій, маючи поляризоване на багатих і бідних суспільство, їм доводилося дбати про спокій і правопорядок, щоб не прогнівити богів і продовжити себе в часі [34]. В цьому контексті варто звернути увагу на поняття Логосу, що був центральним принципом світогляду античних греків [401; 412], який в цю епоху мислився як божественний принцип, що втілює такі ідеальні сутності, як справедливість, розум, істину, добро, спільне благо, красу, тобто ті ідеальні сутності, які так необхідні людям для того, щоб їх буття ставало гармонійним. Виконання цього принципу вимагало від людей певних зусиль, формувало нові моделі поведінки, коректувало світогляд [314; 328; 380; 412].

У наукових джерелах підкреслюється, що право у античних греків творилося на основі ідеального виміру [34; 33; 380]. Іншим принципом, який, звертаючись до окремішньої людини, руйнував общинні норми, змушував шукати усереднену модель поведінки, яка вписувалася у норми-вимоги у стосунках з

іншими, був принцип міри, який згодом трансформується в принцип правової рівності (всі рівні у праві) [68; 125; 126; 143; 146; 380; 412; 535]. Так общинна мораль ставала основою для формування смислів права в античних греків. Моралізоване право творило якісно іншу людину, порівняно з людиною общинного типу [412; 467]. А ця якісно інша людина, керована моралізованим правом, творила демократичне полісне правове життя, – слушно підкреслює цей взаємозв'язок моралі, права та людського буття французький автор Ж.-П. Вернан у роботі «Походження давньогрецької думки». До речі, проблема людинотворчої місії права в українському правознавстві може бути віднесена до малорозроблених – значно більше уваги наші правники віддали регулятивній функції [203; 204; 237; 263; 459; 479; 507].

Епоха римської античності успадкувала юснатуралізм античних греків. І Цицерон, і Епіктет, і імператор Марк Аврелій, і особливо представники римської юриспруденції продуктивно працювали, збагачуючи цю традицію. Вони наполегливо переконували своїх сучасників, що не із правила (норми) виводиться право, а із права як *aequitas*, тобто рівної міри справедливості, виводиться *regula* (норма, закон) [33; 34; 68; 380]. Принципом *aequitas* римські юристи заслужили собі безсмертя, бо цей принцип, який фокусує ідеальні сутнісні смисли права, пережив тисячоліття [68; 505].

Ідеально-моральний вимір в праві успадкувало і збагатило християнізоване середньовічне суспільство та відродженська епоха, такі їх мислителі як: Боецій, Августин Блаженний, П'єр Абеляр, Тома Аквінат, Н. Мак'явеллі, Т. Кампанелла, Г. Гроцій, Ж. Боден, Ю. Ліпсій, український мислитель С. Оріховський-Роксолан та ін. [54; 34; 68; 140; 295; 301; 333; 356; 384; 392; 401; 493; 505; 539], що писали про божественне та похідне від нього природне право буття, народу, людини, акцентують на їх невідчужуваності. Християнізована європейська культура підсилила морально-правовий гуманістичний зміст права цінностями та принципами християнської моралі та етики, що сконцентровані в християнських заповідях. Науковці зазначають, що правові цінності та принципи мають спільну сутнісну основу із християнськими. Глибоке наукове дослідження цих релігійних

ціннісних впливів на право зроблено в роботі Дж. Бермана «Західна традиція права: епоха формування» (1998). Аналогічне дослідження впливів християнських моральних цінностей, але на українське право, зроблено І. Луцьким у роботі «Християнство як світоглядне джерело української держави та права» (2010). Хоча ці праці вийшли відносно давно, своєї актуальності вони не втратили.

Науковці зазначають, що новоєвропейська епоха розвинула вже в нових умовах понад тисячолітню традицію юснатуралізму. Це був час появи антропоцентричної концепції прав людини, створеної Дж. Локком [298]. В епоху зміцнення європейського абсолютизму він оголосив непорушними і невідчужуваними такі природні права людини як: право на життя, на свободу, на приватну власність – гуманізм юснатуралізму в цій концепції більш ніж очевидний. Ідеї природних прав людини, їх невідчужуваності поділяли: Ш. Монтеск'є, Ж. Ж. Руссо, А. Вольтер, І. Кант, Й. В.-Ф. Гегель, Т. Пейн, Т. Джефферсон, Дж. Вашингтон та інші великі уми того часу. Це була епоха ствердження людини нового типу – людини ринкового суспільства [65; 68; 72; 73; 143; 147; 157; 219; 450; 535; 539], яка прагнула індивідуальної свободи, поваги до своєї гідності, визнання природних прав і за це боролася. Наслідком цієї боротьби стала поява французької «Декларації прав людини і громадянина», Конституція США, які закріпили визнання державою природних невідчужуваних прав людини. Ця епоха орієнтувала людей на високі духовні ідеали: рівність, справедливість, свободу, повагу до людської гідності, розумність тощо, які були співзвучні ціннісному вимірові юснатуралізму.

З приходом буржуазії до політичної влади юснатуралістичну доктрину витісняє з європейського правового простору легізм, породжений в цей час буржуазною культурою, якій властивий емпіризм, кількісність та прагматизм [68; 380; 388; 392]. Молода європейська буржуазія прагне засобом закону закріпити своє політичне становище, тому творення законницької реальності, яка заперечила духовний вимір із правової сфери, стало неминучим. Панування раціоцентричного юридичного позитивізму перетворило правознавство в законознавство, а на практиці наслідком цього панування стало формування

європейських автократичних режимів у першій половині ХХ ст. І лише після Другої світової війни відбулося відродження природно-правової парадигми в європейському правовому просторі [68; 102; 124; 125; 146; 147; 163; 168; 380; 402; 531]. Після перемоги над німецьким фашизмом легізм було осуджено як негуманістичну, репресивну державоцентристську ідеологію та практику; французи зробили це першими, за ними – інші народи і їхні науковці. Але цього не було зроблено в СРСР: легістська репресивна практика та така ж ідеологія домінували в радянській псевдоправовій сфері аж до початку 90-х років минулого століття [392; 388; 456; 542]. Ця сторінка історії права ще має бути досліджена, бо дехто ще й нині пише про «радянське право», «радянську правову систему» тощо.

Варто зазначити, що українські вчені та мислителі ХІХ – І пол. ХХ ст. не прийняли легізму, вони продовжували розвивати природно-правову парадигму з її основними принципами та смислами. До таких діячів та мислителів належать: П. Лодій, Й. Шад, П. Юркевич, Т. Шевченко, І. Франко, М. Грушевський, Б. Кістяківський, С. Дністрянський, М. Міхновський, Ю. Липа, І. Огієнко, А. Шептицький та ін. [9; 10; 28; 57; 87; 124; 125; 140; 150; 153; 175–177; 195; 241; 243; 248; 279; 333; 349; 367; 380; 401; 494; 495; 498; 505]. Відроджене природне право як гуманістична парадигма правового розвитку було покладено в основу низки міжнародних актів, прийнятих після Другої світової війни: Загальної декларації прав людини, Європейської конвенції по захисту прав та основних свобод людини, низки міжнародних пактів та конвенцій, міжнародних інституцій: ООН, ЄСПЛ та ін. [169; 200; 228; 265; 267; 277; 281; 329; 330; 325–327; 426; 439].

Здійснивши такий невеликий екскурс у розроблення природно-правової парадигми в європейській та частково українській правовій думці, можемо виокремити на підставі аналізу наукових джерел декілька важливих моментів, які розкривають сутнісні характеристики цієї парадигми і будуть важливими для нашого дослідження далі. Найперше в науковій літературі наголошено на трактуванні права в контексті цієї парадигми як духовно-культурного феномена, який має позадержавне походження. Тобто природне право (це центральне поняття) дає можливість відрізнити його від закону як явища штучного,

залежного від державно-політичного чинника. Право пов'язується із природою буття, ідеально-духовними чинниками буття, із духовністю загалом та суб'єктивним внутрішнім світом людини, її світорозумінням, із загальнолюдськими смислами буття, принципами та цінностями тощо [7; 8; 11; 22; 23; 26; 27; 32; 61; 63; 68; 77; 78; 79; 82; 87; 97; 114; 118; 124; 140; 144; 150; 185; 196; 220; 229; 282; 283; 289; 316; 337; 367; 387; 401; 410; 448; 451; 453; 492; 517; 520; 564; 565]. Дуже важливим в руслі нашого дослідження є наголос на такому моменті, як розуміння права в контексті культури, в єдності з усіма її елементами, найперше із мораллю та релігією, які в окремі періоди історії могли впливати на розвиток права вирішальним чином. Вони, звісно, відрізняються за походженням, за окремими характеристиками, але вони збігаються по ціннісному виміру та окремих функціях, найважливішою з-поміж яких є функція увідповіднення інтересів, творення гармонії буття, досконале людське співіснування [273; 401; 409; 443; 445; 448; 453; 456]. Цей аспект дослідження має бути поглибленим у нашому правознавстві, оскільки через наявність легістських світоглядних стереотипів ця проблематика поки що не особливо потрапляла в поле зору українських науковців.

Ще один важливий момент – це наявність принципу природних прав людини, які зумовлені природою та суттю людського буття і є невідчужуваними від неї. Ця доктрина, на противагу легізму, який заперечує природне право, визнає природні права народу, нації, які також зумовлені природою і суттю цієї спільноти і також є невідчужуваними, та й право всього буття («право буття»). Державі належить визнати ці природні права і захистити їх від порушень [5; 12; 16; 24; 25; 26; 44; 50; 51; 62; 63; 71; 72; 77; 79; 86; 91; 93; 118; 129; 130; 131; 140; 255; 256; 306; 309; 420; 426; 453; 457; 466; 547; 549; 551; 559]. Ця доктрина демонструє повагу до людини, народу, всього живого і неживого буття, чим і пояснюється її гуманістична суть. Принцип особливої цінності людини, первинність і визначальність її стосовно держави, яка є похідною, вторинною стосовно людини, теж дуже виразно розкриває духовний вимір юснатуралізму.

Дуже сильною стороною природно-правової парадигми є її ціннісний вимір. Загальнолюдські цінності – це і є суть юснатуралізму [28; 62; 132; 145; 336; 343; 375; 386; 417]. Цим він завдячує своєму багатомістовому існуванню, доброту служить людині, захищаючи цінності, які відображають фундаментальні засади буття [46; 47; 133; 169; 351; 431; 437; 461; 562; 565]. Він, розвиваючись разом із людиною та життям, довів, що є дуже життєствердною правовою парадигмою. Його сила – в єдності із культурою, усім цілісним світом людського буття.

Проаналізувавши наукові джерела, присвячені юснатуралістичній парадигмі, можемо перейти до такого аспекту, як співвідношення моралі та права. Цю проблему частково, фрагментарно розробляли такі науковці як: Б. Андрусишин, І. Бабич, Ю. Багрій, О. Бандура, С. Бервено, О. Романченко, Ю. Богак, В. Бачинін, М. Братасюк, В. Веклич, В. Васильчук, Т. Гавронська, Б. Карнаух, В. Левкулич, М. Ленер, Б. Малишев, Л. Паращук, Г. Пастушок, І. Сопілко, І. Хрімлі, Н. Федорук, Т. Тарахонич, А. Чефранов та зарубіжні: Ж.-П. Вернан, М. Савейнг, Б. І. Ван дер Верден, К. Хмілярз, А. Кауфман та ін. [11; 16; 22–28; 32; 44; 56; 78; 86; 91; 167; 229; 285; 293; 319; 376; 468; 493; 504; 505; 550; 554; 559]. В працях цих науковців розглядаються особливі характеристики права та моралі, дається трактування понять права та моралі, розглядається їх структурний вимір, їх функції, їх мета тощо. Ми поділяємо позицію тих авторів, які акцентують на тому, що право і мораль є важливими регуляторами суспільних відносин, що вони водночас задіяні в живому людському бутті, що сумісний регулятивний вплив моралі та права позначається терміном «нормативно-регулятивна система» [319, с. 74–81]. Г. Радбрух у «Філософії права» писав, що право є дійсністю, смислом якої є служіння правовій цінності, ідеї права. Ідея права не може бути нічим іншим, ніж справедливістю – у цього автора справедливість виступає морально-правовою категорією. Б. Малишев з позицій телеологічного методу робить висновок, що право необхідне для регулювання суспільних відносин, оскільки: «...1) мета права відповідає основній загальній меті нормативно-регулятивної системи суспільства, якою є справедливість; 2) право має особливі засоби для досягнення своєї мети, відмінні від засобів інших

соціальних регуляторів, передусім моралі; 3) особливість права як засобу досягнення справедливості є державно-примусовий характер забезпечення правил поведінки, визначальним змістом яких є природні права людини» [319, с. 309–312]. Як бачимо, право, маючи певні відмінності, перебуває в усталеному тандемі з мораллю.

Право і мораль мають структурну подібність. Праву властиві три структурних рівні: нормативний (норма, правила, імператив), когнітивний (ідея, ціль, цінність, поняття), емпіричний (відносини, поведінка, досвід) [33; 319; 374; 474; 490; 505; 549]. Мораль теж структурно складна, їй теж властиві зазначені рівні: норми, принципи, ідеї, цінності, людські відносини, моделі людської поведінки тощо. Окрім цього, у права і моралі є спільна кінцева мета, яка полягає у досягненні справедливості у відносинах між суб'єктами права, в т. ч. і з державою, яка є теж суб'єктом. Можна підтримати думку, що право є специфічним засобом для досягнення моральної мети. Зі змістовного боку право є складовою моралі, і тому мета у них одна й та ж сама [86; 91; 229; 319; 505].

Нам імпонує позиція, відповідно до якої право вважається особливою сферою моральних норм. Ми б уточнили – не сферою, а формою буття моральних норм. Сумнівною, на наш погляд, є думка, що правом варто вважати ту частину моралі, яка отримує зовнішню та примусову охорону, бо, якби з певних причин якісь морально-правові відносини не отримали від влади охорони, хіба вони перестали б бути втіленням смислів права? Коли автори пишуть про те, що право є лише найбільш закріпленим та гарантованим здійсненням моральних вимог, то, очевидно, мають на увазі позитивне право, але ж, як відомо, його здійснення не завжди гарантоване.

Г. Радбрух в роботі «Філософія права» слушно наголошує, що мораль є «обґрунтуванням зобов'язуючої сили права», тобто підкреслює, що примусова сила позитивного права має бути морально обґрунтована. Це зумовлює висновок про те, що якщо примусові норми поведінки за своїм змістом суперечать моральним стандартам певного суспільства, то це спровокує як мінімум

нехтування суспільством цих норм, а, отже, виявить їхню неефективність, а в гіршому випадку – зумовить активний спротив їм.

Не можемо не підтримати думку, що основою для юридичних норм є моральні норми; «сфера дії права є частиною сфери дії моралі; моральні цінності обумовлюють правові цінності; моральні цілі обумовлюють цілі юридичні» [319]. Ми бачимо, як нерозривно пов'язані мораль та право – і по засадах здійснення, і по сфері дії, і по ціннісному виміру, і по меті.

Нині, очевидно, розмежовуючи мораль та право, науково некоректно акцентувати (як це робиться з позицій легістського підходу) на тому, що мораль стосується внутрішнього світу людини, а право – лише зовнішньої сторони поведінки. Л. Петражицький в роботі «Нариси філософії права» (1900) довів, що право є також і формою психічного (тобто внутрішнього) життя людини; для нього важливим є не лише сама дія, а й її мотивація. До права належать такі духовні феномени, як відчуття справедливості, добросовісність, переконання, вина, милосердя тощо. Підтримуємо позицію, що зовнішня поведінка ніскільки не виключає моральної оцінки, як і внутрішня – правової [561, с. 50]. До того ж не лише мораль, але й право оцінює інтереси людини, встановлюючи дозволи і заборони, розрізняє інтереси у людських відносинах поза правовим регулюванням.

Науковці зазначають також, що мораль і право є дещо різними засобами досягнення певної мети. Так, мораль, висуваючи людині і суспільству високі вимоги, спирається на внутрішній світ суб'єктів права, на їх переконання, довіру, гідність, честь, людяність, добросовісність тощо. Санкції за недотримання цих вимог можуть бути незначними, оскільки їх адресатом буде свідомість людини (громадський осуд, дистанціювання тощо). Правові ж санкції можуть бути суворими і стосуватися не лише внутрішнього світу людини (тут стосунок опосередкований), а зовнішньої сторони життя правопорушника [319; 505]. До речі, в сучасному праві інститут відшкодування моральної шкоди займає доволі значне місце, що є свідченням високого рівня розвитку почуття власної гідності. Зокрема, ст. 23 ЦК України «Відшкодування моральної шкоди» у ч. 2 визначає,

що моральна шкода полягає: 1) у фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; 2) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів; 3) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку із знищенням чи пошкодженням її майна; 4) у приниженні честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи [510]. Частина 3 цієї норми наголошує: якщо інше не встановлено законом, моральна шкода відшкодовується грошовими коштами, іншим майном або в інший спосіб [167, с. 93–102].

У підсумку цього короткого огляду наукових джерел по цьому аспекту треба зазначити, що дослідження проблеми взаємозалежності права та моралі тривалий час недостатньо перебувало в полі зору наших науковців через домінування легістського стереотипу мислення, що право має бути відокремлено від моралі. Тому нині існує низка малодосліджених аспектів, на які мають бути спрямовані зусилля українських правознавців, особливо сьогодні, коли Україна переживає тотальну кризу морально-правових засад суспільного життя і коли так необхідно цю кризу долати.

Далі, досліджуючи дисертаційну проблему, нам необхідно проаналізувати ступінь висвітлення в наукових джерелах такого аспекта, як національна правова традиція. Цю проблему в більшій чи меншій мірі осмислювали: Б. Андрусишин, Т. Андрусак, Н. Бордун-Комар, Ю. Багрій, М. Бедрій, В. Братасюк, Р. Ванджурак, Д. Вовк, О. Воропай, В. Градова, В. Гвоздецький, Ю. Оборотов, Л. Герасіна, О. Данильян, О. Дзюбань, С. Дністрянський, В. Дудченко, П. Захарченко, Є. Ерліх, Ю. Лобода, Н. Оніщенко, Ю. Оборотов, Ю. Орищенко, В. Павлов, Н. Павлусів, В. Селіванов, В. Скоморовський, Ю. Сокур, М. Тараненко, І. Терлюк, Ф. Шульженко, С. Шевчук, А. Шевцова, О. Шевченко, В. Щербатюк, О. Яремко [9; 10; 11; 22; 28; 35; 58; 59; 61; 68; 87; 98; 100; 140; 174; 176; 189; 207; 208; 227; 295; 345; 351; 364; 365; 455; 461; 480; 482; 485; 529; 534; 537; 538; 540; 543], а також зарубіжні автори: Дж. Берман, А. Браун, Е. Гобсбаум, Е. Еліот, Х. П. Гленн, Е. Макінтайр, Т. Рейнджер, А. Токвіль, А. Турен, Ю. Харарі та ін. [4; 95; 320; 486;

488; 503; 553]. Ми погоджуємося із твердженням, що правова традиція є різновидом соціокультурної традиції, що функціонує в межах права [98], навіть більше – вона є одним із проявів права. Загалом поняття «культурна традиція» має ширший обсяг, аніж поняття «правова традиція», оскільки перша може увібрати в себе і політичну традицію, і моральну, і мистецьку, і наукову тощо. В монографії Ю. Оборотова «Традиції та новації в правовому розвитку» (2001) слушно зазначено, що правова традиція є втіленням зв'язку часів, соціального правового спадкування [346]. На наш погляд, цей феномен значно складніший і багатший. А. Токвіль в своїй роботі «Давній порядок і революція» вважав, що традиція виконує місію збереження усталеного, давнього, минулого [485], що також є дещо поверховим її трактуванням. Частково це правильно, бо традиція справді здатна утримувати минуле, зберігати усталене, але цим її місія не вичерпується. Існує також позиція, відповідно до якої правова традиція тотожна правовій системі, взятій в історичному розвитку [89]. Якщо історичність трактувати як часовий вимір і подивитися крізь нього на правову систему, то, звісно, можна побачити в ній щось повторюване, що властиве різним часам. Але ці явища не тотожні хоча б тому, що правова система може дуже дистанціюватися від традиційних цінностей, змісту і форм прояву. Підтримуємо бачення історичності як сукупності інструментів, культурних орієнтацій, які впливають на формування форм соціальної практики, висловлену в роботі А. Турена «Повернення дієвця» [487]. Правова традиція не вичерпується правовою пам'яттю, як вважають деякі автори. Д. Вовк правильно, на наш погляд, стверджує, що вона є вираженням сьогодення, що трактується крізь його зв'язки з минулим, або ж це зв'язок з минулим через інтерпретацію сучасним (наприклад, наше сучасне розуміння римського права, римське право у сучасному тлумаченні) [101].

В наукових джерелах здійснено розмежування правової традиції та правової культури [101; 364; 402; 463]. Українські автори правильно підкреслюють, що правова культура є відображенням певного рівня розвитку правової системи. Якщо культура відображає цей рівень, фіксує цей стан, то правова традиція

швидше є тими шляхами, способами та джерелами, які формують цей стан [101, с. 45]. Правова традиція відповідає на питання: Як це відбувається? Або ж: чому це є саме таким, а не інакшим? Ми приєднуємося до трактування правової традиції як поняття, яке характеризує «специфічність ідеального і матеріального буття права у контексті уявлення про історичний розвиток самого права або явищ, що на нього впливають» [101, с. 44]. Тобто категорія «правова традиція» висвітлює механізми формування і здійснення правових феноменів [524, с. 33].

Правову традицію можна вважати втіленням конфліктів і змінюваності, і це, як стверджується в науковій літературі, є продуктивнішою позицією порівняно із тією, яка вбачає в правовій традиції статику, усталеність. Вона виражає динаміку минулого правового розвитку, його не лише часовий зв'язок, але й смисловий, ціннісний, ідейний тощо з нинішньою правовою реальністю, багатогранність його характеристик [36; 37; 96; 101; 141; 142; 225; 295; 461; 463]. Важливою для нашого дослідження є думка про те, що національна правова традиція «...зберігає в собі те *ціннісно-ментальне* ядро, що є життєво важливим для народу, а також розкриває технологічний вимір ствердження, збереження та передачі майбутнім поколінням правового досвіду» [524, с. 34]. Національна правова традиція прояснює специфіку національного образу права, суб'єкта права, правовідносин, правозастосування, їх основ, динаміку національного правотворення, нормотворення, особливості національного правового пізнання тощо [315; 345; 364; 531; 525]. Змінюваність, розвиток національної правової традиції, її вдосконалення, наближення в цьому розвитку «до сучасності та здатності утримувати в собі усталений ментально-духовний вимір, завдяки чому і здійснюється зв'язок між минулим та сучасним» [524, с. 33], чим забезпечується тяглість та цілісність правового розвитку, є для нашого дослідження важливою ідейно-методологічною підставою.

Українській національній правовій традиції присвятили свої роботи наші теоретики, філософи та історики права, представники галузевих дисциплін: О. Атоян, Т. Андрусак, Н. Бордун-Комар, Ю. Багрій, М. Бедрій, В. Братасюк, В. Градова, С. Головатий, В. Гончаренко, П. Дігтяр, М. Дорош, Р. Дровозюк,

В. Дудченко, Р. Дудник, Д. Вовк, П. Захарченко, М. Жовтобрюх, Ю. Калиновський, В. Камінський, С. Кельбя, М. Кобилецький, О. Кузьминець, В. Кульчицький, А. Литвиненко, О. Литвинов, Ю. Лобода, В. Макарчук, С. Максимов, М. Мірошніченко, О. Мурашин, Ю. Оборотов, Н. Павлусів, М. Патеї-Братасюк, С. Павлов, С. Павлюк, Г. Попадинець, Р. Рогожин, В. Скоморовський, М. Степико, В. Тацій, І. Терлюк, Н. Толкачова, Б. Усенко, Х. Хвойницька, І. Черкаський, О. Шевченко, Ф. Шульженко та ін. [15; 22; 23; 25; 26; 35–38; 68; 71; 73; 87; 96; 98; 137; 183; 186; 187; 194; 224; 238; 251; 278; 292; 295; 306; 312; 321; 361; 363; 364; 365; 366; 407; 461; 469; 480; 482; 535; 537; 538; 551]. В їх роботах висвітлено низку характерних рис української правової традиції, серед яких: природно-правова парадигма як основа розвитку українського права; трактування права як природного, що є формою втілення загальнолюдських духовних цінностей; розмаїття форм та джерел права; розвиток українського права у взаємозв'язку із мораллю, етикою та релігією в окремі періоди історії народу; домінування серед форм та джерел права правового звичаю; розроблення в різні періоди українського правового розвитку низки змістовних складових верховенства права; висвітлення структурних складових правової традиції України тощо.

Вагомим внеском у розвиток проблеми специфіки української правової традиції є наукові доробки: С. Головатого «Верховенство права»: монографія: у 3-х книгах (2006); монографія Ю. Лободи «Правова традиція» (2009); монографія С. Серьогіна «Верховенство права в Україні: проблеми розуміння та застосування» (2014); дисертаційні роботи: Попадинець Г. О. «Український світоглядно-філософський гуманізм як засада розвитку української правової культури» (2008); Н. Павлусів «Філософсько-правові погляди західноукраїнських письменників кінця ХІХ–ХХ ст.» (2011); Градової В. В. «Ідея верховенства права в українській правовій традиції» (2012); Х. Хвойницької «Легітимація природного права в Україні та європейська юснатуралістична традиція» (2013); А. Шевцової «Співвідношення права та закону в українській правовій традиції» (2023); статті Ю. Лободи «Правова традиція українського народу як соціальна цінність: до

питання про засади комплексного дослідження» (2008); С. Павлова «Методологія наукового пізнання правових традицій України» (2007); В. Веклич «Норми права та норми моралі за сучасних умов: потенціал для розвитку або деградації» (2019); М. Братасюк «Феномен юридизованої моралі в українській правовій традиції» (2024); А. Шевцової «Відродження та розвиток національної правової традиції як засада правового реформування сучасної України» (2020) та ін.

Аналіз творів зазначених авторів показав, що українська правова традиція є самобутнім духовно-культурним явищем, творчим доробком українського народу, що увібрав в себе його ментальність, традиційність, звичаєвість, в якій достатньо вагомих гуманістичний зміст, багатовікові культурно-правові надбання, що сприяли продовженню нації в часі; засвідчив розмаїття проявів правового життя в різні періоди української історії, розвій народної творчості на національному духовно-культурному підґрунті тощо.

Проте на підставі аналізу наукових джерел по зазначеному аспекту роботи впливає висновок про недостатню увагу українських правознавців до таких питань як: генеза взаємозалежності моралі та права в українському правовому розвитку, чинники, прояви та форми цієї взаємозалежності; вплив типів раціональності на співвідношення моралі та права в національній правовій традиції – цей аспект взагалі не знайшов свого висвітлення у наших науковців; національна правова традиція в контексті євроінтеграційних процесів сучасності тощо.

Проблему співвідношення моралі та права в українській правовій традиції слушно розглядати з позицій основних типів раціональності, оскільки вони чинять доволі відчутний вплив на правовий розвиток. Низка авторів в своїх роботах показали, що раціональність є важливим чинником розвитку права. В цьому сенсі заслуговують на увагу праці таких авторів як: В. Авер'янов, С. Аліас, О. Балинська, В. Братасюк, О. Бандура, Ю. Бондар, С. Гусарев, Ю. Гуцуляк, Т. Дідич, М. Єльнікова, М. Козюбра, М. Кельман, А. Колодій, М. Костицький, В. Корнієнко, В. Кравець, В. Лях, С. Максимов, Б. Малишев, М. Мірошніченко, В. Мірошніченко, А. Нижник, Н. Пархоменко, С. Погребняк, І. Проценко,

Л. Петрова, В. Селіванов, О. Скакун, В. Скоморовський, П. Строїч, С. Савинський, С. Шевчук, Д. Штонда, О. Шаган, О. Ярема, І. Ярошенко, О. Яремко та ін. [3; 8; 32; 52; 58; 60; 71; 74; 76; 160; 164; 172; 192; 204; 237; 269; 276; 280; 307; 314; 320; 328; 342; 397; 412; 450; 457; 459; 473; 479; 509; 533; 540; 541; 542], а також зарубіжні науковці: Дж. Берман, Б. Бікс, Ж.-П. Вернан, Г.-Г. Гадамер, Ю. Габермас, О. Гьоффе, П. Кемп, Г. Кельзен, Дж. Остін, П. Рікер, Дж. Фейнберг, Ф. Фукуяма, Х. Л. А. Гарт та ін. [50; 104; 107; 165; 233; 235; 355; 438; 497]. Українські автори в своїх роботах показали, що проблема дослідження такого чинника, як раціональність, якість правового мислення, назріла в нинішній Україні у зв'язку із необхідністю національної ідентифікації, формуванням демократичних засад життя, євроінтеграційним курсом українців. Входження в європейський правовий простір на засадах репресивного мислення, успадкованого від радянської епохи, було б нонсенсом. Новий спосіб осягнення світу – абстрактно-теоретичний, який став чинником творення права, запропонували ще античні мислителі. Греки успішно послуговувалися гуманістичним мисленням, спрямованим на вдосконалення людини. Їх правове мислення було таким же. Далі в історичному розвитку раціональність зазнавала змін, які впливали на правовий розвиток [68; 74; 76; 82; 118; 143; 189; 224; 227; 228; 234; 240; 243; 245; 247; 267; 275; 357; 551]. Увага до особливостей українського раціо в праві була дуже скромною, тому ця проблема сьогодні вимагає свого інтенсивнішого розроблення. Зазначена проблема більше розроблялася нашими науковцями на початку двохтисячних років, хоча згодом інтерес до цієї проблеми також підтримувався. Цікавими і ґрунтовними в цьому плані є роботи: В. Селіванова «Право і влада в сучасній Україні: методологічні аспекти» (2002); дисертаційні роботи: В. Братасюка «Право як форма прояву інтелектуальної традиції епохи (на матеріалах романо-германської правової сім'ї)» (2005), С. Кравченка «Мова як фактор правоутворення та законотворення» (2000), О. Яремко «Контамінація раціонального та гуманістичного в інституті покарання» (2009), Є. Івашева «Взаємодія антропології та аксіології права як чинник розвитку теорії прав людини» (2013); І. Гетьман-П'ятковської «Право та мораль: теоретико-правові

проблеми співвідношення та взаємодії» (2007) та ін.; статті: Б. Малишева «Правовий прецедент: стиль юридичного мислення» (2004); І. Проценка «Право як феномен культури: філософсько-історичний аналіз» (2005); В. Мірошніченко, М. Мірошніченко «Право: терміно-поняття, поняття, категорія» (2006); С. Максимова «Природно-правове мислення» (2001); автореферат дисертації С. Аліаса «Проблеми праворозуміння в основних школах права» (2003); стаття М. Костицького «Про позитивізм як методологію юриспруденції» (2014); стаття В. Корнієнка «Загальне та особливе у природно-правовому мисленні» (2008), монографія київських авторів Ю. Бондаря, О. Мурашина та ін. «Контамінація раціонального та ірраціонального в методології правознавства» (2013); стаття Ю. Гуцуляка «Метафізичне праворозуміння та його вплив на формування уявлень про правопорядок» (2021); стаття М. Кельмана та Т. Сивулі «Концепт «праворозуміння» в арсеналі наукових категорій загальної теорії та філософії права» (2023) та ін.

Що ж стосується впливу раціонального чинника на правову традицію України, то ця проблема, будучи поки що дуже скромно розробленою, вимагає свого значно глибшого дослідження нашими правознавцями. Зарубіжні науковці слушно наголошують, що у правових сім'ях західних країн в більшій мірі, ніж ідеологія, стилеформуєчими чинниками були історія, спосіб мислення (курсив – Ю. Багрій) і визначені правові інститути. На підставі аналізу наукових джерел можемо зробити висновок, що український правовий розвиток в значній мірі, окрім іншого, був зумовлений такими стилеформуєчими чинниками як історія та культура, ідеологія та спосіб мислення, спрямований на вдосконалення людського буття, тобто гуманістичний.

Із проблемою співвідношення моралі та права в національній правовій традиції нерозривно пов'язані такі аспекти як: ідея верховенства права, стандарти права, загальнолюдські цінності та смисли права тощо, які було досліджено у творчості українських діячів, мислителів, класиків правової та філософсько-правової думки: митрополита Іларіона, Л. Жидяти, В. Мономаха, С. Оріховського-Роксолана, П. Могили, С. Зизанія, І. Гізеля, С. Яворського,

М. Козачинського, П. Орлика, П. Лодія, Й. Шада, М. Костомарова, Т. Шевченка, Л. Українки, М. Драгоманова, І. Франка, М. Грушевського, М. Міхновського, Д. Донцова, А. Шептицького та ін. [90; 120; 150–155; 175–177; 182; 190; 245–247; 255; 271; 279; 294; 297; 300; 339; 340; 356; 495–498], а також в правовідносинах та правосвідомості українців в різні історичні періоди, формах та джерелах права тощо.

До різних аспектів цієї ж проблематики зверталися також такі сучасні автори як: В. Авер'янов, М. Андриц, У. Андрусів, М. Аракелян, О. Атоян, І. Бабич, Т. Багрій, Ю. Багрій, М. Бем, О. Биков, В. Бігун, В. Бринцев, Є. Бурлай, Ю. Білас, С. Бервено, Н. Бордун-Комар, В. Братасюк, В. Васильчук, І. Верба, О. Волохов, І. Воронова, О. Ганжа, В. Гвоздецький, С. Головатий, В. Градова, П. Гуйван, О. Грищук, О. Джураєва, А. Довгерт, О. Дудоров, Д. Завидняк, Ю. Зінченко, О. Зеленський, В. Кампо, М. Козюбра, О. Литвинов, О. Костенко, А. Лазовські, О. Льошенко, С. Максимов, Л. Макаренко, Г. Миронова, Н. Мозоль, Н. Оніщенко, Ю. Орищенко, П. Рабінович, Ю. Ремінська, П. Пацурківський, Р. Падалка, Л. Паращук, О. Петришин, Ю. Сокур, І. Сопілко, М. Терлюк, С. Серьогін, В. Скоморовський, Р. Федик, Н. Шелевер, В. Швачка, В. Щербатюк та ін. [3; 11; 12; 15; 16; 17; 18–24; 37; 43; 47; 49; 51; 62; 70–72; 79; 81; 87; 91; 92; 96; 106; 110; 123–130; 140; 143; 158; 171; 188; 202; 228; 247; 255; 259–262; 284; 304; 308; 311; 345; 353; 368; 370; 377; 382; 434; 521; 538], а також зарубіжні автори: Р. Алексі, А. Браун, А. Дайсі, Р. Дворкін, Ш. Госепет, Е. Еппельбаум, Р. Ієрінг, А.-Б. Леві, П. Гаудер, Г. Ломан, Дж. Нікель, Дж. Стігліц, Т. Пейн, Б. Таманагава, Ф. Фукуяма, Ю. Харарі та ін. [7; 108; 114; 166; 168; 218; 298; 384; 429; 471; 478; 500; 503; 546]. В їх роботах дається розуміння прав людини, розкривається їх структура та значення для людського буття. Українські класики домодерної та модерної епохи, пов'язуючи право із загальнолюдськими цінностями, вважали, що права людини – це і є принципи, що закріплюють ці цінності, але в проекції на індивідуальне буття. Аналогічно мислили і права народу. Їм властивий погляд на право, права людини, національне право як на явище глибоко духовне, невід'ємне від національної культури з її елементами:

мораллю та етикою, громадською думкою, рівнем розвитку національної свідомості, політичним чинником тощо. Працюючи в руслі національної гуманістичної традиції, наші автори розвивали у своїх поглядах ідеї поваги до людини і народу, їх гідності та честі, до народної правотворчості, до звичаєво-правової традиції, концепт юридизованої моралі, у важкі періоди колоніальної історії продовжували розвивати і захищати загальнолюдський ціннісний вимір правової культури.

В творах наших класиків, сучасних науковців та згаданих вище зарубіжних авторів висвітлено ідеї, які дотичні до змісту мегапринципу верховенства права, серед них: визнання природних прав людини, їх невідчужуваний характер, ідея права як справедливості, справедливої влади, справедливого суду, принцип поділу влади, принципи спільного блага, правової рівності, правової визначеності, пропорційності, принципи добросовісності, розумності тощо. Сучасна дослідниця ідеї верховенства права в українській правовій традиції В. Градова в своїй дисертаційній роботі показала, що ідея верховенства права, зародившись в епоху княжої України, була розвинена у принцип верховенства права в наступні епохи і в доктрину верховенства права в епоху новітньої української історії [140].

Низку змістовних елементів верховенства права висвітлено в дисертаційних роботах: Р. Падалки «Верховенство права як основоположний принцип права» (2017); В. Васильчук «Справедливість як категорія права» (2013); М. Момот «Реалізація принципу справедливості в правотворчій діяльності» (2011); Р. Ященко «Правотворчість в умовах перехідного суспільства: теоретико-правовий аспект» (2013); Ю. Євтошук «Принцип пропорційності як необхідна складова верховенства права» (2015); К. Горбенко «Справедливість як соціальний екзистенціал громадянського суспільства» (2020); М. Андрица «Принципи права в рішеннях Конституційного Суду України» (2021); Ю. Ремінської «Принцип верховенства права в міжнародній правотворчості (теоретико-правові аспекти)» (2020) та ін. Вагомий внесок в розроблення принципу верховенства права зроблено авторами колективних монографій: М. Г. Патеї-Братасюк, В. Д. Гвоздецький, О. Г. Мурашин та ін. «Верховенство

права: традиція доктрини і потенціал практики» (2010); В. Д. Гвоздецький, О. Г. Мурашин, О. О. Дульський, С. Г. Благовісний, Е. А. Писарева, О. В. Чернецька та ін. «Розвиток вітчизняних правових інститутів в умовах демократичних процесів» (2010); Ю. Шемшученко та ін. «Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії» (2008) та ін.

Добротним науково-методологічним підґрунтям для дисертаційної роботи були також доробки: С. Головатого «Верховенство права»: монографія: у 3-х книгах (2006); С. Шевчука «Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні» (2007); С. Серьогіна «Верховенство права в Україні: проблеми розуміння та застосування» (2014); «Принцип верховенства права має нерозривно пов'язуватись із основними невідчужуваними правами людини, в яких матеріалізується ідея справедливості. Інтерв'ю з М. Козюброю» (2005) та ін. З цих наукових джерел верховенство права постає свого роду інтегральним та універсальним мегапринципом, який має дуже складний та багатогранний зміст. Його дослідження можливе лише з позицій природно-правової доктрини, оскільки легізм, ототожнюючи право та закон, створює тим самим своєрідну тупикову ситуацію. Складовими змісту верховенства права являються загальнолюдські принципи права та цінності, правові категорії та норми, правові інститути, традиції, звичаї тощо. В Рішенні КСУ від 20 червня 2019 року № 6-р/2019 зазначено, що верховенство права – «нормативний ідеал, до якого має прагнути кожна система права, і як універсальний та інтегральний принцип права» [442]. Науковці підкреслюють, що верховенство права – це сучасний аналог морально-правового орієнтиру справедливості [110; 521], що він є європейською цінністю, політичним ідеалом, підґрунтям для інших принципів права [123–130; 140; 143; 188; 199; 205; 240; 247; 256; 284; 377; 434; 528; 529], «центральним елементом, своєрідним індикатором дотримання та сприяння реалізації природних прав людини» [434, с. 113]. Дослідження цієї проблеми засвідчують, що принцип верховенства права не тотожний принципіві законності; що його зміст постійно розвивається, оскільки розвивається право та людина. Окремі автори розробляють

проблематику застосування верховенства права в сучасній українській правозастосовчій діяльності, аналізують проблемні аспекти його реалізації тощо.

Дотична до теми дослідження, зокрема до проблеми морального змісту права, тісно взаємопов'язана із верховенством права проблема стандартів права. Ця проблематика дуже актуальна в руслі захисту прав людини, розбудови демократії, проблеми реалізації євроінтеграційних прагнень України [541]. Чимало продуктивних напрацювань в цьому напрямі зроблено такими українськими авторами як: В. Авер'янов, М. Андриц, У. Андрусів, Ю. Багрій, Т. Балагура, І. Бабич, О. Беяневич, О. Биков, Ю. Білас, Н. Бордун-Комар, В. Братасюк, В. Буткевич, А. Завидняк, С. Головатий, Ю. Грошевий, О. Копиленко, М. Цвік, П. Гуйван, С. Гусаров, Ю. Гуцуляк, Н. Задирака, З. Зеленський, Ю. Зінченко, Ю. Євтошук, О. Капліна, О. Кліменчук, А. Ключко, О. Климович, В. Кожан, І. Конєв, О. Кузніченко, М. Козюбра, Л. Криворучко, А. Лесько, І. Лозинська, Н. Оніщенко, О. Омельчук, Ю. Матат, О. Макарова, Ю. Матвєєва, А. Мутусханов, В. Паліюк, Г. Пастушок, О. Петришин, Н. Писаренко, М. Попадинець, С. Погребняк, П. Приймак, В. Пучинський, П. Рабінович, О. Росоляк, С. Савинський, І. Сопілко, В. Сущенко, П. Строїч, В. Тертишник, А. Романова, Т. Чепульченко, В. Чукаєва, Т. Фулей, О. Шаган, Н. Шелевер, Д. Штонда, І. Ярошенко та ін. [3; 24; 25; 31; 41; 42; 45; 51; 63; 85; 94; 124; 126; 128; 149; 158; 159; 161; 162; 199; 201; 205; 240; 242; 247; 252; 253; 256; 257; 280; 291; 293; 299; 309; 323; 369; 379; 395; 418; 427; 432; 437; 444; 446; 451; 501; 515; 517; 518; 519; 549; 565].

Трактуючи сутність стандартів права, низка науковців вважають, що у принципі верховенства права фокусуються всі стандарти права і він є їх концентрованим вираженням (Т. Багрій, Н. Бордун-Комар, В. Братасюк, О. Ганжа, В. Градова, С. Головатий, В. Гвоздецький, В. Васильчук, О. Серьогін, В. Кампо, М. Козюбра, С. Максимов, Б. Малишев, Н. Мозоль, Н. Мушак, Ю. Ремінська, С. Різник, В. Тертишник, Р. Падалка, Л. Парашук, М. Попадинець, С. Погребняк, Ю. Ремінська, С. Шевчук, О. Яремко та ін.). Українські науковці досліджують ціннісний вимір стандартів; стандарти права, закріплені в міжнародних правових

актах; аналізують національне законодавство на відповідність міжнародним стандартам; ними розробляється поняття стандартів прав людини, досліджуються складові стандартів прав людини, вивчають розвиток стандартів права в практиці ЄСПЛ, підкреслюють необхідність втілення стандартів права в правозастосовній діяльності тощо. Приєднуємося до позиції, відповідно до якої принцип верховенства права – це не просто низка елементів, а ефективний набір інструментів для їх застосування в різних видах людської життєдіяльності, «...він утворює емерджентну систему взаємодоповнюючих, хоча подекуди й конкуруючих вимог, у межах якої суб'єкт правотворчості має встановити норму з дотриманням балансу принципів права», забезпечуючи таким чином вплив морально-правових цінностей, зокрема справедливості, на суспільні відносини [110, с. 11–19]. Особливо важливою нині є проблема дослідження тих перешкод, що заважають втіленню стандартів права в реальні відносини та пошук шляхів та засобів їх подолання, що сприяло б втіленню в життя верховенства права [53; 56; 116; 140; 247; 263; 264; 280; 305; 308; 323; 324; 332; 369; 376; 377; 435; 458; 477].

Загалом над різними аспектами правової реформи, що здійснюється нині, навіть попри широкомасштабну війну, працювали: Т. Багрій, М. Балагура, І. Бекешкіна, О. Белянович, Н. Бордун-Комар, В. Гдичинський, Ю. Войтенко, О. Волохов, Д. Гордієнко, Ю. Грошевий, О. Копиленко, М. Цвік, Л. Денисенко, О. Зайчук, Ю. Євтошук, Н. Оніщенко, О. Сироїд, І. Фадєєва, О. Шаповалова, І. Іліопол, О. Кліменчук, М. Козюбра, С. Кузніченко, А. Лесько, Р. Луцький, Б. Малишев, О. Макарова, Н. Нижник, О. Омельчук, О. Павлишин, С. Савинський, І. Соколова, С. Різник, В. Тертишник, Т. Фулей, В. Чукаєва, С. Шевчук, Г. Пастушок, Л. Паращук, О. Петришин, Н. Писаренко, О. Росоляк, В. Селіванов, В. Скоморовський, О. Ющик, Р. Ященко та ін. [14; 17; 25; 28; 39; 40; 62; 71; 101; 102; 130; 139; 140; 149; 170; 223; 242; 257; 263; 293; 303; 308; 309; 319; 335; 342; 348; 360; 435; 451; 466; 484; 502; 515; 529]. На правову реформу є різні погляди. Окремі науковці пропонують реформувати законодавство, здійснюючи його гармонізацію із законодавством ЄС – на наш погляд, цей шлях

безуспішний, оскільки правова реальність – це цілісність, і якісь часткові зміни в ній, враховуючи її нинішній стан та виклики, які стоять перед народом і державою, нічого якісно не змінять. Закони не мають здатності діяти автоматично, все роблять люди, очевидно, реформа має стосуватися найперше суб'єктів права. Окремі науковці зазначають, що для реального втілення в життя європейських стандартів в Україні проводиться «глибока конституційна реформа, яка наново розпочалась у 2014 році та триває /.../ перебуває на стадії найбільшого піднесення», здійснюються спроби «встановлення чітких компетенцій і правового статусу трьох гілок влади через зміну національного законодавства з приводу основних інституцій публічної влади» [518, с. 18]. Конституція України «зазнала дев'ять глобальних змін з постійними поправками за статтями розділів інститутів державної влади, що призвело до протиріч у самому тексті Основного Закону та з конституційним законодавством, що стало основною причиною неможливості побудування ефективного механізму публічної влади» [518, с. 22]. Авторка пропонує «створити спеціальну комісію для формування нового тексту Конституції держави, враховуючи нові виклики та події у системі розвитку сучасного суспільства» [518, с. 22]. Думається, що ця зміна тексту Конституції України автоматично не спрацює, як і існуючий текст. Очевидно, справа в іншому – вичерпувати правову реформу зміною законодавства означає не мати глибокого бачення нинішньої правової ситуації в суспільстві і державі.

Поверхове реформування правових інституцій – це теж вже апробувалося, але, як і в першому випадку, – це часткові зміни, які нічого відчутного в правовому житті українцям не дали [25; 51; 63; 87; 102]. Низка авторів наголошують на необхідності посилення етичних засад діяльності суддів (А. Бірюкова, Р. Дудник, І. Кондратова, Ю. Богак, К. Гермак, Т. Перцова та ін.), прокуратури, поліції. Значно продуктивнішою є, на наш погляд, позиція авторів, які пропонують шлях зміни правової доктрини, глибинну реформу, а не поверхові зміни. «В останні роки, на жаль, можемо спостерігати позірність змін, які засвідчують брак політичної волі державної влади в цьому напрямі. А глибинна реформа передбачає не просто зовнішні зміни інституційного чи

нормативного характеру, а зміну стереотипів мислення, зміну наукової правової парадигми, зміну глибинних кодів мислення, ідей, категорій, принципів, цінностей, які буде покладено в основу правового розвитку» [42; 51; 71; 87; 135; 140; 350; 352; 380; 392; 395; 524, с. 42; 531].

Ми підтримуємо тих українських науковців, які підкреслюють необхідність використання в нинішньому реформуванні правової сфери тих елементів правової традиції, які, переживши віки, донині залишаються життєздатними, не застаріли, не втратили своєї актуальності. На цьому аспекті наголошують такі науковці як: Ю. Багрій, Ю. Білас, В. Градова, М. Бедрій, М. Братасюк, Д. Вовк, С. Головатий, М. Гримич, П. Горінов, Д. Донцов, В. Дудченко, П. Захарченко, Ю. Лобода, М. Мірошніченко, О. Миронюк, О. Шевченко, С. Павлов, Ю. Калиновський, О. Кузьмінець, В. Кульчицький, Г. Попадинець, В. Пекар, Ф. Шульженко, Т. Андрусак, В. Щербатюк, Ю. Сокур, Ю. Орищенко та ін. [22–28; 35; 37; 51; 78; 84; 98; 125; 133; 140; 142; 181; 189; 276; 278; 287; 325; 333; 334; 366; 383; 401; 435; 492; 525; 525; 530; 534; 536; 539; 543; 551]. В колоніальний період нашої історії, особливо в радянську епоху, було тотально знищено офіційне державне українське право, перервано базові природно-правові засади у сфері національного права з їх морально-етичним змістовним наповненням, тому необхідно докласти максимум зусиль, щоб відродити цю традицію моралізованого права, розвинути і збагатити її в нинішніх умовах. Українському правовому життю дуже не вистачає морально-етичного виміру, тому право і задихається, воно не має основи, на якій могло б успішно розвиватися і здійснюватися.

Вищезазначеними науковцями наголошено на необхідності дослідження глибокого ціннісно-сміслового наповнення національної правової традиції, оскільки саме правові цінності і смисли є її стрижневою компонентою. Саме вони втілюють те найважливіше, сутнісне в праві, що стверджує і захищає народ упродовж своєї історії. В українській правовій традиції сфокусовано напрацьовану спадщину та досвід розвитку принципу верховенства права, його змістовні складові, їх слушно залучати у здійснення правового реформування

нині. В правовій системі України необхідно подолати державоцентристський вимір, залишки легістсько-законницької доктрини і ствердити гуманістичну доктрину, якою є юснатуралізм з його принципами і цінностями, які є традиційними для нашого правового розвитку. Особливо важливо подолати залишки репресивного догматичного легістського мислення, зокрема в правовій практичній діяльності і формувати новий раціоналізм – гуманістичний, динамічний, творчий, активний тощо, на чому наголошують сучасні українські автори: Ю. Багрій, В. Братасюк, М. Бедрій, Л. Герасіна, С. Головатий, О. Данильян, О. Дзюбань, О. Костенко, Н. Шелевер, Ю. Цуркан-Сейфуліна, В. Швачка, Н. Федорук, М. Патеї-Братасюк, В. Семиколонов, Р. Шевчук, О. Яремко та ін. [25; 37; 68; 71; 72; 275; 381; 388; 409; 452; 460; 491; 509; 520; 522; 526]. Очевидно, це треба робити, починаючи зі шкільної освіти, посилено це має відбуватися на правничих факультетах університетів, необхідно всім громадянам вчитися мислити по-європейськи, а це означає на засадах загальнолюдського – це єдиний шлях до гармонійних людських відносин. На жаль, ця робота нині проводиться дуже мляво, без ентузіазму як представниками влади, так і громадянського суспільства. Загалом до реформи права підхід має бути комплексним, з охопленням всіх складових правової реальності, з особливим акцентом на світогляді та мисленні суб'єктів права, бо все вирішують люди, а вони мають якісно змінитися для того, щоб бути реальними європейцями – суб'єктами права.

В кінцевому підсумку, правильно сформовані методологічні напрями, шляхи, засоби, прийоми тощо зумовлюють успіх дослідження. Методологія зумовлює визначення раціональних шляхів досягнення істинного знання про досліджуваний предмет та надання знанню логічної організації задля полегшення його використання в наступній діяльності, – зазначають українські науковці: С. Аліас, Ю. Багрій, Ю. Бондар, Ю. Гуцуляк, Т. Гавронська, М. Кельман, Є. Івашев, Н. Оніщенко, О. Зайчук, М. Козюбра, М. Костицький, В. Кравець, Р. Луцький, О. Павлишин, Л. Паращук, Н. Пархоменко, Л. Петрова та ін. [6; 24; 162; 204; 217; 235; 238; 259; 274; 275; 279; 304; 360; 377; 378; 388].

Сучасні наукові методології принципово відрізняються від прагнень класичної науки віднайти єдину для всіх істину, вичерпно відповісти на всі проблеми, сформулювати струнку, точну, абсолютну систему знань, здійснити єдино правильне пояснення на основі осмислення фактів реальності тощо [218; 235; 377; 388]. Відчуваючи вплив новітніх тенденцій розвитку сучасної науки, українська правознавча галузь знання долає монометодологізм і формує новітнє правниче методологічне підґрунтя, яке відповідає новим вимогам, сучасному рівню розвитку науки і суспільства.

Методологічні засади сучасного правознавства стали предметом дослідження таких авторів як: О. Балинська, Т. Гарасимів, О. Бандура, В. Бачинін, А. Баумайстер, Ю. Білас, О. Мурашин, Н. Бордун-Комар, В. Братасюк, Д. Вовк, Т. Гавронська, І. Гетьман-П'ятковська, М. Гнатюк, С. Головатий, Д. Гудима, М. Кельман, М. Костицький, Н. Кушакова, А. Кравченко, С. Максимов, Ю. Оборотов, О. Павлишин, С. Павлов, Л. Паращук, А. Пуховська, П. Рабінович, Ю. Сейфуліна, В. Селіванов, І. Тімуш, О. Петришин, О. Скакун, Р. Шевчук та ін. [31; 32; 33; 34; 51; 60; 63; 65; 68; 98; 105; 118; 121; 126; 157; 237; 275; 281; 315; 316; 346; 359; 361; 364; 366; 373; 425; 433; 454; 456; 487; 493; 526; 527].

Розробкою методології правознавства займалися також і зарубіжні науковці: Р. Алексі, К.-О. Апель, Б. Бікс, Г. Л. Гарт, Ю. Габермас, О. Гьофе, А. Вільд, Р. Дворкін, Г. Кельзен, А. Кауфман, П. Легранд, Дж. Нікель, Г. Радбрух, Р. Циппеліус та ін. [7; 10; 50; 97; 112; 168; 234; 429; 511]. Нині правознавці працюють, враховуючи тенденції розвитку сучасної методологічної науки, зокрема застосування в дослідженнях принципу методологічного плюралізму [6; 16; 24; 32; 51; 60; 63; 68; 118; 126; 156; 173; 203; 217; 235; 388; 547]. Право має доволі складну природу, воно є соціокультурним феноменом, тому досліджувати його з позицій монометодології, явно, недостатньо. Використання лише загальнонаукових методів означатиме отримання неповного, часткового, поверхово-описового знання. Науковість такого знання буде під сумнівом.

Добрим методологічним підґрунтям для дослідження співвідношення моралі та права в українській правовій традиції стали: робота В. Селіванова

«Право і влада в сучасній Україні: методологічні аспекти» (2003), стаття цього ж автора «До питання методології розроблення сучасної правової доктрини» (2005); дисертаційне дослідження А. Кравченка «Антропологічний принцип у філософії права» (2008); монографія М. Костицького «Філософські та психологічні проблеми юриспруденції: вибрані наукові праці» (2009); дисертаційна робота М. Кельмана «Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрями розвитку» (2013); праця М. Братасюк «Природно-правова парадигма як концептуальна основа сучасного правового розвитку» (2014); колективна монографія «Доктринальні засади розвитку держави і права: національні та міжнародні тенденції» заг. ред. Ю. Бошицького (2014); колективна монографія Ю. Бондаря, О. Мурашина та ін. «Контамінація раціонального та ірраціонального в методології правознавства» (2013); стаття Р. Шевчука «Метафізичний органон правознавства» (2016), дисертаційна робота Н. Бордун-Комар «Захист прав людини в Україні в контексті основних типів праворозуміння» (2021); А. Шевцової «Співвідношення права та закону в українській правовій традиції» (2023) та ін. В названих вище роботах пропонується комплексний підхід до вивчення предмета дослідження. Акцентується на перевагах застосування, окрім загальнонаукових методів, філософських підходів. Виявити правові традиції певного суспільства означає, по суті, визначити базові правові ідеї і вірування, на яких ґрунтуються реальні юридичні відносини і зрозуміти різноманітні орієнтири історичного правового розвитку даного суспільства, – слушно зауважив В. Селіванов [453]. Досліджуючи правову традицію в руслі типів раціональності, доречно застосувати природно-правовий та антропологічний підходи, які подають право як соціокультурне явище, духовний феномен, невід’ємний від людського буття [24; 31; 63; 70–73; 216; 217; 237; 239; 353; 376; 381; 394; 398; 409; 412; 460; 468; 471; 474]. Ідеалістичний підхід також виводить на розгляд права крізь призму основних типів праворозуміння, типів раціональності [239; 380; 392]. Ментальний підхід зосереджує увагу на унікальності права, яке вбирає в себе специфічні ментальні риси народу, формуючи тип національної правової ментальності, яка

«бере на себе функції збереження набутих в минулому етноісторичних правових цінностей, їх самобутність», – зазначають українські правники [334, с. 182].

Серед філософських підходів ефективністю в процесі дослідження відзначається аксіологічний підхід, який розробляли: І. Бабич, Ю. Багрій, Т. Балагура, Я. Блоха, О. Даніельян, В. Бачинін, О. Бандура, В. Васильчук, О. Петінова, Ю. Матат, С. Максимов, Н. Мозоль, М. Патей-Братасюк, Л. Паращук, Г. Пастушок, П. Строїч та ін. [16; 25; 26; 31; 32; 55; 91; 284; 323; 337; 379; 380; 387; 474; 493; 551], який зосереджує увагу дослідника на ціннісному змісті моралі та права, цінностях національної правової традиції, дозволяє побачити людину як цінність у праві, цінність права для людського буття і національного, право як форму буття універсальних цінностей, зрозуміти цінність моралі, правової традиції і правового реформування в сучасній Україні, що нині особливо актуально.

Екзистенціально-феноменологічний підхід дозволяє побачити право, мораль, правову традицію крізь призму внутрішнього, суб'єктивного світу людини [60; 380; 388; 471]. Право має внутрішній зріз, може існувати як сукупність екзистенціалів людського буття: свободи, справедливості, рівності, вини, каяття, протесту, неправа, безправ'я тощо. Цей підхід дає можливість побачити багатогранність права, його феноменальність.

Застосування герменевтичного підходу [49; 51; 60; 68; 98; 103; 107; 140; 157; 235; 241; 253; 318; 328; 362; 377; 380; 388; 389; 542] сприяє формуванню дефініції ключових понять, а також тлумаченню низки ідей та положень, правових актів тощо. Предметом герменевтичного аналізу є національна правова традиція як цілісність зі складною структурою, низкою функцій і т. д.

Продуктивним підходом для дослідження співвідношення права та моралі в національній правовій традиції є синергетичний підхід [24; 33; 34; 445; 446; 468; 542], застосування якого дасть можливість побачити право, мораль і правову традицію як системи, що не мають лінійного розвитку, що самоорганізуються, розвиваючись під впливом різноманітних чинників, переживаючи точки біфуркації, знаходять свою логіку розвитку, адаптуються до новацій,

позбуваються елементів, що не витримали перевірки часом, розвивають нові характеристики тощо.

Загальнонаукова група методів, яка досить добре розроблена українськими теоретиками права, а саме: методи аналізу, синтезу, індуктивний, дедуктивний, принцип об'єктивності, теоретичного моделювання та ін. [160; 203; 204; 235; 238; 283; 364; 459; 479; 507] будуть використані для висвітлення закономірностей розвитку права та моралі, виявлення їх сутнісних характеристик, розкриття особливостей типів раціональності, дослідження місця та ролі в правовому розвитку таких форм права як правовий звичай та правовий нормативний акт в різні історичні періоди, формуванні понять, окремих ідей та висновків. Ці дві групи методів, відповідно до принципу комплексного підходу, буде доповнено такими спеціально-правовими методами, як порівняльно-історичний – при висвітленні особливостей розвитку правової традиції в різні періоди української історії; формально-догматичний – для дослідження окремих норм та законодавства, трактування їх змісту з боку логічного виміру; порівняльно-соціологічний – для дослідження значення для людини та нації правових явищ, моралі та етики, їх впливу на розвиток права, рівень розвитку суспільства та його правосвідомість, якості раціонального чинника для правового розвитку тощо.

Домінуючими підходами в дослідженні стали природно-правовий підхід, невід'ємні від нього антропологічний та аксіологічний підходи, порівняльно-історичний та синергетичний – у взаємодоповненні ці методологічні підходи дають можливість розкрити предмет дисертаційного дослідження всебічно, цілісно та глибоко.

Підсумовуючи аналіз ступеня науково-теоретичної розробки предмета дисертаційного дослідження, можна зробити наступне узагальнення:

– українськими та зарубіжними науковцями опрацьовано низку аспектів дисертаційної проблеми, проте окремі аспекти потребують свого висвітлення, зокрема: недостатньо досліджено особливості розвитку національної правової традиції на різних етапах її розвитку, частково розроблено генезу базових засад правової традиції; дещо поверхово розкрито її структурні компоненти, їх

значення та місця в національному правовому розвитку; недостатньо обґрунтовано взаємозалежність моралі та права в різні історичні періоди життя народу; не віднайшла свого висвітлення проблема залежності національного права від типів раціональності; вимагає інтенсивнішого дослідження права традиція в контексті правового реформування та євроінтеграційних процесів тощо.

Тобто, проблема співвідношення права та моралі в українській правовій традиції крізь призму основних типів раціональності частково розроблена, проте цілісного глибокого дослідження на дисертаційному рівні поки що зроблено не було, тому існує необхідність такого дослідження.

1.2. Методологічні засади дослідження морально-правової регуляції суспільних відносин в українській правовій традиції

Загальновідомою є істина, що кожний предмет дослідження вимагає формування відповідних методологічних засад, які могли б забезпечити його неупереджене, об'єктивне вивчення. У нашому випадку предметом дослідження є складний соціокультурний феномен, а саме мораль і право як регулятори суспільних відносин, їх співвідношення, взаємозалежність у руслі нашої національної правової традиції. Українська правознавча галузь знання демонструє нині помітні позитивні зміни в плані формування неklasичних підходів до вивчення права, його форм та способів прояву, у використанні нових, нетрадиційних методів дослідження. У даному випадку мовиться про подолання монометодологічного дослідження права, застосування до його дослідження лише загальнонаукових методів. Зрозуміло, що ця методологія, будучи сформованою в епоху класичної науки, не може успішно працювати в неklasичній науковій площині. Українські науковці зазначають, що методологічний потенціал постнеklasичної науки поки що застосовується не в повній мірі [331; 332; 380; 388; 487; 493; 511; 526], напрацювання наших науковців «...стосуються більше спеціально-правових та загальнонаукових методів», у той час як філософська методологія, яка дозволяє бачити досліджувану правову проблему глибинно,

сприяє її фундаментальному, а не поверхово-описовому баченню і трактуванню, використовується поки що недостатньо [51, с. 2].

Поліметодологічний підхід можливий як ієрархічний, але нам більше імponує використання методів та підходів горизонтально, але за вибором дослідника відповідно до логіки дослідження [272–274]. Важливо пам'ятати, що кожна група методів та підходів здатна виконати свої функції, будучи правильно застосованою. Ми поділяємо позицію авторів, які вважають, що необхідно застосовувати «...сполучення методологічних підходів і навіть об'єднання положень класичної, некласичної і посткласичної методології» [347, с. 41]. Проти еkleктичного поєднання методів застерігають М. Костицький, М. Кельман, І. Тімуш, Ю. Оборотов, М. Козюбра, Л. Паращук, бо це, зрештою, породжує суперечності, які не узгоджуються з вимогами науковості [235]. Тобто хаотичне нагромадження методологічних підходів може завести дослідника в ситуацію наукового тупика. Кожний метод має свої межі застосування і, відповідно, логіку поєднання з іншими методами і підходами, яку варто промислювати і намагатися не порушувати. Правознавча наука має більше використовувати гуманістичний підхід, звертатися до світоглядно-філософських, людинознавчих підходів [65; 380; 388; 512; 527; 526; 543; 556], дещо інтенсивніше застосовувати метатеоретичне знання, особливістю якого є те, що воно безпосередньо «...не розкриває самої істини по даному питанню, але формує відповідне підґрунтя для її досягнення» [63, с. 49; 93; 106].

Досліджуючи право, різні його прояви, важливо мати на увазі, що воно виникає в суспільстві природно, органічно, по мірі створення різних передумов і є чи не найефективнішим засобом цивілізованого впорядкування процесів самоорганізації, саморозвитку суспільства, самозбереження життя людини і людства [33; 216, с. 299; 230; 259]. Поряд із ним таку ж значимість для суспільства має і мораль як універсальний регулятор суспільних відносин, який пережив тисячоліття людської історії і нині допомагає сучасним людям впорядковувати їх життя. В окремі періоди суспільного розвитку мораль могла займати навіть більш важливе місце в системі суспільної регуляції, ніж

право [115; 228; 230; 460; 468; 474; 506; 519]. Але були і є нині також періоди суспільної аномії, зневаги суспільства до вимог моралі, що зумовлювало різні негативні, подекуди драматично-трагічні наслідки, як-от, наприклад, у радянську епоху або ж нині в путінській Росії.

Морально-правова регуляція суспільних відносин є доволі актуальною проблемою сучасного людства, яке переживає дуже тривожні часи, ерозію демократії, стоячи фактично на порозі третьої світової війни, про що пишуть: Е. Еппельбаум, А.-Г. Леві, Т. Снайдер, Ф. Фукуяма, Дж. Сміт, Л. Джонсон, Е. Браун, С. Лефорт та ін. [119; 193; 546; 548; 550; 551; 553; 561; 562; 563; 567; 568]. Цей стан нинішнього суспільного розвитку є свідченням дуже істотного послаблення, нівеляції, знецінення, деструкції морально-правового чинника, механізму, відповідального за усталеність людського розвитку та його гуманістичний зріз [79; 310; 337; 397; 401; 446; 450; 474; 491; 78].

Проблема співвідношення права та моралі в національній правовій традиції складна для дослідження, оскільки є багатогранною, міждисциплінарною, концептуально складною [24; 33; 78; 310; 491]. Для її висвітлення необхідно залучити світоглядно-філософські знання, теоретико-правові, філософсько-правові, історико-правові, соціально-філософські, знання окремих галузей права тощо. Зважаючи на це, слушно розпочати розгляд нашого предмета дослідження із застосування світоглядно-філософської групи методологічних підходів, які забезпечать глибину та фундаментальність бачення проблеми. Зокрема, на наш погляд, оскільки і право, і мораль є такими чинниками суспільної регуляції, які постали органічно, із живого буття людей, будучи продуктом їх духовно-культурної зрілості, досконалості, їх прагнення до упорядкованого буття, то доцільно використати для їх вивчення юснатуралістичний (природно-правовий) підхід, який вважає ці регулятори невід'ємними елементами правового розвитку, що взаємодіють і взаємодоповнюють один одного. На ефективності цього підходу для вивчення правових феноменів наголошують: А. Баумайстер, М. Братасюк, В. Градова, Н. Бордун-Комар, С. Максимов, Л. Макаренко, А. Лисик, М. Ленер, О. Костенко, В. Кравець, М. Костицький, Л. Рябошапка, Л. Парашук, Г. Попадинець,

П. Пацурківський, Р. Гаврилюк, А. Репа, А. Романова, Х. Хвойницька, І. Шумак та ін. [7; 33; 63; 140; 282; 288; 308; 314; 382; 401; 403; 425; 437; 445; 505], а також зарубіжні автори, в т. ч. класики: Р. Алексі, А. Вільд, Ф. Гаєк, Л. Джонсон, Е. Макінтайєр, Ш. Госепат, Г. Ломанн, Г. Радбрух, Т. Пейн, Л. Фуллер, Т. Погге, Г. Гроцій, Дж. Локк, І. Кант, Г. Гегель, А. Дайсі та ін. [7; 97; 108; 113; 114; 122; 166; 228; 298; 301; 320; 557]. Центральною категорією цієї правової парадигми є категорія природного права як сукупність Загальнообов'язкових принципів, які закріплюють загальнолюдські цінності, мають витoki у природному людському та суспільному бутті і є першозасадами позитивного (державного) права. Ці принципи, будучи загальнообов'язковими для всіх суб'єктів права, мають бути непорушними, оскільки є фундаментальними засадами людського буття (А. Браун, Ф. Фукуяма, Ю. Багрій, С. Головатий, Л. Петрова, В. Шкода, В. Братасюк, С. Лефорт, В. Кибал, А. Колодій, М. Козюбра, В. Кожан, Н. Федорук, В. Тертишник, Дж. Сміт, В. Солодовнікова, О. Росоляк, А. Романова, П. Рабінович, О. Шаган, О. Ярема, О. Яремко та ін. [28; 71–73; 125; 129; 130; 241; 253; 257; 259; 276; 261; 262; 271; 429; 433; 445; 446; 465; 484; 491; 519; 540; 550; 568; 553; 558; 563]). Тобто природно-правовий підхід мислить право невід'ємним від природи, тому існує «право буття», право природи, у т. ч. природи людини, яскравим втіленням чого є права людини. Що є особливо цінним у руслі нашого дослідження, то це ідея про те, що джерело права є позадержавним, що витoki (джерела) його можуть виходити з буття людини, її життєвого досвіду, з її розуму, навіть Бога, божественного буття, тобто право є невід'ємним від людини та народу, які його творять (Аристотель, Демокріт, Цицерон, Сенека, Августин Блаженний, Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Т. Пейн, І. Кант, М. Козачинський, Б. Кістяківський, С. Дністрянський, М. Козюбра, С. Головатий, С. Максимов, В. Кибал, В. Селіванов, С. Шевчук та ін.). З позицій юснатуралізму право та мораль трактуються як взаємопов'язані чинники суспільного розвитку, їм властиві спільні смисли та функції, вони завдяки цьому взаємодоповнюють, взаємозумовлюють розвиток одне одного, про що буде сказано далі.

У контексті цього методологічного підходу формується гуманістичне раціоналістичне мислення, яке спрямоване на реальне ствердження людини як найвищої цінності, на противагу законницькій доктрині, яка також раціоналістична, але байдужа до такої цінності, як людина, вивищує над людиною право як закон, його «букву», що втілює авторитет влади, її волю, тобто формує і стверджує репресивний раціоналізм, недохотворене мислення і світогляд, що несумісні з демократичним способом життя, його принципами та цінностями, про що пишуть класики та сучасні автори: І. Кант, Г. Гегель, Б. Кістяківський, Г. Кониський, М. Козачинський, О. Грищук, У. Олійник, В. Левкулич, О. Литвинов, Б. Карнаух, Д. Луспеник, О. Климович, В. Ковальський, І. Гетьман-П'ятковська, М. Єльнікова, В. Корнієнко, Л. Рябошапка та ін. [118; 142–145; 199; 228; 230; 243; 247; 252; 267; 269; 271; 284; 285; 290; 305; 448]. Репресивна раціональність легістської парадигми протиставляє право та мораль, розриває їх, розводить на різні полюси, чим нівелює духовно-культурну регуляцію суспільних відносин, визнаючи лише владно-політичне регулювання єдино ефективним і правильним (Дж. Остін, Т. Гоббс, А. Вишинський, Г. Кельзен, Г. Л. Гарт та ін.) [122; 112; 234; 355].

Природно-правовий підхід передбачає звернення до антропологічного підходу, застосування якого розкриває право як один із найважливіших засобів і способів людського буття і як одну із найважливіших для людини цінностей. Людина в праві має природне буття, її природні права постають як єдність правових та моральних смислів та цінностей (Ю. Гуцуляк, А. Романова, С. Сливка, І. Хрімлі, С. Стратій, Н. Петлевич, В. Левкулич, В. Кампо, Г. Савонова, В. Селіванов, Р. Падалка, Г. Попадинець, І. Шаповалова, С. Лефорт та ін.) [164; 226; 368; 389; 451; 455; 464; 473; 506; 520; 563], сама людина, її природа та сутнісні риси мисляться витоками права. Право вбирає в себе ці риси, тому і може відповідати потребам та запитам людини. Антропологічний підхід, як ніякий інший, дозволяє розкрити гуманістичний зміст права, його основне призначення – стверджувати людину-особистість, сприяти їй відбутися як повноцінному людському індивідові [377, с. 50]. Уточнимо, що нам важливо досліджувати не

просто людину, а людину в праві. Л. Паращук застерігає, що «неврахування сутності людини, її фізичних, духовних якостей, здатності до комунікації, що проявляється у прагненні веліти, підкорюватись або бути рівним щодо інших суб'єктів, відкриває шлях державоцентризму» [370; 373; 377, с. 50]. Це слухне застереження, оскільки ми не подолали іще цієї парадигми правового розвитку, яка знецінила людину, виштовхнула її в правовому бутті на периферію, зробила об'єктом державно-владних маніпуляцій.

Логіка дослідження зумовлює поряд із використанням у аналізі нашої теми природно-правового та антропологічного підходів звернутися до підходу аксіологічного, оскільки він нерозривно з ними пов'язаний і цього вимагає предмет дослідження. На цьому акцентують такі автори, як: О. Бакалінська, Ю. Багрій, І. Бабич, В. Бігун, Я. Блоха, Є. Бурлай, І. Воронова, М. Вороніна, О. Ганжа, К. Горбенко, О. Грищук, З. Добощ, Є. Івашев, О. Капліна, М. Кельман, М. Козюбра, І. Конєв, Л. Легін, І. Лозинська, Ю. Лобода, О. Льошенко, І. Луцький, Ю. Матат, Н. Мозоль, Н. Оніщенко, Н. Павлусів, В. Плавич, Н. Писаренко, Х. Солодовнікова, В. Сокурєнко, С. Серьогін, С. Погребняк, В. Пучинський, Т. Фулей та ін. [16; 18–26; 30; 49; 55; 61; 91; 93; 96; 106; 123–130; 131; 144; 150; 217; 219; 229; 236; 256; 257; 286; 291; 296; 304; 306; 323; 337; 357; 367; 395; 396; 398; 399; 428; 458; 465; 468; 474]. На ціннісному підході до права наголошують зарубіжні автори: Т. Р. С. Аллан, К.-О. Апель, А. Вільд, П. Гаудер, А. Дайсі, Дж. Стігліц, Дж. Елі, П. Рікер, Б. Тамагава та ін. [7; 10; 50; 97; 113; 166; 191; 438; 471; 478]. Цінність і значимість природно-правової парадигми правового розвитку полягає якраз у тому, що вона настійливо звертається до базових засад людського буття, вбачаючи в них найважливіші загальнолюдські цінності, такі як: життя, людина, її гідність та честь, її природні права, добро, справедливість, добросовісність тощо. Ми далі покажемо, що ці цінності і є тим найбільш важливим спільним моментом, який поєднує такі чинники суспільного розвитку, як право та мораль. Саме ціннісний вимір є тим компонентом, завдяки якому народ може у своїй правовій традиції здійснювати зв'язок поколінь, передавати від епохи до епохи свій правовий код. Приєднуємося до думки, що:

«Застосовуючи аксіологічний підхід, ми можемо побачити, яке ціннісне ядро стверджував і оберігав український народ у правовій сфері, як ці цінності орієнтували на ті моделі поведінки суб'єктів права, які склалися в минулому і які стали еталонами для наших сучасників» [525, с. 48].

Національна правова традиція є акумулятором колективного правового суб'єктивно-духовного народного досвіду, його духовно-ментальних характеристик, вона втілює та виражає розмаїті форми ідеальних конструктів національної культури [36; 37; 98; 225; 227; 365; 366; 367; 525; 531]. Саме «правова ментальність бере на себе функції збереження набутих у минулому етноісторичних правових цінностей, їх самотутність», – зазначають українські правники [334, с. 182]. Беручи до уваги зазначене вище, буде слушно залучити до дослідження екзистенціальний та феноменологічний підходи, що взаємопов'язані. Застосування екзистенціального підходу розкриє право та мораль як екзистенціали людського буття. Право у світлі цього підходу постає духовним феноменом, нерозривно пов'язаним із духовністю людини та народу, сукупністю таких екзистенціалів, як екзистенціал свободи, справедливості, добросовісності, добра, гідності, вини, рівності тощо [24; 60; 377; 380; 471]. Духовне наповнення правового життя виявляє себе в правовому менталітеті, правовій свідомості, правовому мисленні, національній правовій мові, правовому світогляді, загалом у правовій практичній діяльності. Правові екзистенціали – це не статика, а постійний рух, динаміка, духовно-душевна напруга, нурт, боротьба, прояви і стани життя людської суб'єктивності, людського внутрішнього світу. Таким же духовним феноменом, що сам себе висвічує із буття, виявляє, розкриває, є і мораль, її розмаїті прояви.

Цінною ідеєю в руслі екзистенціально-правового підходу є ідея дослідження людини як «буття-в-світі», тобто у нерозривній єдності людини і права, людини і правової реальності, людини і права як нерозривної єдності. Цей підхід долає легістське трактування людини як додатку до права, що втілює найперше волю державної влади, її авторитет, а людині відводить другорядне місце. Досліджувати людину в площині її духовно-душевних екзистенціальних

проявів з позицій зазначеного підходу є чи не найбільш ефективним способом дослідження. Для екзистенціальної правової філософії дуже привабливими для дослідження є також такі драматично-трагічні прояви правового життя людини, як: несвобода, рабство, абсурд, злочин, несправедливість, приниження, покарання тощо.

Екзистенціалісти виробили відповідний категоріальний апарат: «буття-в-світі», «буття – вільним», «буття – відповідальним», «буття – безвідповідальним», «буття – невольним», «буття – зобов'язаним», «буття – справедливим», «буття – несправедливим», «буття-в-праві», «буття-в-неправі» – цей понятійний апарат, що позначає правові екзистенціали, дозволяє побачити національне право живим, напруженим, гнучким, постійно змінюваним суб'єктивно-духовним феноменом, що постає через унікальні процеси і стани [60; 380; 471], які мають у своїй основі загальнолюдські смисли та цінності.

Як і людське буття в морально-правовому континуумі, так і морально-правове життя народу, різні його прояви та форми, у т. ч. його правова традиція, її духовно-ментальне вираження – це теж постійний рух морально-правових екзистенціалів та смислів, динаміка, нурт, злети, падіння, кризи, періоди розквіту тощо. Це вже зовсім інший образ права порівняно із тим образом права, який створений легістським підходом і мисленням: право як витвір лише державної влади, як система норм, що велять і примушують, норм, чітко відділених від моралі, чітких, несуперечливих, непорушних, наповнених довільним, позаправовим змістом [61; 65; 70; 455; 551–552; 542].

Дослідники проблеми співвідношення права та моралі в правовій традиції серед ефективних світоглядно-філософських підходів та методів виділяють діалектичний метод. Він дуже популярний серед наукової спільноти, оскільки його вимоги реально сприяють дослідникові отримати об'єктивне та глибоке бачення предмета дослідження. У нашому випадку важливими для дослідження дисертаційної проблеми будуть такі вимоги, як: бачення предмета дослідження у розвитку та дослідження його у взаємозалежності та взаємозв'язках (М. Кельман, М. Козюбра, Л. Паращук, В. Селіванов, В. Кибал, В. Кравець, М. Костицький,

В. Цвік, О. Петришин, Р. Шевчук та ін.) [203; 204; 274; 276; 279; 459; 507; 527]. Діалектичний метод вимагає бачити право та мораль як регулятори суспільних відносин у безперервному розвитку, динаміці, змінах, які є неминучими, оскільки народ у його правовому бутті проживає періоди творчого піднесення та занепаду, позитивної творчої напруги та творчого згасання, почергового то максимального зближення аж до співпадання, повного увідповіднення правового та морального вимірів, то, навпаки, їх віддалення аж до повного розриву. На ці процеси безпосередньо впливає історичний час, правова традиція змінюється відповідно до історичних та політичних впливів, соціально-економічних змін, духовно-культурних чинників тощо. Вона постійно перебуває в динаміці, її змінює живе народне життя, люди, які постійно змінюють себе і національний простір.

У дослідженні морально-правової складової національної правової традиції варто пам'ятати про взаємозалежність та взаємозв'язок усіх її компонентів і між собою, і з іншими сферами життя нації. Вище ми зазначали, що право та мораль є взаємозалежними в системі регуляції суспільних відносин. Їх пов'язують спільні смисли, цінності, форми їх вираження тощо. У різні періоди правового розвитку цієї ціннісно-сислової спільності може бути більше, в інші – може поменшати або ж взагалі вона може зникнути. Різні структурні складові національної правової традиції теж можуть більшою чи меншою мірою вбирати в себе морально-правове наповнення залежно від історичного часу. І політика в різні періоди історії, і економіка із соціальною структурою, і національна ментальність, що втілює національну психіку та «дух народу», певний рівень розвитку національної культури, стиль і рівень розвитку мислення епохи – все це чинить відповідний вплив на стан та розвиток національної правової традиції [63; 296; 333; 366; 367; 513; 525].

І право, і мораль, і загалом національна правова традиція є продуктом людської комунікації. У спілкуванні народжується право як рівна міра справедливості, добра, свободи, поваги до людської гідності, честі для всіх суб'єктів права. У комунікації суб'єктів правової діяльності створюються правові закони, справедливі Конституції, правові ухвали та вирoki тощо. І навпаки – поза

цією комунікацією існує велика ймовірність появи різних псевдоправових проявів. Як результат спілкування між членами суспільства були сформовані загальнолюдські моральні принципи, які є фундаментальними засадами людського буття. Комунікативно-правовий підхід у нашому дослідженні сприятиме виявленню загальнолюдської суті права та моралі, їх людинотворчого сенсу, розумінню національної правової традиції як спільного творчого набутку народу, в якому взаємопереплетено одиничне і загальне, унікальне та загальнолюдське. Завдяки цьому підходу національна правова традиція постає специфічним простором смислів і значень, які кожний суб'єкт права, кожне наступне покоління мають розшифровувати, щоб сприйняти та зрозуміти; це своєрідний текст чи навіть гіпертекст, який вимагає адекватного розшифрування, прочитання та розуміння учасниками комунікації, діалогічного взаєморозуміння, шукання і знаходження істини в цьому процесі комунікації тощо [10; 24; 97; 103; 104; 200]. Комунікація – це не лише словесний обмін, це читання, прослуховування, рухи, жестикуляція, це одяг, кольори, форми, навіть мовчання може теж про щось повідомляти. У правовій сфері всі ці елементи несуть певне інформаційне навантаження, і наші сучасники навіть через епохи спілкуються зі своїми пращурами. Ми, українці, творимо національну правову систему, національно ідентифікуємося як колективний суб'єкт права, і нам важливо засвоїти ті правові смисли та значення, які традиційно шанували та стверджували наші предки. Цей процес здійснюється з допомогою історичної смислової правової пам'яті, яка є здатністю пізнати і привласнити, розкрити і засвоїти низку смислів, смисловий ланцюг, який розкриє унікальне і універсальне на рівні мислення і душі, – акцентують українські автори [74; 413].

Прагнучи євроінтеграції, ми маємо вчитися комунікувати в праві, знаходити порозуміння та істину, робити право реально діалогічним, долаючи державоцентристський монологізм, бо в культурному плані Європа приваблива, вона навчилася розмовляти з іншим, уважно ставитися до нього, «відкривати іншого в собі» (П. Рікер). Європа схожа на культурного, уважного «логоса», вона не збайдужіло незворушна [413].

Чималий ефект у дослідженні дисертаційної проблеми дає застосування синергетичного підходу, у світлі якого правова традиція з усіма її елементами постає як організована цілісна система, що перебуває у саморозвитку. Їй властиві певні закономірності та особливості, вона рухається не прямолінійно, а з різними відхиленнями. Її елементи можуть виконувати свої функції, але загалом вони забезпечують реальне призначення і виконання місії цілісною системою. Синергетичний підхід у вивченні правової традиції допускає появу під впливом певних чинників окремих точок біфуркації, в результаті яких можливий або перспективний якісний стрибок правового розвитку або ж, навпаки, – регрес і стагнація. Цей підхід орієнтує на дослідження взаємозв'язків між елементами системи, пошук засобів для відновлення як окремих компонентів цілого, так і самого цілого, у нашому випадку національної правової традиції [24; 526].

Загалом зазначені вище методи та підходи, що належать до групи світоглядно-філософського рівня методології, варто доповнити групою загальнонаукових методів, які довели свою ефективність, будучи застосованими в класичних наукових дослідженнях, на чому наголошують українські автори: Ю. Білас, С. Гусарєв, О. Зайчук, Н. Оніщенко, О. Скакун, М. Кельман, М. Козюбра, М. Костицький, Н. Кушакова-Костицька, П. Захарченко, В. Гдичинський, Р. Луцький, В. Скоморовський, Л. Паращук, О. Петришин, С. Погорілий, І. Тімуш, В. Цвік, Р. Шевчук та ін. Принцип об'єктивності націлює дослідника на незалежність і науковість пошуку істини в праві. У нашому дослідженні він вимагає точності, обґрунтованості, достовірності отриманих про морально-правове регулювання суспільних відносин знань, ідей, положень, достатньої обґрунтованості зроблених у результаті дослідження правової традиції, співвідношення права та моралі з позицій різних типів раціональності висновків.

Успішність дослідження духовно-культурних регуляторів суспільних відносин, якими є у нашому дослідженні право та мораль, можуть забезпечити такі методи, як індуктивний та дедуктивний, метод *теоретичного моделювання*, який сприяє баченню національної правової традиції як певного теоретичного конструкту, що поєднує істотне та неістотне, сутнісне і поверхове, типове та

унікальне, динамічне та статичне тощо [24]. Індукція як метод сходження мислення від одиничного до загального може бути застосована для розкриття суті, складових, функцій національної правової традиції, вивчення таких понять та категорій, як: право, форми права, смисли права, правові цінності, права людини, правосвідомість, національна правова культура, правова традиція, моральні принципи, моральна свідомість, моральні цінності, морально-правова регуляція суспільних відносин тощо. Застосування *методу дедукції*, який вимагає сходження мислення від загального знання до одиничного, до конкретних фактів, відштовхуючись від загальних понять та положень, сприяє конкретизації дослідження, кращому баченню унікальності компонентів правової традиції. Методи аналізу, синтезу, системного аналізу тощо сприяють формуванню абстракцій, наукових положень та висновків.

Дисертаційному дослідженню не вистачало б повноти без застосування до вивчення проблеми співвідношення права та моралі в українській правовій традиції спеціально-правових методів. Право і мораль загалом і національна правова традиція зокрема розвиваються в часовому вимірі, про що пишуть: М. Бедрій, М. Братасюк, С. Головатий, М. Грушевський, Д. Дорошенко, П. Захарченко, В. Вовк, В. Кульчицький, В. Кузьмінець, Ю. Калиновський, М. Мірошніченко, В. Мірошніченко, Ф. Шульженко, Т. Андрусак, О. Шевченко, І. Черкаський, Дж. Джордлі та ін. автори, тому необхідним для їх об'єктивного висвітлення є застосування історико-правового підходу. Він сприяє баченню особливостей розвитку зазначених феноменів у різні періоди національної історії, дозволяє виділити те усталене, що забезпечувало і забезпечує тяглість, безперервність національного морально-правового розвитку, означити специфіку співвідношення моралі та права, що формувалася під впливом історичних подій тощо. Цей метод органічно доповнюють вимоги порівняльно-правового методу, який сприяє чіткішому баченню відмінностей правової традиції, її компонентів у домодерну епоху, в епоху бароко, у класичну добу правового розвитку тощо. Застосовуючи його, можемо зрозуміти, які смислові характеристики домінували в трактуванні права в різні часи, які форми права були найбільш поширеними серед

українців, які правові цінності стверджувалися в людському бутті, який тип раціональності зумовлював правовий розвиток домодерної, модерної, класичної епох життя України тощо. Ми можемо побачити, як змінювалася правова свідомість народу, змістовне наповнення форм права, співвідношення права з іншими регуляторами суспільних відносин, зокрема з моральними та релігійними нормами та цінностями тощо [18–26; 208; 209; 212; 224; 230; 245; 250; 506; 513]. Історико-правовий та порівняльно-правовий методи дають можливість дослідити в історичному та порівняльному вимірах раціональність як чинник правового розвитку [74, с. 53–68; 76; 80; 103; 104; 307; 388; 412] у межах української правової традиції, виявити, наскільки істотним був вплив цього чинника на правовий розвиток, різні його структурні компоненти та їх функції.

Право в усіх його проявах є соціокультурним феноменом, тому цілком органічним є застосування в нашому дослідженні соціологічно-правового методу, з допомогою якого можливе бачення значимості морально-правових регуляторів суспільних відносин, національної правової традиції для суспільного розвитку, для людського буття, а також семіотико-правового підходу, який дає можливість зрозуміти символічно-знакову природу права [358–360]. Ці регулятори, виконуючи низку необхідних функцій, забезпечують безперервність передачі людського та суспільного правового досвіду, того усталеного позитивного, що сприяє правопорядку, гармонізації суспільних відносин, продуктивному національному та загалом людському розвитку.

Право загалом і правова традиція зокрема, будучи складним багатогранним утворенням, вимагають пояснення та розуміння їх суті, призначення, трактування низки понять, категорій, положень, що розкривають досліджувану проблему. Тому слушно використати для цього формально-догматичний та герменевтичний методи [107; 366; 401]. З їх допомогою сформовано такі поняття та категорії, як: природне право, позитивне право, права людини, правові цінності, правові смисли, моральні принципи, моральні цінності, правове регулювання, правова культура, правова традиція, форми права, верховенство права, типи раціональності та ін.

Підсумовуючи, можна констатувати, що дослідження такої складної проблеми, як співвідношення права та моралі в українській правовій традиції крізь призму типів раціональності, можливе за умови використання таких груп підходів та методів, як: світоглядно-філософські, загальнонаукові та спеціально-правові, які у взаємодоповненні сприяють глибокому та всебічному розгляду зазначеної проблеми. Світоглядно-філософські підходи (метафізичний рівень методології) забезпечують своєрідне світоглядно-філософське тло, підґрунтя, що дозволяє глибинне бачення проблеми та вихід її на високий рівень загальності. Загальнонаукові методи забезпечують об'єктивність, достовірність, аргументованість дослідження. Спеціально-правові сприяють конкретизації досліджуваної проблеми, баченню специфіки правових феноменів, розкриттю їх суті, ролі та значимості для людського та суспільного буття.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1

Дослідивши науково-теоретичні та методологічні засади проблеми співвідношення права та моралі в українській правовій традиції, можемо зробити відповідні висновки та узагальнення:

1. Тема дисертаційного дослідження є достатньо актуальною з огляду на наступні міркування: а) українська правова традиція виконує функцію ідентифікації народу, ствердження його унікальності та самобутності й незалежності. Оскільки вона була перервана і зруйнована в період колоніальної історії, існує необхідність її відродження та розвитку в сучасних умовах; б) тривалий період колонізації України зумовив недостатню увагу наших правників до національної правової традиції, відсутність досліджень, які розкривали б її зміст, структуру, динаміку, особливості розвитку в різні епохи тощо, тому нині важливо заповнити ці прогалини; в) мораль і право, будучи універсальними соціокультурними регуляторами людського буття, виконують функцію гармонізації людських відносин, тому дослідження їх взаємозв'язку та взаємовпливів у межах національної правової традиції з метою вдосконалення правових відносин у сучасній Україні не може не бути актуальним; г) суть правової реформи в Україні полягає в гуманізації правової реальності, подоланні

державоцентризму, тому проблема використання в реформаторських процесах гуманістичного потенціалу національної правової спадщини з властивим їй симбіозом моралі і права є навіть більш ніж важливим завданням; д) українці здійснюють курс на євроінтеграцію, і в цьому плані дослідження співіснування права та моралі в правовій традиції – це науково-теоретичний внесок у ствердження європейських цінностей, демократичних принципів, засад гуманізму.

2. Актуальність дослідження підсилюється необхідністю ствердження в українській правовій сфері гуманістичної за суттю природно-правової доктрини, яка має остаточно витіснити успадковану пострадянською Україною державоцентристську законницьку доктрину, що заперечувала природні права людини та народу, ототожнювала право із законом, верховенство права із верховенством закону тощо. Правова реформа зумовлена необхідністю реабілітувати людину з її невідчужуваними правами, підкорити державну владу верховенству права. Легістська доктрина заперечує зв'язок права із мораллю, а якщо й допускає мораль у праві (законі, законодавстві), то лише її мінімум, чим зумовлена репресивність легізму як ідеології та практики. Тому дослідження української правової спадщини саме в плані співвідношення моралі і права нині, безумовно, необхідне.

3. До дисертаційної проблеми, окремих її підпитань, аспектів, фрагментів тощо виявляли увагу як українські, так і зарубіжні автори. Зокрема, цінними для нашого дослідження були напрацювання про основні правові доктрини (типи праворозуміння): легістсько-позитивістську (законницьку) та природно-правову (юснатуралістичну) як базові, засадничі ідеї, принципи, положення, поняття та категорії, на основі яких здійснюється правовий розвиток. Легістсько-позитивістська доктрина взаємозв'язок моралі та права заперечує, тому їх співвідношення в правовій традиції дослідити неможливо. З огляду на це, дослідження дисертаційної теми буде здійснюватися з позицій природно-правової доктрини, в рамках якої право трактується як духовно-культурне утворення, що передбачає його взаємозв'язок із мораллю, релігією, традиціями, звичаями, культурними цінностями, функція яких – творення гармонії буття, його

вдосконалення. Принцип людини як найвищої цінності, її природних прав, первинність її стосовно держави та закону розкриває гуманізм юснатуралізму, пояснює, що сила права – в єдності з культурою, усім цілісним світом людського буття.

4. Право та мораль є органічними складовими людської культури, які від початків людської цивілізації виступають як нормативно-регулятивна система, покликана дбати про досконалість людського буття. Попри відмінності, а їх є чимало, вони мають чимало спільних рис: їх джерелом є людська духовність; спільна мета – досягнення справедливості у відносинах між суб'єктами права; вони схожі структурно – ідеологія, норми і принципи, інституційна складова властиві і праву, і моралі тощо. Мораль і право є формами буття загальнолюдських цінностей. Право є специфічним засобом для досягнення моральної мети, його розглядають і як частину моралі. Воно є формою буття моральних норм, тому є сенс вважати право юридизованою мораллю. Проблема співвідношення моралі та права в українській правовій традиції відноситься до малорозроблених проблем, тому вимагає глибшого вивчення.

5. У наукових джерелах правову традицію трактують неоднозначно: як зв'язок між минулим і сучасним; оберіг минулого; її вважають тотожною правовій системі в історичному розвитку; ідентифікаційним чинником для народу, який її створив, тощо. Слушно вважати правову традицію вираженням сьогодення, що трактується крізь його зв'язки з минулим. Вона висвітлює механізми формування і здійснення правових явищ. Національна правова традиція втілює ментальні характеристики нації-творця, ціннісне ядро народного буття, розкриває технології збереження та передачі правового досвіду наступним поколінням, забезпечує історичність і спадкоємність правового розвитку нації.

6. Українській правовій традиції властиві такі характеристики, як розвиток на основі юснатуралізму, який трактує право як природне, позадержавне за своїм походженням та суттю, як духовно-культурне та цивілізаційне явище, що є специфічним буттям загальнолюдських духовних цінностей; у його контексті людина та її права відносяться до найвищих цінностей; їй властивий плюралізм

джерел та форм права, домінування серед форм та джерел права правового звичаю; розвиток права у тісній взаємозалежності із мораллю, етикою та релігією в різні періоди історії народу; в контексті української правової традиції формувалися і розвивалися компоненти верховенства права тощо.

Малодослідженими в цьому аспекті виявилися такі аспекти, як: генеза взаємозалежності моралі та права в українському правовому розвитку, прояви та форми цієї взаємозалежності; значення та роль моралізованого права в національній традиції; вплив типів раціональності на співвідношення моралі та права – цей аспект взагалі не привертав уваги наших науковців; трансформації національної правової традиції в контексті євроінтеграційних процесів сучасності тощо.

7. Раціональність є активним чинником правового розвитку. У різні періоди людської історії участь у правотворенні, правничій практиці брали різні типи раціональності: у античних греків вона гуманістичного типу, спрямована на вдосконалення людини та полісу; у древніх римлян – практична; у середньовіччі вона набуває одухотвореного характеру під впливом релігії; у новоевропейську епоху раціональність європейців трансформується в природничо-науковий тип, який впливає на правовий розвиток. Саме цей тип раціональності був використаний легізмом, який заперечує цінність людини та її прав, особливо поціновує державну владу та закон. Нині існує необхідність формування одухотвореної раціональності, яка спроможна гуманізувати українську правову реальність. Манера, стиль юридичного мислення передаються суб'єктами права наступним поколінням упродовж віків, доки існує адекватний цивілізаційний механізм, що може продукувати способи і форми розуміння всього, що відбувається в правовому полі. Український правовий розвиток значною мірою був зумовлений історією та культурою, ідеологією та одухотвореним мисленням, симбіозом моралі та права.

8. У контексті дослідження проблеми співвідношення моралі та права в національній правовій традиції необхідно проаналізувати також такі аспекти, як: принципи права, зокрема верховенства права, стандарти права, загальнолюдські

цінності та смисли права, права людини тощо. Оскільки українська правова традиція розвивається на основі природно-правової парадигми, велику роль у ній відіграють принципи права, які і складають його сутність. В українській правовій традиції в різні епохи було змістовно розвинено ідею верховенства права, яка втілює низку стандартів права, що висувають відповідні вимоги до учасників правових відносин, які мають бути ними враховані. Особливо актуальною нині є проблема аналізу тих чинників, що перешкоджають реальному здійсненню стандартів права, що є важливим завданням правової реформи.

9. Проблема правового реформування також знайшла відображення в науковій літературі. Реформування необхідне, нежиттєздатних елементів у правовій реальності нагромаджено чимало, вони не відповідають реаліям сучасності. Реформувати правову сферу можна різними шляхами. Найменш продуктивний – реформувати правову сферу частково, наприклад, змінити законодавство або ж правові інституції, що вже було зроблено. Це непродуктивні поверхові зміни, які істотно правову сферу не змінюють. На наш погляд, цей шлях не має успіху, оскільки правова реальність – це цілісність, і її часткові зміни, враховуючи її нинішній стан та виклики, які стоять перед народом і державою, жодного ефекту не дадуть. Продуктивнішим є шлях глибинного реформування всієї правової реальності із застосуванням у процесі реформування тих змістовних елементів національної правової традиції, які відповідають вимогам сучасного життя.

10. Аналіз співвідношення права та моралі в українській правовій традиції є складною міждисциплінарною проблемою, що знаходиться на перетині історії та теорії права, філософії права, конституційного права, а також культурології, історії України тощо. Для дослідження дисертаційної теми доцільно застосувати поліметодологічний підхід, оскільки монометодологічне дослідження не забезпечить повноти та глибини висвітлення. Загальнонаукові методи, з допомогою яких буде проаналізовано поняття, ідеї та положення, дотичні до теми, забезпечують часткове її бачення, тому будуть доповнені, наприклад, філософськими, які опосередковано створюють своєрідне підґрунтя для

глибинного і всебічного розкриття проблеми. Продуктивними є такі філософські підходи, як: природно-правовий, антропологічно-аксіологічний, феноменологічний та ін., що подають право в контексті культури, у взаємозв'язку із морально-етичним чинником, виявляють його невід'ємність від людини, загальнолюдських цінностей, поза якими втрачаються його смисл і сенс, взаємозалежність права та моралі загалом і в контексті української правової традиції зокрема. Герменевтичний метод допомагає здефініювати поняття та категорії, прояснити зміст низки положень та ідей, дотичних до теми. Спеціально-правові методи: формально-догматичний, історично-правовий, соціологічно-правовий – посприяють доповненню та конкретизації окремих положень, ідей та тлумаченню правових норм і актів.

Домінуючими методами в дослідженні є природно-правовий підхід, антропологічно-аксіологічний та синергетичний, що сприяють трактуванню права та правової традиції як самоорганізованих систем, які не мають суто лінійного розвитку, переживають точки біфуркації, відчують на собі впливи чинників різного плану тощо.

РОЗДІЛ 2. МОРАЛЬНО-ПРАВОВИЙ КОНТИНУУМ ЯК КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ФЕНОМЕН

У даному розділі на підставі дослідження наукових джерел розкрито сутнісні характеристики моралі та права як універсальних регуляторів людського буття, показано їх взаємозв'язок та взаємозалежність, висвітлено їх структурну специфіку та функції. У розділі також показано раціональність як важливий чинник правового розвитку, обґрунтовується вплив різних типів раціональності на взаємозв'язок моралі та права.

2.1. Мораль і право: ціннісно-сміслова відповідність та взаємообумовленість у суспільному бутті

Для самозбереження, виживання і розвитку людство створило механізми, які пережили тисячоліття і нині продовжують виконувати цю свою життєво важливу для людей місію. Особливе місце серед цих механізмів належить моралі і праву, поза якими повноцінне людське буття було б унеможливленим. До проблеми витоків, сутності, функцій, варіативності співвідношення, взаємообумовленості, взаємозалежності права та моралі зверталися такі українські автори, як: Б. Кістяківський, М. Драгоманов, І. Франко, В. Бачинін, А. Баумайстер, М. Братасюк, І. Данилова, О. Данільян, О. Дзюбань, Т. Гавронська, Ю. Гуцуляк, Р. Губань, С. Максимов, Б. Малишев, М. Панов, Г. Попадинець, І. Проценко, Н. Федорук, А. Чефранов, Т. Чепульченко, В. Сіренко, О. Скакун, П. Строїч, І. Хрімлі, С. Шевчук, С. Шимон, Л. Шевченко, І. Шаповалова та ін., а також зарубіжні: Ж.-П. Вернан, Е. Еппельбаум, І. Кант, П. Рікер, Г. Радбрух, Б. Тамагава, Л. Фуллер, Ф. Фукуяма та ін. [33; 34; 158; 163; 167; 193; 460; 474; 478; 491; 497; 499; 500; 506; 516; 519; 521; 532; 546; 550; 559]. Ця проблема актуалізувалася в 90-ті роки минулого століття та на початку двотисячних, коли для багатьох правників стало зрозуміло, що законницька доктрина, яка обслуговувала тоталітарну державність і виключала взаємозалежність моралі та права, збанкрутувала і теоретично, і практично. Зазначені вище автори, звернувшись до трактування права як духовно-культурного феномену, з позицій природно-правового підходу обґрунтували ціннісно-сміслову наповненість права,

показали нерозривну єдність права та культури. Проте й сьогодні час від часу можна натрапити на роботи, автори яких мислять право як суто вольовий владно-політичний чинник, що виконує регулятивну функцію і не має ніякого стосунку до духовності та культури, зокрема до моралі. А стосовно практичного виміру права, то тут розходження права та моралі в сучасній Україні просто видатне, на жаль, незважаючи на ті теоретичні зусилля, які здійснені нашими науковцями за останні десятиліття. Загалом нічого дивного, якщо зважити на Звіт про аудит Рахункової палати НАПрН за 2024 рік, інформація про це міститься в «Судово-юридичній газеті» від 6 січня 2025 року. У звіті сказано, що академія існує сама по собі, замовлень на наукові розробки та їх фінансування академія від держави практично не отримувала в період із 2021–2024 рр. Але ж це академічна наука!

Щоб висвітлити зазначену проблему, ми звернемося до понять «доосьового» та «осьового» часу (К. Ясперс). «Осьовий час» тривав із VIII до II ст. до н. е. Саме в цей часовий період відбуваються трансформації, які вплинуть на розвиток усієї культури людства, зокрема на формування морально-правового континууму, поза яким повноцінне людське буття просто не було б можливим [33; 34; 544]. Моралі передують два рівні становлення «Я»: перший – рівень *культу*, який означає єдність людини зі світом, невід’ємність її від нього й інших людей, єдність світосприйняття та світовідчуття із ними, що проявляється у феномені колективістського «ми». Відбувається *общинна самореалізація людини* на засадах традиційної первісної моралі. Колективістське «ми» жорстко регулює поведінку групової людини, розчиняючи її у спільнотній волі [20; 34; 38; 65; 423; 435; 467; 470; 485]. Цей період формує залежну від «ми», розчинену в «ми» людину колективістського типу [65; 69; 70].

На рівні *культури*, що співпадає із «осьовим» часом, здійснюється відбір культурних форм у зв’язку із багатогранністю життєдіяльності, розвитком та удосконаленням самої людської індивідуальності. Відбувається становлення природних норм людських взаємовідносин, етичних норм, формуються такі морально-етичні цінності, як добро, спільне благо, свобода, людська гідність, зло, справедливість, милосердя, співчуття тощо. Ці норми покликані обмежувати

природну стихію окремішнього «я», забезпечуючи баланс зовнішнього і внутрішнього. Це проявляється у злетах людської життєдіяльності в усіх сферах: у мистецтві, філософії, науці [365; 402; 423]. Ми покажемо це вище на прикладі грецької античності.

«Осьовий» час – це особлива сторінка загальнолюдського становлення та персоналістично-індивідуального розвитку. «Осьовий соціум» опинився на своєрідному роздоріжжі: родо-племінні зв'язки розірвалися, відбувся часовий розрив, якісно нові зв'язки ще не склалися, їх необхідно було створювати. Це був час переходу від традицій патріархально-родового життя до якісно іншого, ґрунтованого на інших засадах [296; 367; 401; 408; 423; 467]. Відбувається формування підстав державності, розшарування родових громад і утворення класового суспільства, розвиваються міста, торгівля та ремесла, ускладнюються відносини між людьми, формується новий спосіб життя. Індивідуальна самореалізація отримує новий простір для самоздійснення. З'являються нові моделі поведінки та життєдіяльності: і політичні, і соціальні, і публічні, і морально-правові, у т. ч. [34, с. 175–177; 402; 423, с. 139–141].

Формування трансгресивного типу людини стало істотною трансформацією осьового часу. Із нею пов'язане становлення морально-правового виміру людського та суспільного буття [33; 34]. «Для виходу людини, яка була плоть від плоті продуктом міфу, за його межі, необхідні були особливі умови, які були пов'язані з міфом і водночас були відносно незалежні від нього. Такі умови створив поліс», – слушно наголошує І. Проценко [423, с. 312]. Полісне життя породило змагальництво, агон як чинник формування індивідуального «я». Греки особливо пристрасно змагалися в судових процесах. Окрім цього, поліс був чинником трансформацій у *духовній* сфері, сприяв раціоналізації індивідуальної поведінки, становленню нового світовідчуття та світорозуміння. Людина творила поліс, а поліс творив людину полісного типу (Аристотель), нового типу, нову культуру, у т. ч. і правову. Полісне життя зумовлювало не часткові зміни, а *системні*, охоплювало всі сторони суспільства, акцентує Ж.-П. Вернан у роботі «Походження давньогрецької думки». Воно пропонувало варіативність поведінки

полісної людини, пошук нею шляхів та способів творення увідповіднених відносин з іншими членами полісу, люди вчилися здійснювати культурний обмін, і, що особливо важливо, – здійснювався мислительний розвиток людини трансгресивного типу. Нам важливо наголосити саме на значимості *мисленнєвої еволюції* людини для творення права. Ми розвиваємо цю позицію на протигагу позиції В. Бачиніна та М. Панова, які акцентують на визначальній ролі саме вольового чинника [34].

Отже, з допомогою категоріального мислення поліс формував змістовні *сміслові* характеристики моралі та права. Категорія відображає у знятому вигляді глибинні зв'язки, логіку розвитку об'єкта у згорнутому стані. Цей аналіз допомагає виявити загальні закономірності, що сприяють творенню морально-правового континууму як феномена культури [423, с. 343]. Дослідники античності акцентують, що саме принцип мірності було покладено в основу полісного способу життя, він визначив полісний розвиток, особливо правовий. Він зумовив творення та вдосконалення людини як морально-правового суб'єкта, моральної та «правовідповідної» [33; 34; 423, с. 342–343]. На жаль, цей аспект становлення людини як морально-правового суб'єкта науковцями поки що недостатньо розроблений.

«Найкраще – це міра», «шукай міру», «золота середина – це найкраще» – на ці гасла відповідав окремішній індивід своєю свідомістю та поведінкою. Цей принцип руйнував родоплемінне життя, де норми поведінки задані індивідові ззовні. З іншого боку, він відіграв конструктивну роль, сприяв індивідуалізації, самовизначенню індивіда, варіативності його поведінки та діяльності. Відміряна самим індивідом поведінка йшла врозріз із родовими засадами життя, формуючи нове середовище, стверджуючи правомірні претензії індивіда на нове місце в суспільстві-полісі. Це був процес становлення людини на якісно інших засадах порівняно із родоплемінним суспільством. Формувалися *сутнісні риси* самої людини, а не лише зміна її зовнішнього виразу. Це був взаємозалежний процес: відбувалося утвердження морально-правової сфери як духовно-культурного явища, а з іншого боку, під впливом цієї сфери – якісна трансформація самої

людини, формування її якісно нових характеристик. Людина формувалася як мисляча, духовно-культурна істота, яка створювала таке ж відповідне духовно-культурне буття [65; 68; 73; 74; 401; 467].

«Виникнення права – це природна реакція спільноти на зміни /.../ Тобто право у своїх витоках виражає не звичайну поведінку людини, а поведінку, пов'язану із принциповою трансформацією людини, з розвитком нових людських якостей, які стосуються сутності людини» [423, с. 344]. Аналогічно ми можемо стверджувати і про мораль – її формування на нових засадах, як і право, засвідчує якісну трансформацію людини. Ці нові люди якісно перетворили полісне життя, яке все більше раціоналізувалося. Його основою ставав Логос, найкращим вираженням якого і був полісний морально-правовий простір. Логос – це продовження родоплемінної раціональності у такому своєрідному полісному розумі. Греки вірили, що він втілює, окрім Розумності, Справедливість, Добро, Істину, Міру, Красу тощо. Людські закони мали бути увідповіднені Логосу, його смислам, які трансформувалися поступово у морально-правові цінності [33; 34; 87; 289; 380].

Завдяки освоєнню полісного раціо людина стає особистістю, яка, по мірі власного вдосконалення, буде розвивати змістовний морально-правовий вимір людського буття [33; 34; 412]. Принцип демократичності полісного життя передбачав співучасть громадян у полісному житті, і ця співучасть не означала пристосування чи підкорення одного думці більшості. Вона означала *«участь, яка творить розумність: ми стаємо розумними в тій мірі, в якій беремо участь у спільному логосі (який є божественним, тому що є логосом життя), а не тому, що ми наділені можливістю цієї участі, тобто особистим інтелектом»* (К. Ясперс «Смисл і призначення історії»).

Освоєння міфічного досвіду мало своїм результатом персоніфікацію людини та трансформацію структур родоплемінного соціуму в структури з особистісним виміром. Мова, логіка, форми мислення, когнітивний досвід, форми спілкування, морально-правові цінності набувають *особистісного* змісту і способів вираження [33; 296; 423]. Це було становлення «справжньої людини».

Ця атомізована людина відчула, що може шукати «опору в самій собі» (К. Ясперс). Автономізація, персоніфікація людини і була її усутненням, тобто увідповідненням людини логосові на сутнісному рівні [423, с. 346]. Це було увідповіднення стану людини природі та логіці, змісту і життю полісу, це був новий внутрішній стан людини. Полісне життя з його цінностями і правилами сприяло її самореалізації. Морально-правовий вимір передбачав переконання як стан свідомості і дію на його основі, «відміряне» відношення до дійсності, можливість вибору, відповідальність за вчинене, ствердження спільного блага, повагу до особистого «я», взаєморозуміння, довіру співгромадян тощо. Глибока внутрішня трансформація полісної людини зумовила появу людини-особистості як фундаментальної засади європейської культури, ґрунтованої на культурі індивідуума [33; 63; 544]. Тобто морально-правовий феномен формує якісно новий тип і стан людини та культури.

Моральний вимір людського буття був і залишається основою його правового виміру, його надійною легітимаційною базою. Як засвідчує історія, ці виміри людського буття розвивалися у взаємозалежності та взаємозумовленості. Право і мораль мають спільну термінологічну базу, дослідники слушно стверджують, що в теоретичному плані розрізнити їх не завжди можливо [33, с. 81–82]. Представник римської юриспруденції Ульпіан наголошував, визначаючи поняття *mores*, від якого походить мораль, що моральні підвалини «...є мовчазною згодою народу, укорінені завдяки тривалому узвичаєнню. Проте так само і велика частина правового порядку є унормованою звичаєвістю, частиною «звичаєвого права» [33, с. 82]. Тобто моральні та правові звичаї часто співпадають, є одним і тим же явищем.

Звертаючись знову до грецької античності, можна простежити, як термінологічно, і не лише, схожі мораль і право. Ж.-П. Вернан дослідив, як у процесі становлення полісу змінювалися традиційні уявлення про цінності та соціальні інститути. Солон наголошував, що сутність багатства полягає в його безмірності: воно насаджує в суспільстві хамство, насильство, безчинство. Пихатості і свавілля багатства протистояв ідеал *благорозумності*, який закликає

до стриманості, почуття міри, пошуку «золотої середини», тобто моральні сутності, які є водночас і правовими. Люди, що відстоювали ці морально-правові сутності, були в полісі «середнім» (між багатим і бідним прошарками) типом людей, які втілювали нові громадянські морально-правові цінності. Солон стане в центрі держави-полісу, займе «золоту середину», щоб урівноважити соціум, присадити багатих і захистити бідних. Він побудує політичний порядок, ґрунтований на благородності, розсудливості, спільному добрі, принципі «золотої середини», принципі співрозмірності [34; 63; 334; 423; 538]. При Солоні благородність, розсудливість та справедливість осіли на агорі. Відтепер вони будуть «звітувати» перед громадянами полісу, які прагнуть до їх втілення, водночас громадяни будуть їх осмислювати і обговорювати. Таке заземлення моральної думки з часом повинно було оновлюватися, вдосконалюватися.

Поліс ствердить *Nomos* як форму втілення рівної міри справедливості, благородності, розсудливості, спільного блага тощо в якості засади полісного життя. *Nomos* як морально-правовий феномен вивищиться над владою і громадянами. Сучасна правнича наука називає це правовим законом і правовим суспільним порядком, правовою державою [256; 288; 299; 328].

Мораль і етика античних греків буквально пронизують полісне життя. Особливо значне місце в духовності греків цього часу займає *розсудливість* (*sophrosyne*) як джерело полісної гармонії, увідповідненості інтересів різних соціальних груп. Розсудливість як врівноваженість передбачає володіння собою, воліє до порядку тощо. Стаючи на заваді нестриманості, вона створює *гармонійне* суспільство, врівноважує інтереси різних соціальних груп. Розсудливість здатна підкорити відносини людини з іншими людьми спільній моделі, увідповідненій образу *полісної* людини, тобто людини, що створена полісом. Новий стиль людських відносин підкорений тим самим нормам контролю, рівноваги, мірності, які втілено в принципах: «шукай середину», «пізнай самого себе», «нічого надміру», «поміркованість вище всього» тощо [33; 34; 288; 423]. Сократ, який створив раціоналістичну етику, вчив співгромадян втілювати її в життя. Включення моральної проблематики в політичну діяльність сприяло зв'язку її із

реальним суспільним розвитком. Своєю законодавчою діяльністю мудреці допомагали подоланню громадянських чвар, яких не бракувало у тогочасному соціумі. Створивши відповідну етику, вони визначили обставини, що сприяли встановленню полісного порядку [33].

Розсудливість (*sophrosyne*) разом із такими поняттями, як «належна міра», «віра», «згода», «законність», «справедливість», «спільне благо», «добро» – це поняття, спільні у моралі і праві, правильніше сказати – у морально-правовому просторі полісу. Це засвідчено реформами Солон, ґрунтованими на принципі рівності та пропорційності. Без рівності немає полісу, – стверджував Солон, а в такому випадку відсутня і дружба (*philia*). Поліс – це гармонійна, узгоджена цілісність, космос, які неможливі без взаємної поваги громадян, без рівності як можливості для всіх громадян стати носіями полісної влади. Згода є гармонією, встановленою засобом точних пропорцій. Громадяни полісу в рівній мірі можуть брати участь у політиці і в судовій діяльності. Замість незагнузданості знаті при розподілі благ постали писані закони, що були втіленням права як справедливості і рівної міри поваги до кожного громадянина, – зазначають І. Проценко, В. Бачинін, А. Баумайстер, М. Патеї-Братасюк, Ж.-П. Вернан та ін. [33; 34; 379; и 423].

В результаті таких духовно-культурних трансформацій відносини в полісі, ґрунтовані на привілеях, змінилися відносинами раціоналістичного типу, формуючи усі сфери на засадах міри, «зрівняності», пропорційності обміну благ і послуг. Солон переконав співгромадян, що в полісі мають діяти такі відносини, які ґрунтувалися б на принципі *спільної вигоди, спільного добра* для всіх. Це дуже важливий момент: морально-правові трансформації зумовили формування суспільних відносин, що не носили більше характеру панування і підкорення, а, так само як договірні відносини, ґрунтувалися і виражалися в термінах взаємності, зворотності, довіри тощо. Підтримуємо позицію, відповідно до якої рівність як смислова ознака права вводиться в суспільні відносини саме завдяки *морально-етичному перетворенню*, докорінним психологічним змінам еліти. Ця позиція, на наш погляд, є переконливішою від позиції В. Бачиніна та М. Панова,

які наголошують на визначальній ролі трансгресії у формуванні права, хоча, звісно, і на цей чинник варто звертати увагу, досліджуючи цю проблему [34, с. 188–191].

Поліс як світ без ієрархії, градації, диференціації являє собою узгоджену систему відносин, ґрунтованих на принципах рівності та пропорційності, що зумовило формування у громадян полісної «ідентичності», спілкування на засадах співмірності, взаємності, симетрії, взаємоповаги, добра тощо. Трансгресивна особистість, яка здатна керуватися власною волею, рівною мірою підкорятися правилам-нормам тощо, стала головною на полісному просторі, її мірна поведінка стала типовою. У відповідь на це соціум повинен був реагувати певними адекватними заходами організаційно-регулятивного характеру, завданням яких було врівноважити, а то й блокувати ті випадки трансгресії, які порушували порядок соціумного життя. Частково підтримуємо думку, що право виникає «/.../ як відповідь цивілізацій, що формуються, на трансгресивний виклик людини» [33, с. 186–187]. Але воно не могло б виникнути без її морально-духовної зрілості, здатності відчувати міру, вираховувати «золоту середину», прагнути справедливості, врівноваженого, впорядкованого життя, її готовності бути відповідальною тощо.

Загалом до розвиненого морально-правового раціоналізму античних греків доклалися і політична діяльність як спільна справа, і присутність окремих домогосподарств, голови яких самі формували свої органи самоврядування, і раціоналізм у найширшому розумінні як схильність розв'язувати життєві абстрактні проблеми за допомогою формально-логічних операцій тощо [63; 68; 76; 307; 316; 318; 328]. Їхній світогляд із принципом космічної (божественної) справедливості у писаному законі дуже відчутно вплинув на розвиток морально-правового життя громадян полісу. Греки сформували політичний розум (Аристотель), який був спрямований на окультурення людини, на її виховання, освіченість, вдосконалення – звідти така велика увага до раціоналістичної етики та права [76]. Цей розум відрізняється від сучасного науково-природничого тим, що він формувався у взаємодії людей засобом

дидактики, риторики, пристрасі до дебатів, мови, слова тощо [60; 68; 74; 80; 87]. Правове мислення греків нерозривно пов'язане з мораллю, етикою, релігійністю, в ньому синтезовано моральне та добродійне, духовне з тілесним, людське, божественне. Платон акцентує, що закон має за мету не якийсь один інтерес, а благо всієї держави, яке він забезпечує то переконанням, то силою, дбаючи, щоб громадяни були один одному корисні в тій мірі, в якій вони можуть бути корисними для всього суспільства [393].

Греки прагнули досконалого буття, їх відлякували хаос, невпорядкованість, тому їх геніальний розум так багато місця відвів творенню таких засобів упорядкованості людського полісу-космосу, як мораль та право. Недовершеності, неповноті, розбрату та чварам вони протиставили обмежений полісний простір, громадянську злагоду, повноту, співмірність, єдність морально-політичної повноти буття. Поліс із його моральними цінностями іще домінує над громадянином-греком, який не оформився остаточно як автономна особистість, єдність полісної моралі та права цілком природна, органічна. Праворозуміння античних греків, як і римлян, природно-правове, тому мораль та право в них так тісно співіснують [68; 76; 80; 87].

Дуже добре видно взаємозумовленість, а то й тотожність моралі та права в епоху розквіту римської юриспруденції. Ульпіан писав, що право є мистецтвом добра та еквіваленту [34]. Еквівалент (*aequitas*) – це рівна міра справедливості, добра, поваги до людського життя, гідності, честі, свободи, істини, добросовісності, розумності тощо. Як бачимо, тут фігурує низка категорій морально-правового плану, які втілюють моральні та правові цінності та смисли, тобто у античних греків та римлян право трактується як форма існування загальнолюдських цінностей, загальнолюдського духовно-культурного досвіду [76; 80; 378; 379].

Традиція мислити право невід'ємним від людського духовно-культурного досвіду збережеться в середні віки. Християнська етика та християнські цінності будуть у центрі уваги середньовічних теологів, філософів права та юристів. Природно-правовий підхід до розуміння права буде розвиватися і в цю епоху, хіба

що набуде релігійного змісту. Права людини, позитивне право та право природи матимуть свої витoki у божественному праві, яке є вічним і визначальним стосовно всіх інших форм [33; 34]. Цінності та смисли християнської етики цілком співзвучні і безпосередньо співпадають із правовими [34; 401]. Тобто християнізоване європейське середньовіччя цінує в однаковій мірі такі форми вдосконалення людського та суспільного буття, як мораль та право, і, використовуючи їх, створює середньовічну *морально-правову реальність* [54; 68; 454; 467].

Епоха Нового часу зберігає в реальному суспільному бутті симбіоз моралі та права, що був сформований у попередні епохи, проте по мірі розвитку природничо-наукового мислення, що все більше раціоналізується, починає з'являтися деякий розрив між правом та мораллю. Особливо помітним стає його наростання в період кодифікації європейського права, коли позитивне право стає основною формою права в континентальній правовій системі. Загалом епоха Просвітництва стане своєрідною епохою «соціальної інженерії», що мислила рацію найважливішим інструментом перетворення суспільного буття, тому правове мислення все більше і більше відокремлюється від живого буття і конструює штучну зараціоналізовану правову реальність, в якій усе менше місця відводиться людині та духовності, зокрема моралі. Настає ера позитивістського правознавства, яке розділить мораль і право остаточно, мінімізувавши в праві гуманістичний вимір.

Таким чином, підсумовуючи, можемо виснувати, що право та мораль, будучи фундаментальними засадами людського буття, успішно виконують свою гуманістичну місію, сприяючи людям у впорядкуванні буття, вибудовуючи його повноту та цілісність, вдосконалюючи себе і свій життєвий простір. Маючи спільні загальнолюдські цінності та смисли, вони упродовж багатьох віків співіснували у нерозривному тандемі, збагачуючи та вдосконалюючи себе і людську культуру.

Їх відрізняють за деякими ознаками, зокрема за часовим виміром, вважаючи, що правові норми швидше змінюються, а моральні тривалий час

залишаються незмінними; за їх впливом на людину – мораль впливає на внутрішній світ людини, а право – на її зовнішню поведінку; за застосуванням санкцій – за правопорушення карає держава, а за порушення моральних норм – громада чи інша людина [33]. Ці всі відмінності дуже відносні, а що стосується сутнісного виміру, то він у моралі і права рівноцінний – в їх універсальності, загальнолюдськості сумніватися безпідставно. Ця загальнолюдськість має оберігатися нашими сучасниками, примножуватися, розвиватися, і, що найважливіше, в повній мірі використовуватися для творення світу, в якому всі могли б почуватися гідними і захищеними.

У другій пол. ХХ ст., після закінчення Другої світової війни, європейці усвідомили, що необхідне «відродження природного права» (Г. Радбрух), юснатуралізму як ідеології, методології та практики, в якому право і мораль, будучи роз'єднаними в новоевропейську епоху, знову зближуються, взаємоперетинаються, синтезуються, взаємозбагачуються. Європейці змінили свої конституції, закріпивши в них принцип невід'ємності природних прав людини, прийняли ЄКПЛ із закріпленими у ній аналогічними принципами, які є стандартами права, створили ЄСПЛ, який захищає права людини на основі ЄКПЛ тощо, і нині реально стверджують юснатуралізм як гуманістичну парадигму, що має морально-правовий зміст [197; 226; 270; 549].

2.2. Вплив типів раціональності на генезу морально-правового конструкту

Проблема чинників розвитку права не може не бути актуальною, оскільки вони можуть не лише сприяти якісним правовим трансформаціям, але й гальмувати правовий розвиток, прогресивні зміни в праві, що для суспільства, звісно, є небажаним. Ця проблема, окремі її аспекти були предметом дослідження багатьох українських авторів, але саме правове мислення, раціоналізм у праві, його особливості, формальні та змістовні ознаки, стиль тощо привернули увагу таких науковців, як: Н. Бордун, Ю. Білас, В. Братасюк, С. Головатий, П. Гуйван, С. Гусарєв, Б. Малишев, Ю. Матвєєва, Н. Міловська, А. Колодій, М. Костицький, В. Кравець, В. Корнієнко, В. Лях, Л. Парашук, М. Патей-Братасюк, О. Петришин,

О. Павлишин, О. Росоляк, В. Селіванов, О. Яремко, Дж. Остін, Л. Фуллер та ін. [74; 76; 80; 158; 160; 269; 275; 307; 314; 318; 324; 332; 355]. Тривалий час українські науковці не звертали належної уваги на проблему правового мислення, що можна пояснити трактуванням права як політико-владного явища, що втілює авторитет і волю влади, а мислення законодавця *a priori* завжди правильне, чітке, належної якості. Проте в 90-х роках минулого століття до наших правознавців поступово приходять розуміння того, що пострадянській Україні загалом і правовій сфері зокрема необхідно сформувати новий, гуманістичний світогляд і таке ж мислення, бо ті, що обслуговували владу, людину і суспільство тоталітарної епохи, для ствердження демократичного способу життя, демократичних цінностей, захисту невідчужуваних природних прав людини тощо просто не придатні (В. Авер'янов, С. Аліас, Н. Бордун, Т. Гавронська, Ю. Гуцуляк, М. Кельман, А. Кучук, Л. Петрова, Козловський, Патей-Братасюк, С. Максимов, В. Скоморовський та ін.). Найбільшою вадою збанкрутілого тоталітарного мислення була його репресивна суть (Є. Івашев, Б. Карнаух, М. Мірошніченко, А. Романова, Патей-Братасюк, Г. Попадинець, В. Селіванов, Л. Рябошапка). Тобто сучасній українській правовій сфері необхідний новий, якісно інший порівняно із попереднім тип раціоналізму. «І правова ідеологія, і правотворчість, і правозастосування, і тлумачення права залежать від такого культурного чинника, як стиль мислення, інтелектуальна традиція. Її впливом позначено і юридичні концепції, вчення, їх зміст, і нормативно-правовий матеріал, знакова реальність, і функціонально-діяльнісний прояв правової реальності», – слушно наголошує В. Братасюк, дисертаційна робота якого присвячена дослідженню інтелектуальної традиції в праві [68, с. 3], що, безумовно, пов'язано із нашим предметом дослідження. Мислення є втіленням і вираженням раціональності, яка може бути різною. У нашому дослідженні висвітлити генезу українського морально-правового регулювання крізь призму раціональності, її типів важливо задля кращого розуміння напрямку і, особливо, засобів правового реформування, без чого Україна не стане демократичною і правовою.

Проблема дослідження правового раціоналізму, інтелектуальної традиції в праві назріла в нинішній Україні і у зв'язку із реалізацією євроінтеграційних прагнень українців, що неможливо здійснити засобом репресивного раціоналізму, тому наші правознавці розпочали розроблення засад нового для українців правового мислення.

Історія розвитку права є свідченням того, який відчутний вплив чинило раціоналістичне мислення на зміни в праві і його загальний розвиток. Раціональне мислення спрямоване на розкриття сутностей речей – так його трактували на зорі його зародження, зокрема Сократ, Платон, Аристотель [13; 16; 34; 68; 84; 379; 396]. Традиційно раціональність трактується як логічний хід міркувань, як знання, що увідповіднене низці принципів мислення [13; 16; 34; 68; 84; 307; 318; 379]. Таке розуміння раціональності було вироблено в епоху європейського модерну, і ним сучасні люди послуговуються донині. Нинішнє правознавство, активно використовуючи антропологічний підхід, виводить характеристики права з природи і суті людини (Н. Бордун, Д. Гудима, О. Грищук, Є. Івашев, А. Кравченко, В. Кравець, М. Козюбра, М. Ленер, С. Максимов, Л. Паращук, Л. Петрова, А. Пуховська та ін.). Людина є істотою, здатною до раціонального мислення, і, оскільки право є невід'ємним від людини, то, очевидно, що воно має бути раціональним, бо інакше воно не зможе виконувати своє основне призначення – впорядковувати людське буття, бо іншої мети у нього просто не існує [34; 380; 425]. Право для нашого сучасника, схильного мислити схематично, логічно, прагматично, є суто раціональним феноменом, теж схематичним, логічним, прагматичним, але, виявляється, воно було таким не завжди і, мабуть, буде таким не завжди [68]. Життя і люди змінюються, змінюється і наука, яка перестає бути модерною, класичною, трансформовується в посткласичну, водночас змінюється і розуміння раціональності, а з ним і право як її втілення.

Спочатку покажемо, як раціональність впливала на формування права. Правове мислення – це духовно-інтелектуальна напруга, активність, операційність, що проявляється в осягненні смислів права, розумінні його, інтерпретації, аргументації, правовому смислотворенні, правозастосуванні

тощо [318; 379; 391; 392; 408]. Ми використовуємо концепт «інтелектуальна активність» не як тотожний розуму, а як синтез розумного та емоційного, одушевленого, інакше кажучи, як єдність логіки серця і логіки голови або ж IQ та емоційного інтелекту. Європейська античність запропонувала новий спосіб осягнення світу – абстрактно-теоретичний. Античні мислителі в особі софістів, Сократа, Аристотеля, Платона та ін. залишили у спадок європейцям мистецтво раціонального мислення, мудрого мислення. На формування в цю епоху права безпосередній вплив мали такі чинники, як: полісне життя, сама організація полісу, який був втіленням Логосу, і процес становлення людини-особистості, що розпочала вихід із колективного «ми» – чи то роду, сім'ї, чи релігійної громади тощо [33; 34; 491]. Полісне життя, напрацьовуючи власну логіку розвитку, творило полісну людину як суб'єкта права і полісну правову культуру. Системні зміни охоплювали всі сфери полісного життя і фокусувалися в духовній сфері. І. Проценко звертає увагу на те, що полісна організація життя вплинула на *поглиблення рівня аналізу*, тобто звернення громадян полісу до *категоріального аналізу* суспільних відносин у полісному світі [423, с. 342–343]. Категорія, будучи формою та організуючим принципом мислення, відтворює «властивості і відношення буття і пізнання у всезагальній та найбільш концентрованій формі», фокусує у собі в знятій формі глибинні зв'язки подій, процесів, речей, логіку розвитку, що не завжди існують у наявній формі [307; 334; 423, с. 342–343]. Звісно, категоріальне раціональне мислення не могло б з'явитися без відповідних суспільних відносин, певного рівня духовності в античній реальності.

Категорія «міра», мірне відношення спочатку речей, пізніше це поняття стали використовувати і щодо поведінки людини. Міра однокорінна із такими правовими поняттями, як: правомірність, правовідповідність, закономірність, які зверталися до полісної людини у плані самовизначення. Тобто вживання, поява в полісному житті поняття міри означало появу в полісі людини, яка мислила себе істотою, що здатна здійснювати поведінку на основі власного вибору, а не зовнішнього веління [288; 423; 493; 504; 505].

Це був час формування людини-особистості, що відмежовувала себе від колективістського «ми». «Шукати міру» було виключно в епоху домінування в масовій свідомості колективних установок та цінностей. Принцип мірності найбільш виразно вплинув на формування права. Міра реалізації людини як особистості залежала від міри оволодіння нею природою права. Символ правосуддя – терези як золота середина, справедлива міра – дожив від античності досьогодні. Але найбільш істотне перетворення, яке здійснилося під впливом цього спочатку морально-етичного, а нині морально-правового принципу, – це становлення людини, яка, відмірюючи самостійно свою поведінку, може самовизначатися. Інакше кажучи, відбувалося формування людини-особистості як суб'єкта права, без якого і його правомірної поведінки ніяке право як рівна міра свободи, справедливості, поваги до людської гідності, добра, добросовісності було б неможливе і не потрібне [63; 68; 69; 70–72; 379].

Античні знали, що надлишок, надмірність «шкідливі для всього», тому, дбаючи про рівновагу полісного життя (поліс як різновид республіки ґрунтований на принципі рівноваги інтересів), великого значення надавали морально-етичному знанню, сфері моралі та етики [16; 33; 34; 380; 491; 504]. Кожний античний мислитель розробляв морально-етичну проблематику. Аристотель залишив «Нікомахову етику», яка вивчається в сучасних університетах. Вони закликали громадян полісу до «належної міри» у поведінці, до «поміркваності» [423]. Важливим був не так сам принцип міри, як процес її пошуку, який штовхав подекуди людину на конфлікти із колективним «ми», змушував йти супроти традиції, ризикувати.

Поняття міри передбачає у пошуку середини звернення до аналізу, синтезу, порівняння, абстрагування тощо, чим впливає на зростання рівня свідомості індивіда, його мислительної культури [306; 379; 423]. Поступово в полісі як відповідь на зміни самого громадянина з'являється необхідність формування нової нормативної основи відносин між громадянином, владою і суспільством. Право постає як відповідь на ці глибинні якісні зміни в поліській людині та житті загалом. Разом із становленням права розкривалася сутність

людини, її відхід від неокультуреності і трансформація в істоту окультурену. Право стверджувало новий спосіб життєдіяльності. Геракліт колись мовив, що греки стають розумними, прилучаючись до полісного раціо. Людина як автономний індивід мала демонструвати правомірну поведінку, увідповіднену полісному раціо, мудрому раціо, поєднаному з морально-етичними цінностями та смислами: «Причетність до логосу формує правовий стан людини як особистості», тобто це не просто дотримання законів полісу, мовиться про право як стан людини, «тотожний природі полісу і змісту логосу», – наголошує український автор [423, с. 346]. Зміст логосу – природно-правовий, право мислиться формою буття цінностей, що мають витoki в божественному, природному полісному і людському бутті, в морально-етичному та розумному вимірах. Правовідповідність людини – це відповідність людини праву за способом життя, місцем, значимістю в суспільстві, тобто за природою та суттю людського буття тощо [33; 65–70].

Раціональність античних греків, що формувала право, була мудрою раціональністю, вона впливала із природи буття суспільного і людського. Заслугою античних греків є використання свого раціонального потенціалу для формування *змісту* права, становлення його *дійсної суті*, яка формувала людину в праві, людину-громадянина [379; 423; 491]. Якщо грек ототожнював себе із полісом, то римлянин ототожнював себе із власністю, тому історія розвитку Риму є історією розвитку інституту власності, який формував не так громадянина, як приватну особу, власника, а не зміст права, зазначає В. Братасюк [68]. Римляни зосередили зусилля не на змісті права, а на його формі – на законі, який мав захистити їх приватну власність і індивідуальну свободу. А Солон стосовно майнової власності сказав: «ми не будемо міняти доблесть на мішок із грошима» – греки в морально-етичному плані були значно прогресивнішими від римлян.

Проте римляни також продемонстрували, як їхній раціоналістичний досвід вплинув на розвиток змісту права – це зробили представники римської юриспруденції, які, використавши грецькі досягнення раціонального мислення

в руслі природно-правового підходу з наголосом на праві як природній справедливості, розумності, добрі, добродію тощо, сформували принцип *aequitas* – як рівну міру добра, справедливості, добросовісності, свободи тощо для суб'єктів права [68; 379; 491; 505]. Всі ці категорії як смислові характеристики права взаємопов'язані, вони, немов ланки ланцюга, витягують одна іншу. Де немає рівності в міжлюдських відносинах, там немає добра, істини, справедливості, свободи тощо. Там, де порушено принцип справедливості, там немає рівності, поваги до людської гідності, добра, обов'язку, відповідальності, там можуть бути хіба що їх сурогати тощо. Римляни принципом *aequitas* заслужили собі безсмертя, – слушно зазначив відомий англійський дослідник права Г. Менн у роботі «Древній закон і звичай: дослідження з історії древнього права». Г. Менн підставно писав, що яким би не було завдання римського юрисконсульта тієї епохи, він завжди був тлумачем принципів природної справедливості. В галузі тогочасної юриспруденції не було жодної щілини, на якій не відбився б вплив природної справедливості як синтезу морально-етичного та раціонально-правового вимірів, одухотвореної раціональності. Прикметно, що *aequitas* – етичне поняття, «...але прагнення максимально зблизити право і етично-моральні цінності було властиве всім найвідомішим представникам римської юриспруденції» [68, с. 82].

Звісно, із загибеллю республіки розквіт цієї одухотвореної раціональності, втіленої в *aequitas*, згас, але сам принцип, будучи суттю права, пережив тисячоліття. В імперську епоху ця раціоналістична традиція занепадає, римлян як націю завойовників цікавлять практичні речі, трансльовані на правову сферу. Римські юристи «...підозріло ставилися до застосування вищих рівнів грецької інтелектуально-філософської традиції для практичних потреб винесення судових рішень» [68, с. 71]. Поліс був для грека фокусом моралі та права, для римлянина-завойовника таким фокусом була його власна воля, спрямована назовні. «Не випадково римляни віддавали перевагу писаному праву, зовнішньому, викладеному у вигляді правових норм, в той час як греки поцінювали насамперед усне слово, що йде з глибини суб'єктивного», – слушно підкреслює

В. Братасюк [68, с. 72]. Він наголошує, що саме духовний світ людини, ідеалістичний раціоналізм є основою розвитку права для греків, на відміну від римлян, зосереджених на зовнішніх досягненнях, байдужих до ідеалізму буття. Римська особистість в добу республіки мала добре розвинене почуття гідності, що сформувалося під впливом напруженої роботи античної культури, в якій «...древня філософія постійно розвивала поняття людяності, доброзичливості, рівності», – зауважує В. Бошко в роботі «Нариси розвитку правової думки», виданій у Харкові в 1925 році, аналізуючи вплив ідеалістичного раціоналізму на римську юриспруденцію. «Основні ідеї цієї філософії намагалися застосувати до права Ціцерон, Папініан, Модестін, ці відомі представники «стоїчного права» (П. Жане) були прихильниками благородних ідей, що сприяли ствердженню справедливості, права, свободи особистісного «я». Це була теж боротьба, боротьба за особистість» [68, с. 80], за її індивідуалізацію, самість, автономію.

Римляни багатіли, їм потрібний був тип раціональності, який дозволяв би швидко вирішувати проблеми, пов'язані із правом власності. Звільнена від духовності, моральності тощо, раціональність відповідала потребам цього часу. Принципи треба осмислювати, шукати відповідь, порівнюючи, аналізуючи тощо, тобто треба часу, а справа має бути вирішена швидко з допомогою чітких норм і формул, на основі чого було створено інститути, галузі, підгалузі, норми, техніку права, принципи тощо [68, с. 72–74]. Прагматизм і доцільність – ознаки раціональності, яка стала домінуючою в цю епоху, втіливши правосуб'єктність римлянина, який спочатку був приватним власником, а вже потім громадянином, на відміну від грека, де все було навпаки [33; 68; 379]. Р. Ієрінг у роботі «Законодавча техніка» писав, що римляни – народ з великим практичним розумом, але слабкою уявою, не стільки імпульсивний, скільки зосереджений, що втілювалося у їх праві.

Але природно-правовий, ідеалістичний раціоналізм, що сформувався в грецькій античності із природи буття – і людського, і суспільного, що увібрав у себе ідеалізм грека, спраглого до етичних принципів, істини, краси, чеснот, розумності, справедливості тощо, продовжував свій розвиток в середньовіччі.

Християнство підсилило вміст духовності, природне право в цю епоху доповнюється правом божественним [54; 333; 493; 539]. Проте в епоху зрілого та пізнього середньовіччя християнство коректує правовий розвиток, започаткувавши позаісторичне відношення до сутності, змісту права, зробивши акцент на його формі, тим самим обмежуючи природне право на користь позитивного. Це була епоха рецепції саме римського права, відомого своєю *формою*. Середньовічні глосатори продовжили розвивати раціоналізм, успадкований від римлян, пристосовуючи його до умов середньовічної епохи. Вони розвивали *раціоналізм логічного плану*, значною мірою вихолощений, позбавлений морально-етичного виміру, який був принесений у жертву логіці та середньовічному прагматизму. «Раціоналізм і систематизаторська робота тодішнього правового мислення покликані були примирити конфлікт різних влад на базі принципу синтезу: де тільки можна було, суперечності належало згладжувати без знищення складових частин» [68, с. 84]. Католицька церква, намагаючись подолати насильство як основного регулятора середньовічних відносин і захистити приватну власність, робила кодифікацію канонічного права, давши зелене світло на логічний раціоналізм, – зазначає Дж. Берман у роботі «Західна традиція права: епоха формування». В той час як в епоху римської античності правове мислення було дуже індивідуалістичним, запрагматизованим, максимально наближеним до конкретних приватновласницьких проблем, середньовічний юридичний *схоластичний раціоналізм* прагнув до «творення структурно цілісної системи права /.../, що регулювала б відносини цілісного суспільного організму, до узагальнень високого рівня абстракції, основоположних принципів, збереження навіть взаємовиключного як елемента цілісної системи» [84, с. 85]. Цю ж думку підтримують Дж. Берман, Г. Менн, В. Бошко та інші. У середньовічному мисленні на передньому плані – домінанта загального, тому *схоластичний раціоналізм*, відірваний від реального практичного життя і живої людини, націлений на примирення всіляких суперечностей та конфліктів, стає підґрунтям для систематизації права в епоху європейського модерну.

Середньовічне схоластичне право стало проявом неавтентичного відношення до людини-особистості. Збалансованість змісту і форми в праві була порушена на користь форми, тобто влади та панівних верств тогочасного суспільства [412]. Дистанціювавшись від казуїстики римського права, середньовічний схоластичний раціоналізм перейнятий творенням норм права загального характеру. Тенденція відмежування від ціннісно-особистісного підходу буде продовжена в модерному правовому розвитку [68], про що ми скажемо пізніше.

Епоха Відродження та частково новоєвропейського часу, звернувшись до ідеалу античної людини, зуміла подолати цей вихолощений раціоналізм, відродивши ідеї природного права, принципи справедливості, створені античними. Ця епоха повернула одухотворений ідеалістичний раціоналізм греків і римських юристів епохи республіки, який сприяв становленню людини-особистості. Принципи природного права розвивали Ю. Ліпсій, Г.-Ф. Гегель, І. Гізель, Г. Гроцій, Ж. Боден, Дж. Локк, Т. Пейн, І. Кант, А. Дайсі, Ж.-Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є, С. Оріховський, П. Могила, Г. Кониський, Х. Філалет, П. Орлик та інші мислителі [114; 120; 148; 166; 227; 228; 338; 356; 358; 444; 505]. Вони будуть називати право «природним правом», «розумними веліннями», «правом розуму», «правом справедливості» тощо. Це вони піднімуть проблему природних прав людини в епоху, коли в Європі став формуватися монархічний абсолютизм. Поширювати в таких умовах природно-правові ідеї було небезпечно, вони ризикували, їх переслідували, проте природно-правова традиція продовжувала розвиватися. Дж. Локк в цю епоху запропонував сучасникам антропологічну концепцію прав людини, де назвав право на життя, право на свободу, на приватну власність природними невідчужуваними правами людини [301]. Ідеали, витoki яких – у принципі розумності, які є водночас цінностями і смислами права, повертаються в його розуміння. Цей зв'язок права з особистістю надає усякому праву, яким би воно не було, ту незмірну цінність, яку можна було б назвати ідеальною, на противагу чисто речовій цінності, яку право має з позицій інтересу,

– писав Р. Ієрінг у праці «Боротьба за право» [219]. Тобто праву властивий в більшій чи меншій мірі ідеалізм, воно є «поезією характеру» (Р. Ієрінг).

Новоєвропейська епоха формує новий тип раціональності – класичний раціоналізм. Формується новий тип людини – людини ринкових відносин і новий світогляд, в центрі якого – Природа, Розум, знання [306; 334; 538]. Класичному типові раціональності властиві: обґрунтування у пошуку істинного знання з використанням відповідних способів і процедур; фундаменталізм як вимога визначення основи для ґрунтування ідеї права, «справжнє знання» про право, і такою засадою стає природний розум [68]; об'єктивізм як вимога нейтральності істини; автономність суб'єкта; монополізм мислення – ці характеристики класичного раціоналізму виразно реалізуються класичними нормативістсько-позитивістськими концепціями права [112; 334; 355; 379; 538].

Пронизана раціоналістичним юснатуралізмом, ця епоха соціальної інженерії зумовила творення соціальних проєктів із перебудови суспільних інституцій, цілої держави («просвітлена монархія» чи республіка, «правова держава»), самої людини, що має стати розумною, досконалою [61; 112; 391]. Основоположником раціоналістичного юснатуралізму був Г. Гроцій, автор концепції розумної та вільної людини як природної істоти [68]. В рамках юснатуралістичного раціоналізму було сформовано не лише теоретичні вихідні принципи, але й конкретні пропозиції щодо реформування різних галузей права.

Прихильники раціоналістичного природного права вважали, що, оскільки люди є розумними істотами, то їх природою передбачено норми поведінки, необхідні для захисту спільноти, а ці уявлення, безумовно, розумні, і правопорядок такий же. Філософи права цієї епохи розробляють проблему природних прав людини як невідчужуваних та непорушних, зумовлених суттю та природою людини, осмислюють ідеї свободи і всезагальної рівності всіх, правовою вважають державу, де панував би розумний закон (Д. Дідро, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є, Дж. Локк, Т. Пейн, Д. Юм, І. Кант та ін.). Представники класично-природного раціоналізму вважають загальні та основоположні принципи здатними стати основою для створення завершеної

системи юридичних норм. На думку науковців, в епоху Просвітництва із акцентом на гуманізацію суспільних відносин та інституцій було ефективно застосовано соціальну парадигму раціоналістичного природного права, його поняття та категорії, способи доведення, обґрунтування тощо для суспільного реформування [33; 34; 68; 140; 334; 491; 504; 538].

Дж. Локк як прихильник раціоналістичного юснатуралізму вважав, що розумна людина на основі аксіом природного розуму та раціонального досвіду може творити юридичні та моральні норми, правила поведінки та відносини з іншими людьми та владою відповідно до свого розуміння та інтересів. На основі аналізу раціонального досвіду має розроблятися критерій для оцінки існуючого права [298]. Природне право існує *a priori* і визнається розумом у будь-якому разі, безвідносно до суспільного договору.

Раціоналізм новоєвропейської епохи нейтральний стосовно людської духовності. Відомі мислителі модерну трактують емоційно-душевну сферу людини як перешкоду на шляху пошуку істини, творенню раціональних схем, норм, принципів, логіці та доказовості тощо. Ці ідеї виразно звучать у Б. Спінози, зокрема в його «Етиці», у Т. Гоббса, у Р. Декарта. Б. Спіноза взагалі намагався з позицій математичного підходу вирішувати правові проблеми. Для цих мислителів і мораль з етикою, і право – це суто раціоналістичні феномени, очищені від емоційного інтелекту. Далі таке трактування людини і права буде добрим підґрунтям для формування юридичного позитивізму та нормативізму (легізму). Деякий виняток складає в цьому плані І. Кант, який вбачає в людині істоту, що належить і світові природи, і світові культури, мислить її як носія морально-правового виміру. Але моральні принципи у нього теж мають свої витоки в юснатуралістичній раціональності («Метафізика звичаїв»).

Природно-правові концепції цих мислителів логічно побудовані, ґрунтовані на загальних принципах, чітко виписані раціональні дефініції правових понять. Система кодифікації законів також стає зрозумілою, зважаючи на розвиток класичного раціоналізму, його логізм, об'єктивізм, універсальність, фундаменталізм тощо. Кодекси містили принципи загального права (*ius*

commune), придатні для універсального використання. Раціоналістичне право модерну все більше і більше дистанціюється від живого людського буття, духовності людини, трансформуючись у схоластичну раціоналістичну схему. Наприклад, «Загальне уложення для прусських провінцій», створене наприкінці XVIII ст., було нормативним актом, який, на думку Е. Аннерса, став результатом впливу на нього природного права і епохи Просвітництва, особливо в питаннях систематики, юридичної техніки і соціальної спрямованості («Історія європейського права»).

Новоєвропейський раціоналізм, особливо в післядекартівський період, формується і розвивається в умовах ствердження і розквіту класичної науки, вимогою якої є стерильність дослідника, відмежування його від будь-яких елементів світогляду та емоційного інтелекту [427]. Досліджувати мала чиста раціональність, чиста людська свідомість, що мало забезпечити об'єктивність істинного знання. Правознавство цієї епохи не уникнуло цієї методології. І воно, і практика все більше наближалися до формування і ствердження легізму як специфічного типу раціональності, який мав підстави для появи. Розвиваючи ринкові відносини, формуючи споживацький тип людини, Західна Європа творила культуру кількості, емпіричну і прагматичну. Комерційна буржуазна ментальність, спрагла прибутку, наживи, звернена до емпірично-предметного буття. Буржуа, ставши політично пануючим класом у тогочасній Європі, щоб закріпити своє домінуюче політичне становище, звертаються до емпіричної субстанції – закону. Ідеологічне обґрунтування цієї практики зробила правознавча наука з допомогою позитивізму.

Позитивне знання можна фактично підтвердити, емпірично перевірити. У позитивної науки, окрім виявлення та раціоналізації емпіричних даних, іншого предмета дослідження бути не повинно. Ніякої метафізики, духовного компонента в пізнавальному процесі, жодного ціннісного, морально-етичного виміру тощо. Наука є суто логічно-раціональною діяльністю, правознавство відповідно до цих вимог перетворюється у законознавство, правова реальність – у законницьку, оскільки закон і є наявним емпіричним субстратом. Позитивістська

юриспруденція не має досліджувати сутності, а лише правові явища, а те, «що стоїть поза ними (тобто їх глибинна сутність – Ю. Б.) ніколи не стане надбанням науки», – стверджував Г. Шершеневич у роботі «Філософія права» [68]. Тобто юриспруденція має досліджувати формальний бік позитивного права, бути формальною наукою [68; 334; 392]. Наука філософії права має бути «...результатом тільки спостережень над явищами дійсного життя», – переконував згаданий вище автор у роботі «Філософія права». Описування норм (що нерідко робиться і нині), ніякого пізнання сутностей, особливо глибинних. Але чи може існувати наука на рівні описування зовнішніх фактів?

Юридичний позитивізм звернений до предметно-чуттєвих, емпіричних, одиничних, конкретних речей [24; 379; 392; 540]. Така правнича позитивістська наука – це компіляції, створені зусиллями емпіричного раціоналізму. Цей раціоналізм абстрактно байдужий до життя, до людини як соціокультурної істоти, конкретної, живої. Саме на підставі такого раціоналізму було розв'язано дві світові війни, і нині людство стоїть на порозі третьої, створено концтабори, газові камери, свідомо організовано голодомори та усілякі масові переселення народів, геноциди, екоциди, лінгвоциди різного плану тощо.

Е. Гуссерль, досліджуючи кризову ситуацію в модерній науці та культурі, в роботі «Криза європейського людства та філософія» зробив висновок, що причини кризи не в суті самого раціоналізму, а лише в його спотворенні «натуралізмом» та «об'єктивізмом». Можна не погодитися із відомим науковцем, бо причина швидше полягає не у якомусь спотворенні, як він пише, а в нерозумінні того, що кожний раціоналізм добрий на своєму місці: науково-натуралістичний має застосовуватися у дослідженні природно-емпіричного світу, але він не може бути єдиним засобом дослідження людського буття, яке є феноменальним, духовно-культурним. Тут потрібний раціоналізм іншого плану – гуманістичний.

Науковці підкреслюють, що правовий позитивізм є втіленням сцієнтизму, «науковірування», абсолютизації юридичної догматики в пізнанні права, тому недостатньо враховується роль особистості як суб'єкта в творенні права, його

розвитку, захисті [379; 392; 452]. Юридичні позитивісти не просто недостатньо враховують роль суб'єкта-особистості в праві, вони взагалі перетворюють його в об'єкт державно-владних маніпуляцій [63; 65; 70; 74; 234].

Легізм як раціонально-емпірична правова доктрина ґрунтований на наступних принципах: принципі тотожності права та закону, що забезпечувало монополізм влади в праві, бо в цій доктрині законодавцем, контролером за виконанням, захисником права є лише вона. Цей принцип заперечував природне право і природні права людини, тобто його гуманістичний вимір практично відсутній; принципі держави, яка оголошується найвищою цінністю, вона «опікає» людину; принципі мінімуму моралі в праві, що відмежовує право від моральних цінностей і принципів. Це чи не найслабше місце в легізмі, що втілив *емпірично-науковий раціоналізм* – право позбавляється основи, з нього вихолощується мораль як універсальний соціокультурний регулятор суспільного і людського буття, що пережив тисячоліття. Право, що позбавлене ціннісно-сислового, духовно-ідеалістичного наповнення, перетворено на інструментально-емпіричний бездуховний чинник, з допомогою якого влада і її «буква закону» вивищуються над людиною, справедливістю, совістю, Богом [61; 65; 74; 379; 392; 447; 452; 540; 546; 548].

Звільняючи право від морально-ціннісного виміру, «чиста теорія права» Г. Кельзена [234] основним критерієм правності оголошує дієвість. Це означає, що норми можуть бути якими завгодно, головне, щоб вони працювали. Однак, відомим є той факт, що люди бояться насильства і, якщо забезпечити виконання норм насильством, норми будуть дієвими. Так роблять всі диктатури та автократії.

Е. Аннерс у праці «Історія європейського права», аналізуючи занепад права в тогочасній Західній Європі, дійшов висновку, що визначальним чинником цього стала відсутність цілісного світогляду в правників та панування в правовій сфері заабсолютизованого позитивізму, байдужого до духовного буття людини. Гіпертрофований раціоналізм фактично знищив право, замінивши його легалізованим насильством. Позицію Е. Аннерса підтримав А. Швейцер, який

звинуватить модерну епоху в тому, що вона послуговувалася світоглядом, в якому не було права, а юрист був ремісником, маніпулятором нормами, а не шукачем права («Благоговіння перед життям»).

Раціоналістичне, логоцентричне, механістично-технократичне мислення європейського модерну, очищене від метафізичного, ціннісного, духовного змістовного правового наповнення, напродукувало відповідну правову реальність, найбільшим недоліком якої був мінімум гуманістичного виміру, – підсумовує В. Братасюк [68].

Відроджений після Другої світової війни юснатуралізм, який на добре століття уступив позиції легістсько-позитивістському підходу, став засобом реального ствердження демократичних цінностей і принципів на європейському континенті. Європейські правники, звісно, не відмовилися від раціоналізму взагалі, вони відмовилися від позитивістського, технократичного раціоналізму, яким послуговувалися представники легізму. Раціоналізм сучасного юснатуралізму як правової доктрини має низку переваг, і вони полягають в тому, що: право трактується як форма буття загальнолюдських цінностей та смислів, які є водночас морально-правовими, духовними – цей раціоналізм є глибоко гуманістичним, він трактує людину як соціокультурну, духовно-душевну, морально-етичну істоту, тобто послуговується сучасним образом людини; він відрізняє право і закон, визнаючи як реальність природне право та природні права людини, які мислить як моральні принципи в проекції на індивідуальне буття, що засвідчує невід’ємність права від моралі, і вважає, що природне право є первинним стосовно позитивного (державного), тобто закон трактується як штучне явище, що є похідним від природного права; людина з її гідністю, честю, природними правами постулюється найвищою цінністю, держава ж, відповідно, вважається разом із законом похідною від людини; роблячи природне право центром цієї раціоналістичної парадигми, представники юснатуралізму пов’язують його не лише з духовністю та культурою, мораллю, етикою, релігією, Богом, що невід’ємні від людського буття, але й з природою загалом, з космосом, Всесвітом (Р. Алексі, С. Аліас, М. Аракелян, О. Бандура, Ю. Багрій, Ю. Білас,

О. Ганжа, С. Головатий, В. Градова, Р. Луцький, В. Кибал, Г. Попадинець, М. Кучук, О. Костенко, Ю. Гуцуляк, Л. Макаренко, С. Максимов, Л. Петрова, Н. Петлевич, С. Шевчук та ін.).

Звісно, такий гуманістичний юснатуралістичний раціоналізм, втілений в сучасному морально-правовому мисленні, став засобом ствердження і захисту людини-особистості. Право, маючи за основу моральні принципи, спроектовані на людину, може успішно виконувати свою людинотворчу місію. Саме на підставі цього типу раціоналізму були прийняті найбільш важливі міжнародно-правові акти сучасності: Загальна декларація прав людини, ЄКПЛ, низка міжнародних пактів та конвенцій тощо [197; 270; 326; 328; 329; 330; 504]. Цей тип раціоналізму поволі формується і застосовується в сучасній Україні, хоча і не так послідовно, як хотілося б (Н. Комар-Бордун, Г. Попадинець, Ю. Гуцуляк, Ю. Євтошук, В. Левкулич, Р. Луцький, Ю. Лукошкіна, М. Козюбра, Б. Карнаух, І. Кудря, М. Патей-Братасюк, В. Селіванов, В. Сущенко, О. Яремко та ін.).

Ми простежили в цьому підрозділі формування і розвиток різних типів раціональності як чинника впливу на європейське право: космологічно-ідеалістичного раціоналізму античності, прагматичного раціоналізму римської епохи, логічного раціоналізму пізнього середньовіччя, новоєвропейського природничо-наукового раціоналізму, механістично-технократичного позитивістського раціоналізму, гуманістичного морально-правового раціоналізму сучасності. У всіх цих типах раціоналізму, за винятком позитивістського, ми бачили присутність в більшій чи меншій мірі симбіозу права та морально-етичного, духовного виміру. Кожний із цих типів раціональності накладав певний відбиток на розвиток правової сфери і її здатності сприяти ствердженню і захисту людини-особистості. І це зовсім не випадково, бо, як писав згаданий вище А. Швейцер, було б нерозумно заперечувати зв'язок між правом і світоглядом, бо витoki усіх ідей і переконань, які зумовлюють поведінку індивіда та суспільства, знаходяться у світогляді («Благоговіння перед життям»). Важливо, щоб світогляд та мислення були в достатній мірі духовними, бо право, як ми бачили, затухає, а то й загалом зникає там, де суспільство про духовність не дбає.

В українській правовій традиції можемо спостерігати формування і використання раціоналізму, який специфічно чинив вплив на правовий розвиток. Ми простежимо це в наступних підрозділах дослідження.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2

Дослідження проблеми морально-правового континууму як культурно-цивілізаційного феномена дозволяє зробити наступні узагальнення та висновки:

1. Моралі і праву належить особливе місце серед механізмів, що забезпечують самозбереження, виживання та розвиток людства, – поза ними повноцінне людське буття було б унеможливленим. Законницька доктрина, успадкована від тоталітарної держави, збанкрутувала і теоретично, і практично. Будучи втіленням науково-природничого раціоналізму, стверджуючи державоцентризм та «букву закону», вона виключала взаємозалежність та взаємообумовленість моралі та права, що, в кінцевому підсумку, зумовило заперечення трактування права як духовного феномена, вихлостило його гуманістичну сутність, перетворивши в засіб репресій держави проти людини. За роки української незалежності наші науковці зуміли теоретично подолати легістську доктрину, хоча подекуди ще можна відчутти стереотипи репресивного легізму. Стосовно ж практичного виміру права, то тут розходження права та моралі, на жаль, достатньо відчутне і вимагає додаткових зусиль держави та суспільства для його подолання.

2. Появі моралі передують два етапи становлення «Я»: перший – рівень *культу*, який зумовлює нерозривну єдність людини зі світом природи і інших людей, єдність світоглядну, що проявляється у феномені колективістського «ми». Цей період формує залежну і розчинену в «ми» групову людину, людину колективістського типу. Общинна самореалізація людини відбувалася на засадах таких культурних утворень, як табу, ритуали, звичаї, релігійні вірування, які концентрували традиційну первісну мораль, що жорстко регулювала поведінку групової людини, розчиняючи її в спільнотній волі.

В період «осьового часу» відбувається становлення етичних норм, формуються такі морально-етичні цінності, як добро, спільне благо, свобода,

людська гідність, зло, справедливість, милосердя, співчуття тощо, що покликані обмежувати природну стихію окремішнього «я» задля збалансування зовнішньо-внутрішнього. Із творенням *людини трансгресивного типу* пов'язане формування морально-правової основи людського та суспільного буття. Поліс став визначальним чинником цієї трансформації, оскільки, створивши нову духовну атмосферу, сприяв раціоналізації індивідуальної поведінки, становленню нового світовідчуття та світорозуміння. Людина творила поліс, а поліс творив людину – громадянина, нову культуру, в т. ч. і правову.

3. Мораль та *категоріальне мислення* вчинили дуже істотний вплив на формування права. Принцип міри, ставши законом полісного способу життя, сприяв творенню та вдосконаленню людини як морально-правового суб'єкта. Відміряна самим індивідом поведінка руйнувала родові засади життя, стимулювала процес висунення правомірних домагань індивіда на нове місце в полісі. Здійснювалася не часткова, а *сутнісна* трансформація самої людини. Утверджувалася морально-правова сфера як духовно-культурне явище, в її руслі якісно трансформувалася сама людина, здійснюючись як творець буття з морально-правовим змістом.

Аналогічно змінювалася і мораль – її формування на нових засадах, як і права, засвідчує якісну трансформацію людини. Морально-правова конструкція полісного життя творить новий стан людини та її суб'єктивного світу, визначає її «справжність», «природність та легітимність» (І. Проценко), формує «відміряне» відношення до дійсності, можливість вибору, відповідальність за вчинки, ствердження спільного блага, повагу до особистого «я», усвідомлення наслідків своєї поведінки. *Усутнення* людини, *увідповіднення її логосові* на *сутнісному* рівні виражалася в її автономізації, самовизначенні, персоніфікації.

4. Моральний зміст людського буття був і залишається основою права, його усталеною легітимаційною базою. Ці виміри людського буття розвивалися у взаємозалежності та взаємозумовленості. Попри відмінності, вони мають спільну термінологічну базу, тому їх розрізнення не завжди можливе. Вони схожі структурно – ідеологія, норми і принципи, інституційна складова властиві і праву,

і моралі; співпадають за функціями та за метою, якою є досягнення справедливості у відносинах між суб'єктами права. На наш погляд, їхня найважливіша функція – вдосконалення людини та гармонізація її буття засобом досягнення справедливості. Право вважається формою буття моральних норм або ж частиною моралі – відповідний сенс в цьому є.

Поліс ствердить *Nomos* як втілення рівної міри справедливості, благорозумності, розсудливості, спільного блага тощо в якості засади полісного життя, і йому як морально-правовому феномену підкоряться влада і громадяни – для наших сучасників це явище правового закону і верховенства права. Мудреці античності, створивши раціоналістичну етику, вчили співгромадян втілювати її в життя, бо усвідомлювали, що без моральної основи в праві та політичній діяльності полісу буде загрожувати хаос і руйнація.

5. Основна спільна риса права і моралі – це співпадання сутнісних характеристик, якими є *загальнолюдські смисли та цінності*. Розсудливість (*sophrosyne*) в полісі була суголоса поняттям: «належної міри», «законності», «справедливості», «спільного блага», «віри», «довіри», «згоди», «добра» тощо – для моралі і права це спільні поняття, що відносяться до загальнолюдського виміру буття. Сутнісний вимір у моралі і права рівноцінний – їх універсальність, загальнолюдськість поза усіляким сумнівом. Ця загальнолюдськість має оберігатися нашими сучасниками, примножуватися і, що найважливіше, в повній мірі використовуватися для творення світу, в якому всі могли б почуватися гідними і захищеними.

б. Рівність як сутнісна, смислова ознака права вводиться в суспільні відносини саме завдяки *морально-етичному перетворенню* еліти. Ця позиція, на наш погляд, є переконливішою від позиції, що наголошує на визначальній ролі трансгресії у формуванні права, хоча і цей чинник варто брати до уваги. *Право не могло б виникнути без духовно-культурної, морально-духовної зрілості людини трансгресивного типу, без її здатності відчувати міру, вираховувати «золоту середину», прагнути справедливості, правопорядку, її усвідомлення необхідності спільного блага, готовності бути відповідальною тощо.*

7. Греки усвідомлювали, що без відповідної «якості» людини поліс не матиме майбутнього, тому сформували політичний розум (Аристотель), який був спрямований на вдосконалення людини, звідси ж така велика увага до раціоналістичної етики та права. Правове мислення греків відображало їхній космоцентричний світогляд, в якому все взаємопоєднано – природне і людське, бо в космосі немає домінування одних елементів над іншими, тому в ньому зсинтезовано моральне та добродійне, духовне з тілесним, людське, божественне.

8. Древні римляни успадкували принцип тотожності моралі та права від античних греків, що особливо виразно проступає в епоху розквіту римської юриспруденції, представники якої вважали право «мистецтвом добра та еквіваленту», формою буття загальнолюдських цінностей, загальнолюдського духовно-культурного досвіду. Еквівалент (*aequitas*) – це *рівна міра* справедливості, добра, поваги до людського життя, гідності, честі, свободи, істини, добросовісності, розумності тощо – ці цінності і розкривають сутнісні характеристики моралі і права.

Християнізована європейська культура ще більше підсилить взаємозв'язок моралі та права. Середньовіччя, нерозривно поєднавши мораль, християнську етику та право, створює середньовічну *морально-правову реальність*.

9. Раціоналістичне мислення зробило відчутний вплив на зміни в праві і його загальний розвиток. Традиційно раціональність трактується як логічний хід міркувань, як знання, що увідповіднене низці принципів мислення. Право для нашого сучасника, схильного мислити схематично, логічно, прагматично, є суто раціональним феноменом, теж схематичним, логічним, прагматичним, але, виявляється, воно було таким не завжди і, мабуть, буде таким не завжди.

Раціональність античних греків в моралізованому праві – це мудра раціональність, сформована цілісністю природного буття, суспільного і людського. Античні греки використали свою мудру раціональність для творення *змісту* права, його *дійсної* суті, яка формувала людину як суб'єкта права, людину-громадянина.

В стародавньому Римі часів республіки римляни використовують грецький гуманістичний раціоналізм і прагнуть максимально зблизити право і етично-моральні цінності. Епоха імперії має потребу в раціональності, здатній швидко вирішувати приватновласницькі проблеми. Звільнена від духовності раціональність, прагматична і доцільна, втілює правосуб'єктність римлянина – приватного власника, а не громадянина, на відміну від грека, де все було навпаки. Римляни зосередили зусилля *не на змісті права*, а на його *формі* – на законі, який був засобом захисту їх приватної власності та індивідуальної свободи. В морально-етичному плані греки значно переважали римлян.

10. Раціоналізм грецького типу з гуманістичним змістом, підсилений християнськими принципами та цінностями, стане поширеним в тогочасному середньовічному суспільстві. Проте середньовічні глосатори розвивають раціоналізм, успадкований від римлян імперської епохи, – *раціоналізм логічного плану*, позбавлений морально-етичного виміру, що став жертвою логіки та середньовічного прагматизму. Цей схоластичний раціоналізм, дистанційований від реального життя і людей, буде використано для систематизації права в процесі формування державних правових систем в епоху європейського модерну.

11. Європейський модерн сформував новий тип раціональності – класичний раціоналізм: монологічний, фундаментальний, з акцентом на логізмі, об'єктивізмі тощо. Цей раціоналізм байдужий стосовно людської духовності, яка вважається перешкодою на шляху до істини, творення раціональних схем, норм, є завадою логіці та доказовості тощо. Формується парадигма легізму, позбавлена духовно-гуманістичного наповнення, і така ж легістська правнича наука – описова, механістична, що є продуктом розсудкового мислення, ескізами емпіричного раціоналізму. Цей жорсткий раціоцентризм причетний до розв'язання двох світових воєн, усіх трагедій сучасності.

Принцип мінімуму моралі в праві, відповідно до якого право відмежовується від морально-етичних цінностей і принципів, – це найбільш репресивна, немилосердна, жорстока риса легізму, що став втіленням раціоцентризму. Право, позбавлене ціннісно-сміслового, духовно-ідеалістичного

змісту, перетворившись на емпіричне знаряддя, політичний інструмент, з допомогою якого недемократична влада продовжує себе в часі, здійснюючи свою «політику скривдження» (Ф. Фукуяма) людини, перестає бути правом. Суспільство, яке усвідомлює це, має докласти максимум зусиль для захисту права від таких потворних трансформацій, тим самим воно захистить себе.

РОЗДІЛ 3. УКРАЇНСЬКА ПРАВОВА ТРАДИЦІЯ ВІД УКРАЇНИ-РУСИ ДО НОВІТНЬОЇ ЕПОХИ: ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОЗАЛЕЖНОСТІ ПРАВА ТА МОРАЛЬНО-ЕТИЧНОГО ВИМІРУ БУТТЯ

В даному розділі буде висвітлено питання морально-правової регуляції суспільних відносин у княжій Україні та Литовсько-Руській державі, розкрито тотожність моралі та права в правовому розвитку Козацької України, показано взаємозв'язок моралі та права в правовій реальності України в добу колоніальної залежності ХІХ – поч. ХХ ст., обґрунтовано необхідність відновлення традиційної єдності моралі та права в процесі реформування правової реальності сучасної України.

3.1. Морально-правова регуляція суспільних відносин в княжій Україні та Литовсько-Руській державі

Як зазначалося вище, у правників-науковців інтерес до дослідження взаємовідношення права та моралі в національній правовій традиції поки що проявлявся дещо скромно, фрагментарно. Значно більше уваги було приділено українськими науковцями вивченню окремих компонентів української правової традиції, зокрема правовим звичаям та копним судам, які є формами та джерелами права, правосвідомості, загалом правової культури (М. Бедрій, М. Гримич, О. Атоян, Ю. Калиновський, Л. Кушинська, Н. Павлусів, С. Павлюк, О. Шевченко, Н. Толкачова, М. Мірошніченко, Б. Усенко, І. Черкаський). Але в період українського домодерну відбувається формування феномена, який дуже відчутно буде впливати на національну правову традицію та правовий розвиток українців загалом. Мовиться про феномен моралізованого права або ж юридизованої моралі, що став результатом творчого генія українців. Тому дослідження цього духовно-культурного явища не може не викликати наукового інтересу у наших сучасників, особливо коли на порядку денному стоїть необхідність якісної зміни правової реальності, становлення новітньої української правової системи.

Княжа Україна-Русь постає в Х–ХІ ст. зусиллями київських князів, зокрема Володимира [152; 153; 184; 208; 209; 402; 530; 539]. Для нашого дослідження

зазначеної вище проблеми важливо взяти до уваги аналіз буття, світосприйняття та мислення праукраїнців. Княжа Україна є традиційним суспільством, в якому людина відчуває цілісність свого існування, будучи інтегрованою в цілісну систему «природа – людина – спільнота». Для людини цього суспільства властиве міфо-язичницьке світосприйняття, в якому гармонійно поєднуються раціональний, вмісту якого дуже небагато, та ірраціональний моменти ставлення до дійсності, що зумовлено увідповідненням, синхронізацією індивідуального та спільнотного буття [401; 463; 505], що є наслідком укоріненості в колективному несвідомому кодів, стереотипів поведінки, правил, взірців, звичаїв, традицій тощо, які об'єднують членів спільноти у певну цілісність і впорядковують їх середовище та взаємини. Уявлення людей традиційного суспільства про порядок у соціальному та природному космосі ґрунтуються на впевненості у тому, що земля і всі живі істоти перебувають у магічному взаємозв'язку, де відбувається перехід одного в друге. У дохристиянському світогляді праукраїнців-русичів домінує уявлення про Бога-Дажбога, який є творчою природною силою, а також погляд на першоакт творення світу, що починається з деякого «центру» – «огнища» [85]. Відкриття центру означало факт святості творення Світу, звісно, вже *впорядкованого*, бо подолання хаосу відбулося. Для праукраїнців дохристиянської доби «порядок» означувався «святою правдою», тобто це порядок, ґрунтований на справедливості, що має божественні витoki. Тут слушно провести паралелі з уявленнями древніх греків про справедливість, яка панує в космосі і яку втілювала богиня *Dike*. Сам цей термін перекладається як: «звичай», «право», «справедливість», «правосуддя» [34, с. 7; 463].

Територію із центром праукраїнці вважали впорядкованим Богом порядком, де діє правда, названа ними Правою: «Права бо є невідомо уложена Дажбогом, а по ній, як пряжа, тече Ява», – читаємо у «Велесовій книзі» [85]. Традиційне антропне світосприйняття праукраїнців ґрунтувалося на «переконанні у святості встановленого вищими силами порядку в соціумі та природі» [463, с. 49], на переконанні, що все в їхньому світі нерозривно поєднано: господарські традиції, магічні ритуально-обрядові дії, звичаї, природні цикли, стосунки між людьми

загалом. Хоча магії та ірраціонального загалом у світогляді праукраїнців було доволі багато [140; 367; 402], раціональні знання у світогляді праукраїнців формувалися в їх практично-раціональній діяльності, спостереженнях за природними циклами, поведінкою тварин тощо. Все це синтезувалося в культурній традиції, передаваній від епохи до епохи, фокусуючись у нормах і зразках чи то морально-етичних принципів та релігійних заповідей, правових нормах, взірцях художньо-естетичної творчості тощо [413, с. 33–36; 438]. І в ціннісно-емоційному компоненті світогляду, і в цілераціональному праукраїнці віднаходять *правду* як істину, витoki якої – у надприродних силах, що впорядковують буття. Цей порядок сприймається як священний і *справедливий*, порушувати його, отже, руйнувати цю цілісність, не дано. Ця традиційна свідомість була *симбіозом права* як божественного порядку та *звичаєвості* як унормованих звичаєм міжіндивідуальних стосунків, – вважають українські автори [401; 463, с. 23]. Цей симбіоз складається на основі юснатуралістичного світогляду та мислення [140; 349; 363; 366; 463]. Він органічно формувався на теренах додержавної Русі, мешканці якої цілковито були вписані, «вбудовані» в «природу речей», у природу світу і соціуму, який мислили єдиним цілим, виводили із неї свої морально-етичні та інші цінності і правила життя, і моделювали відповідно поведінку і взаємини [38; 101; 295].

Формування симбіозу морально-етичного, народно-звичаєвого та правового у праукраїнців завдячує відсутності деспотично-диктаторського суспільного устрою та зрілої раціоналістичної традиції, яка була властива європейському Заходу. Англійський правник-класик Г. Мен у роботі «Древнє право» зазначає, що відділення права від моральності та релігії було плодом більш високого рівня мисленнєвого розвитку. Історія залишила нам чимало пам'яток, які засвідчують, що як на Заході, так і на Сході в уже писаному законодавстві перемішані і релігійні, і морально-етичні, і цивільні правила та моделі поведінки, і що при цьому не зверталось ні найменшої уваги на відмінності, існуючі між ними. Найважливішою перевагою у них була не ясність вираження чи їх витонченість, а загальнодоступність, яка давала можливість кожному знати те, що він повинен

робити і чого не повинен. Це стосується і XII таблиць, і законодавства Солона, і Драконівського законодавства тощо (Е. Аннерс «Історія європейського права», 1994).

Вмонтованість, присутність праукраїнців у світі, що сприймався як цілісність, зумовила і відповідний тип мислення. Їх раціоналізм не є результатом теоретичного мислення, це, радше, веління здорового глузду, оскільки в княжій Україні культура та досвід теоретичного мислення лише започатковуються. Це раціоналізм, вплетений в живу дійсність, не відірваний від ціннісно-смиислового виміру, від логіки «природи речей», від первісного «перед-розуміння», тогочасного людського досвіду. Щодо здорового глузду чи розсудкового мислення, то воно відповідає за область практично-духовної діяльності людей в локальних соціальних сферах, підкорених імперативам морально-етичного, політичного, етно-національного, правового, релігійного тощо характеру [33; 34; 74, с. 53–68; 109]. На відміну від егоцентричного «перед-розуміння», здоровий глузд праукраїнців приписував їм турбуватися, окрім свого «я», про свою етноспільноту. «Окремий індивід, – слушно наголошує М. Скринник, – інтегрований в космо-природно-соціальну екосистему; він невід’ємна частина цілого як етнічної спільноти, а тому його центрованість виражена її (спільноти) буттям» [463, с. 26]. Над індивідуальною соціальністю домінує завжди соціальна необхідність вивищення спільнотного, суспільного над індивідуальним. Морально-етичні норми-вимоги праукраїнців були спрямовані найперше на забезпечення виживання, впорядкованості, вдосконалення життя праукраїнської спільноти [140; 349; 363; 463; 485]. Норми їх етнічної позитивної моралі специфічні: поширюються лише на членів конкретної спільноти; вимагають підкорення її моделям поведінки, а соціальну активність суб’єктів – увідповіднювати їх положенню та ролі у даній спільноті; вони апелюють до сорому як страху осуду від членів своєї спільноти, будучи психологічним бар’єром для індивіда на порушення цих норм [33; 34, с. 122; 349; 485].

Праукраїнська позитивна мораль постає регулятивним механізмом, нормативність якого вимагає від індивідів найперше визнання пріоритету цілого

(спільноти) над частиною (індивідом). Моральні норми етносу стають для індивіда тими ціннісно-смісловими основами, поза якими його життя перестає бути продуктивним. Порушення цих норм загрожувало людині отримати ворога в особі своєї спільноти [349; 463; 485]. Дослідники наголошують, що позитивна мораль – це «нижча форма моральної культури» [33], оскільки вона формує тип «групової» людини, залежної від своєї спільноти, зі свідомістю, вчинками, соціальними рисами не представника людського роду чи автономної особистості, а є лише членом конкретного етносу, групи, корпорації, їх локальною складовою.

Зрозуміло, що норми етнічної позитивної моралі відносні – кожна етноспільнота має свої уявлення про добро і зло, справедливе і несправедливе, належне і суцє тощо, і для неї є правильним те, що забезпечує інтереси її та індивідів, що її складають. На протигагу етнічній позитивній моралі, природна моральність є продуктом більш високого рівня духовно-культурного розвитку, її формування було б неможливим без такої форми раціональності, як розум та розвинений духовний рівень людського буття. Розум, на відміну від здорового глузду, з його орієнтацією на обмежені соціальні ролі, на часткове, локальне, націлений на безумовне і абсолютне [34], орієнтований на відшукування всезагальних визначень духовно-практичного буття людини [33; 74; 109; 412]. Він безпосередньо пов'язаний з людською духовністю. Якщо вітальність і соціальність людини формують її залежність від природних і соціальних чинників, духовність постає її здатністю вивищуватися над природною і соціальною обмеженістю, сприяє індивідуальному виходу на рівень загальнолюдського [33; 104; 109; 312]. Індивід з допомогою розуму здатний піднятися до осягнення універсальних, родових основ людського буття і вийти на рівень природно-морального і природно-правового світовідношення [33; 34; 463].

У праукраїнців християнство стало потужним каталізатором розвитку духовної культури і, зокрема, творення *природної моральності*, основою якої є універсальні цінності та принципи. У нього є дуже гуманістичний ціннісний ряд: життя як цінність, людина з її гідністю, любов, рівність, милосердя, дух, духовність, суб'єктивність, співчуття, добро тощо. Невипадково найсильнішою

перевагою християнства є моральний зміст його заповідей та цінностей. Воно підсилює ірраціоналістичну компоненту праукраїнської свідомості, але для нас важливим є найперше його ціннісно-смісловий стрижень, який наклав істотний відбиток на всю українську культуру, в т. ч. морально-правову: «Такий тип одухотвореного мислення як симбіоз звичаєво-міфічного та релігійного з їх відчутним морально-етичним виміром не міг не відбитися на системі суспільної регуляції міжлюдських відносин. Формується морально-правова система регуляції як вислід одухотвореного світогляду та мислення праукраїнців» [20, с. 16–20]. Завдяки християнській ідеології та цінностям в нормативно-регулятивній системі праукраїнців незмірно підсилюється апелювання до абсолютного, універсального, загальнолюдського, що сприяло подоланню «групової» людини, відчуженої від власної суті. В сфері *природної морально-правової* системи регуляції одухотворена людина постає як цілісний суб'єкт. Цей процес розтягнувся в часі на століття, але важливо те, що він розпочався. Етнічна позитивна моральність праукраїнців нікуди не зникла, вона обслуговує міжлюдські відносини, домінуючи над одиничним, окремішнім, але в ній появляються щілини, розриви, куди проникають елементи, фрагменти природної моральності, що чинять вплив на становлення і розвиток *природної морально-правової* культури наших пращурів [34; 76; 95; 99; 140; 349; 363].

Юснатуралістична парадигма, мислячи право наслідком природи буття, не від'єднує його від моральних та релігійних норм, навпаки – всіляко їх зближує. *Первісна синкретична етнічна мораль* орієнтована найперше на партикулярні інтереси етносу. В ній містяться і окремі правові елементи, пов'язані з примиренням членів спільноти, покаранням («око за око, зуб за зуб»), вимогами рівноцінності звинувачення та контрзвинувачення тощо. Це недиференційовані правила поведінки, які не можна вважати правовими, оскільки вони поєднували в собі особливості будь-якої норми поведінки: і моралі, і етикету, і права. Найбільша кількість таких норм, на думку дослідників, стосувалася майнових взаємовідносин: користування майном, забезпечення права володіння, права власності, забезпечення данини, полюддя, податків, майнових прав сім'ї [152; 153;

208; 278; 276]. В цій морально-етичній синкретичній свідомості поволі визріває спочатку ідея, а потім і принцип рівноцінності, еквівалентності («кожному своє»), що римські юристи позначають як *aequitas* (рівний масштаб, рівна міра, еквівалент, справедливість), яка в пізніші епохи буде грати дуже значиму роль в історії права і не втратила своєї актуальності нині [63; 140; 380].

Християнська морально-етична система регуляції має особливістю те, що вона ґрунтована на ідеології та цінностях, які є абсолютними цінностями, бо їх витoki в абсолютному авторитеті; норми являють собою безапеляційні вимоги і заборони. Бог забезпечує природну єдність всіх речей і людину в т. ч. В соціумі Бог виступає першопочатком всіх соціальних норм. «В якості верховного регулятивного принципу він підносить моральні вимоги до ступеня незаперечної необхідності й абсолютних, непорушних істин» [33, с. 112], забороняє всездозволеність, забезпечуючи соціуму цивілізовані форми існування. Як абсолют Бог є втіленням Справедливості, Добра, Розуму, Любові, Милосердя тощо як принципів світобудови, втіленням абсолютної моральності, вищих духовних сутностей, що скеровують людей до гармонізації соціального порядку, виконання вищих моральних та природно-правових настанов [33; 34; 463]. Бог сприймається віруючим як верховний законодавець, і це зумовлює ситуацію сприйняття людиною законів моральності та природного права як незалежних від людей, що мають виконуватися, бо залежать від цих вищих істин. За порушення цих абсолютів люди несуть персональну відповідальність [306; 349; 463]. Вища Справедливість, у яку вірили праукраїнці в додержавну епоху, по аналогії із грецьким Логосом, втілилася в божественну справедливість в християнізованому світогляді. Ця ідея справедливості, яка пережила віки і епохи, трансформувалася в ідею верховенства права як справедливості в сучасну епоху [110; 113; 118; 124; 125; 140]. Слушно зазначити, що державно-правове мислення праукраїнців стало добротним підґрунтям для формування вітчизняних правових концепцій, які еволюціонували під впливом національних та зарубіжних традицій.

Мораль та етика християнства істотно змінили свідомість праукраїнця. Закони природної моральності з її апеляцією до загальнолюдського фокусується

для віруючої людини у засоби моральної саморегуляції, якими є: людська совість, гідність, відчуття вини, каяття, провина, відповідальність, прагнення скромності та стриманості тощо, що зумовлює моделювання поведінки, увідповідненої вищим етичним взірцям. Бог скеровує людину на шляхи, що увідповіднені принципам природної моралі, вона прагне вирішити конфліктну ситуацію морально-правового плану справедливо [33; 124; 306]. По суті справи, християнська морально-етична система регуляції суспільних відносин в значній мірі *співпадає із природною моральністю*, в основі якої лежать ті ж самі абсолюти та принципи, які їх стверджують. Так само, як в християнській морально-етичній системі, природна моральність апелює до людини як до природної, родової істоти, яка перебуває в єдності з усім живим, з усім людським співтовариством, яка відчуває свою відповідальність за його впорядкованість тощо [36; 38; 118; 306]. Природна моральність є духовно-культурним практичним зв'язком рівноправних індивідів на засадах ціннісного ряду, увідповідненого християнській морально-етичній системі суспільної регуляції, що є чи не найбільш цінним, що містить природна моральність. Природно-правова традиція завдяки зазначеній єдності зарекомендувала себе як виразно гуманістична.

Природно-правовий світогляд був дуже добрим стимулом для розвитку права, зокрема римської юриспруденції. Дослідники підкреслюють, що успіхи римлян в юриспруденції були надзвичайно швидкими, як тільки вони звернулися до природно-правової традиції, яку доволі пристойно розвинули до них греки, зокрема їх стоїчна школа, зв'язок із якою у римлян тривав віками [63; 68; 507; 538]. Стоїки вплинули на римлян не лише філософськими та морально-етичними настановами, а найперше їх принципом протидії пристрастям. Мораль і право, ґрунтоване на ній, мають бути гнучкими, життєздатними, рухливими, змінюваними відповідно до життєвих змін. Коли римляни запитували, якою є точка дотику між *Jus Gentium* і природним правом, то виявилось, що вони були дотичними і перетиналися в понятті *aequitas* чи справедливості в її першопочатковому сенсі. Класики юриспруденції наголошують, що для стародавніх римлян вага природного права як найперше морального права,

Справедливості, була настільки великою, що не було жодного куточка в області юриспруденції, «на якому в більшій чи меншій мірі не відобразився б вплив Справедливості» як морального ідеалу (Г. Менн «Древнє право», 1861).

Державне право України-Руси мало своїм підґрунтям первісну етнічну *позитивну морально-етичну* систему регуляції, яка носила синкретичний характер. Писане право багатьох народів виростало із звичаєвості, являло собою синкретичне утворення різних регулятивних норм. Наприклад, римський кодекс XII таблиць був переважно вираженням тих звичаїв, які існували у римського народу. Це був ранній кодекс, і був він створений в такий час, коли древні римляни тільки вийшли із того інтелектуального стану, коли неминуче перемішуються громадянські (моральні) обов'язки з релігійними.

Із юридизовано-моральної свідомості неминуче впливає єдність природного і людського, душевного та тілесного, морального та добродійного, правдивого та законослухняного, чесного та благородного, людського та божественного [140]. Симбіоз морального та релігійного нормативного вимірів, що зсинтезовані в морально-правовому мисленні та світогляді, відображено у зводі звичаєвого права «Руська правда», в якій: «...поєдналася *правова норма* з традиційно сформованими *моральними установленнями*, вкоріненими в мітологічне світосприйняття. Будучи усталеними в індивідуальній свідомості, вони, зрештою, стали легітимізовані на державному рівні», – слушно зауважує М. Скринник [357, с. 23; 227]. Відомий дослідник української звичаєвості О. Шевченко акцентує, що «суто природне право може існувати як звичаєве право» [530, с. 21]. Підтримуємо його думку, що норми українського звичаєвого права, фокусуючи в собі народну мораль, «ґрунтувалися на принципі соціальної справедливості», мали ознаки «самобутності та неповторності» [530, с. 21].

Звичаєве право міксувало усі норми поведінки і було регулятором різноманітних взаємин і влади, і всього населення, і закріплювало звичаєво-правовий порядок на його етнічній території [485; 530]. І. Черкаський зазначає, що копні суди, що були відомі уже в XI ст., у своїх рішеннях керувалися копним правом, «або святою справедливістю і правом посполитим» [513, с. 502, 511].

В даному випадку правове та моральне постають одним морально-правовим феноменом. Звичай хронологічно старший стосовно держави, створений живою взаємодією населення, і є особливою формою права, що втілила морально-етичні і по-своєму прагматично-раціональні моделі поведінки і стала засобом забезпечення порядку в суспільстві. О. Шевченко підставно зауважує, що така синкретична соціальна норма «...існувала в додержавний період і була формою права, в якому мораль і право не були розділені» [530, с. 31]. За мовчазною згодою в додержавний період населення дотримувалося звичаєвості, оскільки вона творилася самими людьми, формувалася із їхнього життя. «Наші предки вірили, що в світі існує закон Вищої Справедливості, вірили в Бога, який пильнує, щоб люди перестерігали його закони («заповіді»), а за їх порушення (гріхи) карає одиниці й народи», – писав Д. Донцов [181; 182].

Праукраїнці, створивши такий духовно-культурний феномен, як моралізоване право чи юридизована мораль, по-своєму і трактували його: «У широкому розумінні джерелом (формою) права, крім закону, є звичаї, традиції, обряди, морально-етичні норми, розум, совість, справедливість, доброта, чесність тощо. В Україні вони застосовувалися з сивої давнини і аж до кінця XVIII століття у формі звичаєвого, а згодом – загального права та права справедливості», – читаємо думку відомого автора [530, с. 33]. В тогочасній Московії з її деспотичним устроєм застосовувався лише закон, тому що «Судебники» 1497 та 1550 рр., а пізніше і «Соборне уложення» 1649 року заборонили звернення та застосування звичаєвого права [208; 333; 530].

Праукраїнці творили цей духовно-культурний симбіоз, стверджуючи «нерозривну єдність права як природного регулятора суспільного життя із мораллю, і в цьому велика перевага юридизованої моралі, що виростає з метафізики та живої взаємодії праукраїнців і вивищується над законом як державно-владним, штучним інструментом регуляції суспільних відносин», – пише В. Градова [140, с. 105]. Юридизовану мораль було покладено в основу державного права праукраїнців. Розбудовуючи сучасну національну правову систему, українські правники теж починають звертатися до цього феномена.

Рішення КСУ від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004 стверджує, що право – це не лише норми закону, до нього належать звичаї, легітимовані суспільством, мораль, її принципи та цінності, ідеологія справедливості тощо [406]. Як бачимо, тут право трактується в т. зв. широкому сенсі. Ми вважаємо, що таке трактування права дуже сучасне, зроблене з позицій саме правового мислення. У цьому тексті, де дається розуміння права, така морально-правова цінність, як справедливість, згадується неодноразово, загальнолюдські морально-правові цінності: людська гідність, свобода, рівність, добро, спільне благо тощо постають як смисли і водночас цінності права. Дане розуміння права КСУ робить, звертаючись до природно-правового підходу, на противагу законницькому. Це посприяло українському правознавству, як стверджують наші автори, у подоланні нормативізму, стверджуваного існуючою законницькою парадигмою [1; 2; 3; 12; 17; 22; 31; 60; 68; 71; 74; 83; 105; 110; 144; 164; 271; 303; 314; 316; 345; 368; 388; 470; 516].

Праукраїнці позначали право по-різному: правда, покон, звичай, норів, закон [208; 209; 334]. Міжнародні договори Русі з Візантією X ст., які ототожнювали із законом, «Закон руський», «Статут земляний», «Статут» князя Володимира, як прототипи «Руської Правди», як засади судочинства, були першими формами писаного права у русичів, стверджують сучасні дослідники зазначеного періоду [209; 528]. Зрозуміло, що прояви законницької реальності: несправедливі судові рішення, князівські укази тощо співіснують поряд із природно-правовою доктриною в *позитивній морально-правовій реальності* праукраїнців [524; 528].

Синтез морально-етичного виміру із правовим як в позитивному праві, так і в громадівському був традицією середньовічного державно-політичного життя, коли правителі, створюючи державне право, намагалися старовини не руйнувати, а навпаки – зверталися до неї та її оберігали [35; 37; 101; 141; 142; 152; 153; 508; 528]. Праукраїнець як суб'єкт права в княжу добу визначається віднесеністю до тієї соціальної групи на ієрархічній драбині, до якої він належав, бо ж це період європейського середньовіччя, це законодавство феодального суспільства – тут

правосуб'єктність залежить від соціальної структури суспільства. Однак, на думку окремих науковців, в цьому позитивному праві такі смисли права, як справедливість, повага до людини, її гідності, приватної власності тощо, виразно простежуються [208; 209; 334; 530]. Звісно, це рівність в межах свого соціального прошарку. Праукраїнське позитивне право було наповнене істотним морально-етичним змістом, і це проявлялося в інституті захисту власності, інституті розподілу майна, дієздатності жінок, захисті вдів, дітей, покараннях, які були доволі м'які, без застосування смертної кари та покалічення тощо [141; 152; 153; 406; 407; 528].

Християнська мораль та етика з їх принципом любові до ближнього та ідеєю життя як Божого дару зумовили в праукраїнській правотворчості незастосування смертної кари. Ряд статей «Руської правди» спрямований на захист таких морально-правових цінностей, як честь та гідність праукраїнців, їх автономії і прав [153; 152; 208; 209; 222], тобто закон спрямований на сприяння становленню русича як особистості. В. Градова вбачає в цьому законі юридичне вирішення в межах того часу проблеми природних прав людини та справедливого суду як змістовних складових верховенства права [140]. Десь приблизно в той же час в середньовічній Англії буде прийнята «Magna Carta» – закон, що захищав індивідуальну свободу, приватну власність британців на засадах природної справедливості [69]. Закон середньовічний, але він засвідчує процес становлення людини-особистості в тогочасному британському суспільстві.

Показово, що руський кодекс найперше мав врегулювати особисті немайнові правовідносини, такі як: право на честь, гідність, право на життя, а також майно, що засвідчує увагу держави до праукраїнця, намагання сприяти йому у власному ствердженні. Попри це, закон був нормативним актом українського середньовіччя, тому його зміст відобразив соціальну структуру цього суспільства і зумовлені ним особливості права і групову мораль: чим вище людина на соціальній ієрархії, тим більше вона має прав і краще захищена. І навпаки – чим нижче індивід в соціальній ієрархії, тим менше прав, більше обов'язків і менше захисту. Завданням «Правди» було захищати майнові права

знатних праукраїнців, домінуючої соціальної групи середньовічного суспільства. Чимала увага в кодексі до захисту прав вільної людини, – якщо холоп зазіхав на честь і гідність такого індивіда, він був обкладений великим штрафом, що сплачувався його господарем, а сам холоп мав бути покараний побиттям. Кровна помста за вбивство була запроваджена, але істотно обмежувалась, окрім того, було прописано можливість грошових штрафів як її заміни [285; 295; 334; 406; 407; 528].

Судовий устрій на засадах «Руської Правди» розбудовується на демократичних засадах рівності і загальності, що було зумовлено в значній мірі впливом такої морально-правової цінності, як людська гідність, і принципом християнської рівності перед Богом, бо природа всіх людей однакова [20]. Вищі класи, відповідно, не можуть користуватися правом гарантованих привілеїв, тобто покарання буде однаковим для злочинців будь-якого соціального стану, здійснюватиметься на засадах принципу правової рівності, тобто на засадах критеріїв правності [140; 208; 528]. Але принцип рівної міри покарання працював лише в межах певного соціального стану, – це типове явище для середньовіччя.

В морально-правовій ідеології зазначеної епохи звучать морально-етичні настанови, що змінюють в гуманістичному напрямі світогляд русичів і трансформуються у морально-правові. В «Слові про Закон і Благодать» Іларіона звучить ідея рівності народів, бо в Бога всі діти однакові [220]. Ця ідея дуже посприяла формуванню правової рівності як суті та базового принципу права. В Іларіона закон є штучним явищем, що розділяє народи, – одних вивищує, а інших дискримінує. «Він не облагороджує, не очищає, а лише породжує заздрість і гнів. Він бачить тільки мале і не знає вічного. Коли ж закон змінюється благодаттю, то замість рабства приходить свобода. Благодать і свобода прийшла і на Руську землю» [220, с. 10–24]. Християнські цінності даровані Богом для всіх, вони є вічними цінностями, що здатні облагороджувати людей і їхні відносини, – автор виступає з позицій юридизованої моралі. Тут же розвивається ідея історичної справедливості, природного права народу на свою землю, акцентується на обов'язку дбати про її могутність, що є і правом, і обов'язком, і

відповідальністю і перед Богом, і перед людьми [140; 220; 401]. Митрополит пише про новий спосіб життя і охрещеного народу, і глави держави на основі морально-релігійних норм, а він вже якісно інший, аніж в язичників [220].

В суспільстві продовжують продукуватися ідеї, які сприяють формуванню особистого «я» індивідів, особливо інтенсивно цей процес іде в межах культури міста, де значно інтенсивніше, ніж в сільській культурі, відбувається взаємодія індивідів, де зустрічаються різні світогляди та способи життя, де значно більше новацій в суспільному бутті, і де, відповідно, можливе значно інтенсивніше збагачення індивідів міжлюдським культурним досвідом. «Ізборник Святослава» Іоана Грешного стверджує образ людини моральної, гідної, що вірить в себе, має почуття обов'язку, – це виховувало самоповагу, почуття особистої унікальності, самодостатності тощо [219; 334; 347; 401; 548; 550]. В. Градова підкреслює, що «Ізборник» спрямований на вдосконалення людини-християнина, вчить індивіда дбати про благочестя, допомагати бідним, «бути терплячим, незлобивим, справедливим тощо, виступає проти гноблення і закріпачення вільних людей, що змушені йти у найми», забороняє затримувати зароблену людиною «мзду» [138, с. 112; 219; 334, с. 122].

У «Повісті...» літописця Нестора наголошено на важливості такого морально-правового смислового ряду, як відповідальність та обов'язок і перед народом, і перед майбутніми поколіннями [140; 334; 538]. Князь має правити справедливо, богоугодно, відповідно до Святого Письма [334; 531]. Літописець поціновує князювання Рюриковичів і з глибокою шаную констатує, що велич княжої України ґрунтована на силі духу правителів, їх високій моральності, повазі до Бога, історії, спадщини прашурів тощо [334, с. 100; 401]. Зрозуміло, що такі ідеї зміцнювали морально-правову культуру, сприяли розвитку юридизованої моралі, виділенню людини зі спільноти, дозріванню когнітивних структур, досвіду логічного мислення, формуванню морально-етичних рис, наступній автономізації, які будуть тими передумовами, що сприятимуть ствердженню українського права. Для появи права необхідна відповідна якість людини, і ця якість стосується найперше її внутрішнього світу [68; 423]. Право не буде

розвиватися там, де відсутнє для цього відповідне духовне підґрунтя, втілене, зокрема, в низці характерних рис суб'єктивного світу людини. Праукраїнська культура всіма своїми елементами впливала на цей процес.

В «Повчанні своїм дітям Володимира Мономаха» прописано моральні настанови, які має засвоїти князь як глава держави [20; 334; 401; 538]. Справедливість має стати засадою законодавчої і особливо судової діяльності. Нині законодавчі акти, що мають загальнолюдський моральний зміст, ми називаємо справедливими, правовими; ті ж, що його заперечують, – несправедливими, неправовими [63; 380]. Звісно, вони правові за умови відповідності критеріям правності. Князь прагне бачити своїх спадкоємців морально досконалими людьми, які стверджують ідею спільного блага держави та народу, здійснюють княжий обов'язок берегти лад, захищати населення та території, творити справедливий суд, карати тих, хто зазіхає на владу, приватну власність, на людську гідність. «Не чини лиха, не завидуй тим, що чинять беззаконня», – закликав князь своїх нащадків [140; 334; 538]. Такі ідеї потрапляли в суспільну морально-правову свідомість, сприяли творенню впорядкованого державного устрою.

Продовженням ідей, що прозвучали в «Повчанні...», було «Слово» Данила Заточеника. В цей період в Україні-Русі відбувалося зародження гуманістично-ренесансного світогляду та культури, і в цьому руслі формувалося особистісне начало, «я» людини відродженського типу. Автор «Слова» виступає проти феодальної ієрархії, проти ототожнення людини з багатством та владою, підносить цінність розуму як засобу ствердження особистісного «я», наголошує на ідеї просвітленого володаря, мудрого, розсудливого, вболіваючого за долю держави, майбутнє народу [401; 334; 347].

Звичаєве право України-Русі постало як симбіоз морально-етичного та правового аспектів людського буття, як природне право, де значне місце займає справедливість як «правда народня» (Д. Дністрянський) (правда – це поняття виразно моральне! – авт.) [20; 152; 153; 175; 177; 208; 209; 227]. Воно стало засадою творення позитивного (державного) права праукраїнців, а не навпаки, як

це робиться на засадах легістської доктрини [380]. Звісно, місія створювати якусь власну систему цінностей ні правникам, ні праву не належить. Право є лише формою існування уже сформованих цінностей, створених людьми в процесі життя, довготривалої історії людства [31; 32; 216; 217]. Воно може з'явитися там, де дозріли умови, зокрема наявне аксіологічне підґрунтя. Загальнолюдські вартості є «нормативно значимими, вони носять узагальнений, загальносоціальний, усереднений, типовий характер» [524, с. 105], тому принципи і норми, що їх закріплюють, мають бути непорушними. Справа полягає не лише у наявності писаних норм, а й у відповідному стані людини, наскільки право стало органічною складовою її внутрішнього «я». «Право передбачає переконання та стан свідомості і дію на основі переконання, мірне відношення до дійсності, можливість вибору, відповідальність за вчинки, знання умов і наслідків поведінки. Право формує новий стан людини та культури» [423, с. 347], має сенс тоді і там, де є і відтворюється особистісне «я» людини в певній формі і мірі. В княжій Україні морально-правові настанови спрямовані переважно на спільнотно-державне, але особисте «я» русича уже поволі атомізується, цей процес інтенсифікується в наступну епоху.

Русь-Україна переживає розрив культурної загалом і морально-правової традиції, зокрема, після нашествия монголів і загибелі державності із центром у Києві. Але народ працює, живе і в нових умовах поволі відроджує і на новій основі розвиває юридизовану мораль. На праукраїнських теренах відбуваються процеси, аналогічні європейським, – формується образ людини відродженського типу: розумної, із гуманістичним світоглядом, високим рівнем самоповаги, розумінням своєї значимості, ваги в суспільному розвитку, людини, що прагне індивідуальної свободи, поваги до себе, своєї гідності, приватної власності, відкритої новаціям, готової за себе боротися. Такий же світогляд розвивають європейські мислителі: Г. Гроцій, Ю. Ліпсій, Ж. Боден, Дж. Локк, Д. П. делла Мірандолла, Л. Бруні та ін. [123–130; 140; 148; 228; 334; 504]. В цьому типі світогляду чимале місце відведено природному праву, природним правам людини, природній справедливості тощо. В українців цієї епохи, як стверджують

наукові джерела, «...регулятором суспільних відносин стає право у будь-яких формах, а також природні регулятори суспільного життя, такі як мораль, релігія, суспільна свідомість і самосвідомість людей, культура, здоровий глузд, розум, життєвий досвід тощо. Насильство, якщо воно використовується, має бути обґрунтованим, доцільним, співмірним цілям і цінностям, які панують в країні, тобто виправданим» [140, с. 121]. Тобто українці продовжують в нових умовах застосовувати морально-правову традицію, яка склалася у них як у державного народу до монгольського нашествия. В цей же період Московія управляється лише насильницькими засобами. Величезні території, розширення за рахунок окупації нових територій і відсутність розвитку «вглибину», бо з'єднати той конгломерат різних народів, що стали рабами Московії, окрім насильства, було просто нічим. Така ситуація триватиме віками. Нинішня путінська Росія – це продукт такого насильницького існування [26; 193; 400; 548; 546; 551].

Ми констатували вище, що низка загальнозначимих принципів природного права, сформованих в умовах поширення морально-правового континууму традиційного українського суспільства, стали ціннісною основою для праукраїнського позитивного права. Ця традиція триватиме і в добу Великого князівства Литовського. Науковці підкреслюють, що до «кодифікації 1529 року в Литві домінував не закон, а звичаєве право» [20; 152; 153; 208; 209; 528] з його моральними принципами та цінностями. Оскільки українські землі займали більшість території князівства, звичаєве право українців поширювалося поволі на всю територію Литви [152; 153; 209; 528]. Литва не мала свого права, руське право стало правом загальнолитовським [152; 153; 209; 528]. «Руська правда» стала правовою основою Литовської держави, тому її запозичення в різних формах можна зауважити в договорах, князівських привілеях, уставах, ухвалах тощо [208; 209; 285; 528]. Ініційовані шляхтою князівства законодавчі акти XVI ст., якими є Литовські статuti, стверджують «давні права народу» і трактуються як «руське право». За змістом і суттю князівство реально стає Литовсько-Руським [152; 153; 209; 528]. В державному праві князівства – ті ж риси, що і в епоху Русі: домінування народних віче та загальних зборів при

вирішенні різних питань, збереження значимості народної волі та волі окремого індивіда; розгляд судових справ в судах копних та громадських [35; 37; 334; 406; 407; 463; 528].

В української людини-особистості відродженського типу з'являються нові риси суб'єктивного світу, зокрема поняття честі, яка засвідчує високий рівень самооцінки індивіда, і стає для представників шляхти в соціально-моральному вимірі способом і центром існування їх індивідуального «я». «Честь як «почтивість» мислиться невід'ємною від справедливості, яка усвідомлюється як вираження чеснот лицаря, тобто доблесті, мужності, хоробрості, відваги тощо» [463, с. 66]. В XVI ст. поняття «честь» в побутовій свідомості «сприймалося як абстрактний символ, регулятор певних норм поведінки, яких мусив дотримуватися благородно народжений, для того, щоб утвердити відповідну репутацію серед оточення» [463, с. 129]. Тобто в панівних верствах населення формуються відповідні моделі поведінки, у відповіднені «кодексові лицарської честі», що як морально-етичне явище поволі трансформувалося у правове. Нині повага до права є підґрунтям громадянської честі, яка не дозволяє індивідам стверджуватися аморальними, несправедливими засобами та способами [463]. Р. Ієрінг писав в роботі «Боротьба за право», що такий зв'язок права з особистістю надає всякому праву, яким би воно не було, ідеальну цінність, на протизвагу чисто речовій цінності. Таке право стверджує людину як духовно-культурного індивіда.

Природне право, яке втілювало синкретичні принципи природного права, що їх закріплювали та виражали, стало ціннісно-смісловою основою для українського позитивного права [20; 123–130; 209; 401; 505; 524]. Тобто юридизована мораль праукраїнців продовжила свій розвиток в позитивному праві, що пояснюється комплексом чинників: міфічні уявлення про світ загалом, місце етносу у ньому, домінування морально-етичних та релігійних норм, успішне виконання регулятивної функції звичаями та договорами, які синтезували релігійний, моральний, етичний тощо виміри; нерозвиненість, порівняно із Західною Європою, раціоналістичної традиції, що вплинуло на «деяку

нерозробленість юридичної техніки» [124; 125; 463; 524, с. 106; 538], демократичність як риса суспільного та державного життя, присутність в культурі русичів відчутного гуманістичного виміру тощо.

Звісно, в Литовсько-Руській державі, окрім Статутів, яких було декілька: Статут 1529 р., «Старий» (Волинський) 1566 р., «Новий» 1588 р., чинним позитивним правом були: «Руська правда», що була центром правової системи ВКЛ аж до видання у 1529 році I Литовського Статуту [209], яка судовою владою використовувалася тривалий час; привілеї та грамоти (господарські листи) литовських князів як акти, підготовлені в державній канцелярії, підписантами яких були Великий князь, рада панів та писар [208; 209; 528]. Найбільш відомі привілеї: Шляхетський привілей Ягайла від 20 лютого 1387 р.; Городельський привілей 1413 р., який відомий порушенням права православних на території князівства; Гродненський 1432 р. та Трокський привілей 1434 р. – ними урівнювалися права литовців і руських людей на всій території князівства, фіксувалася неприпустимість затримання, арешту, ув'язнення без вироку суду; Віленський привілей 1457 р. закріплював рівність литовської, української шляхти у правах із шляхтою польською; Віленський привілей 1492 року обмежив владу князя, вивищивши над ним панів-раду, і надавав пільги князям, боярам, панам; привілеї на отримання магдебурзького права, яке інтенсивно поширювалося в тогочасній Україні [208; 209; 250; 285; 528]. На відміну від уставних земських грамот, великокнязівські привілейні грамоти значно звужували сферу впливу норм звичаєвого права [209]. Відомі також і міжнародні договори Великого князівства Литовського. Всі ці правові пам'ятки являли собою продукт середньовічної епохи, тому в них годі шукати принцип правової рівності, рівної міри справедливості, свободи для мешканців держави. Наприклад, перший Литовський статут «був типовою пам'яткою середньовічного права, – наголошує П. Захарченко. – Він забезпечував правову охорону прав і привілеїв шляхти, особливо її верхівки, обмежував права простих вільних людей (зокрема, селян) і закріплював залежний стан окремих категорій людей» [208]. Тобто позиція, що: «Усі у великом князстві Литовськом одним правом мають сужони бути» [208], на

наш погляд, суперечлива. Зміст статей статутів формований на засадах середньовічної групової моралі, яка відображала уявлення про цінності соціальних груп тогочасного суспільства. В статутах теж присутній, наприклад, принцип справедливості, але з позицій шляхти-магнатів чи бояр, відповідно мораль нижчих прошарків суспільства витіснено на периферію актів. Для шляхти було справедливо обмежити права селян, як це зроблено у I Статуті, або ж права православних, як у Городельському привілеї 1413 р. Таких прикладів можна навести чимало.

Джерела конституують, що позитивне право Великого князівства Литовського творилося на підґрунті західної правової традиції, проте визначальною в укладенні Литовських статутів була східна традиція, яка, передусім, виражалася «у багатій правовій спадщині Русі» [208]. Ми вище наголошували, що це була природно-правова традиція, яка мала добротний морально-етичний зміст, в т. ч. природної (загальнолюдської) моралі, яка в період Литовсько-Руської державності найчіткіше втілена у звичаєвому праві. О. Шевченко вважає, що трансформація звичаю у правовий могла зумовити його закріплення у законі, але тоді «він втрачав животворчу силу народу, його сутність і костенів». Якщо ж звичай не закріплювався в законі, він відігравав роль творчого чинника або тлумачника права, міг замінити норми закону, заповнюючи в ньому прогалини, сприяв зрозумінню судового рішення і навіть самого закону [407; 528].

Санкціонування державою не робило і не могло зробити звичай формою права. Бо будь-яка форма права, в т. ч. звичай, – це форма буття таких загальнолюдських цінностей, як: справедливість, свобода, добросовісність, раціональність, повага до людини та її життя, рівність всіх суб'єктів права у повазі до людської гідності, честі, природних прав тощо. Якщо звичай змістовно втілює ці ознаки – він є формою права, якщо ж ні – він є неправовим явищем, аналогічно до розуміння правового / неправового закону, договору, ухвали суду і т. п. [63; 68; 256; 452]. Долучаємося до думки, що норми звичаєвого права виникали разом із переконаннями у їх необхідності, слушності, потрібності. А

дотримання їх було зумовлено їх доцільністю, практичною потребою. Тобто першопочатково із суб'єктивного переконання окремих індивідів норма трансформується у колективне переконання, а її застосування надає їй об'єктивну силу правового звичаю [530, с. 37].

Норма, що суперечила моралі, етиці, справедливості, милосердю, була помилковою, змістовно суперечила здоровому глузду, до правової реальності належати не могла, хоча могла застосовуватися, була чинною і далі. Звичаєво-правові норми формувалися і ставали чинними завдяки ролі громади, її свідомості, завдяки морально-етичним, ціннісним уявленням, поглядам і настановам населення, віче, козацької ради тощо. Їх формування супроводжувала боротьба інтересів, поглядів, цінностей, позицій тощо.

Литовсько-Руська епоха активно розвивала звичаєве право діяльністю громадських, вічових, копних, козацьких, волосних судів, в т. ч. сусідського суду як різновиду громадівського суду. Дослідники цього явища підкреслюють, що норми процесуального та матеріального права, створені копними судами, «характеризувалися гуманізмом і демократизмом, мали досконалий і зрозумілий понятійний апарат, були *справедливими і людяними*» (курсив авт. – Ю. Б.) [530, с. 45]. Про людяність, яка засвідчує високу моральну культуру тогочасних українців, свідчать такі факти, як, наприклад: «члени копного суду, керуючись милосердям, могли за своєю ініціативою змінити смертну кару на штраф» [530, с. 44]; істотну роль у створенні нових норм, які відповідали б потребам життя, відігравали статечні люди, які «вирізнялися із загальної маси своєю щирістю, справедливістю, добротою тощо...» [530, с. 44]; суди заохочували до слухань широкий загал, що мало сприяти об'єктивності і правдивості розгляду справи, а також залучали молоде покоління з метою передачі йому повчального та моралізуючого досвіду [530, с. 44] та ін.

Норми звичаєвого права на певному етапі розвитку правової свідомості українців стали трансформуватися у норми загального права України, яке являє собою «...юридичні норми, які були вироблені українським народом упродовж всього періоду його існування і містять у собі *дуже високі поняття*

справедливості, добра, щирості, доброзичливості, миролюбства, працьовитості, гідності, чесності і у цілому найвищі поняття *людської гуманності*» (курсив Ю. Б.) [310; 407; 448; 484; 528, с. 5]. Загальне право України дослідники вважають одним із взірців європейського права, при тому кращих взірців. Воно дуже схоже на загальне право Англії, невід'ємною його складовою було «право справедливості», як і в англосаксонському праві [166; 320]. Справедливість розумілася як поняття, яке залежить від суб'єктивної позиції учасників процесу, поняття зі змінюваним змістом залежно від обставин, проте в процесі обговорення знаходили усереднену, «єдину» справедливість, що дозволяло гуманізувати покарання, наприклад, смертну кару замінювати взяттям на поруки громадами, церквою чи людьми, яким довіряли і яких поважали [208; 209; 528; 530].

Українські автори називають звичаєве право і сформоване на його основі загальне право України правом здорового глузду, що засвідчує високий рівень правосвідомості українців [407; 528; 530], морально-правової свідомості, бо в ній присутній відчутний морально-етичний зміст. Це була та сама юридизована мораль, що започаткована була ще в додержавний період і розвинена в княжу епоху. Відомі факти із XVII ст. про те, що у випадку жорсткості звичаєвих норм судді копного суду відмовлялися від цих норм і, користуючись правом справедливості, совістю, здоровим глуздом, творили більш справедливі і гуманні норми, які ставали частиною загального права [528, с. 49].

Загальне право як право справедливості було вираженням і втіленням суті і вимог морально-етичної, ціннісної основи природного права, так само як і звичаєве. Норми загального права витікали із принципів природного права: демократизму, гуманізму, змагальності, добросовісності, рівності, справедливості, поваги до людської гідності тощо. Появляючись як думка одного учасника судового процесу, воно ставало в результаті колективного осмислення надбанням всіх, коли «базувалося на здоровому глузді та справедливості» [407; 528; 530, с. 50]. Природне право трактували як «принцип справедливості», «право розуму» чи «розумне право», «право природи», «право здорового глузду», «веління

здорового глузду» західні європейці в добу Сократа, Ціцерона, Ю. Ліпсія, Г. Гроція, Дж. Локка, Т. Пейна, І. Канта, Г. Й. В. Гегеля, А. Дайсі та ін. Тобто, це європейська юснатуралістична традиція, на основі якої нині працює ЄСПЛ, застосовуючи ЄКПЛ, що втілює основні принципи та загальнолюдські цінності і є природною мораллю та етикою [33; 34; 50; 63; 68; 123–130; 226; 229; 241; 270; 305; 322; 368; 371; 521].

І звичаєве, і загальне право України творилися без участі держави, вони існували в свідомості і пам'яті, ментальності народу, в морально-етичній та морально-правовій традиції народу додосвідно, як данність, їх не треба було створювати наново, треба було лише віднайти, щоб застосовувати відповідно до умов та потреб людей, враховуючи дух часу.

Російська окупація України в другій пол. XVIII ст. поступово знищила всі українські суди, звичаєве право та українське загальне право. Регулятором суспільного життя стало окупаційне законодавство, що є абсолютним антиподом природного права, його морально-етичної основи, і яке спрямоване на знищення українства, перетворення його в рабів імперії.

Науковці вважають статuti князівства найважливішою пам'яткою права ВКЛ, які започаткували писане право в державі [209]. В той час як Литовсько-Руське державне право, будучи феодальним, вдавалося до відступів від вимог природно-правової парадигми, нехтувало морально-етичними цінностями та настановами, природно-правова традиція, будучи ґрунтованою на морально-етичному підґрунті народного життя, на природі і сутності людини, не переривалася. Її продовжували і розвивали представники тогочасної української культурної еліти, чия морально-правова ментальність зусиллями цих освічених, часто дуже патріотично налаштованих людей поширювалася, входила в масову свідомість, сприяючи зміцненню юридизованої моралі.

Українська морально-правова традиція втілює її сутнісний зв'язок із творенням *дійсної сутності права*, того його рівня, який є предметом природного права та формування людини-особистості. Це пояснюється тим, що українське право формувалося під впливом *внутрішніх* процесів розвитку культури.

Стрижнем праукраїнської культури була розбудова українського суспільства і його державності як феномена культурного життя, що уособлював трансформацію способу мислення і способу життя праукраїнської людини, бо її життя в праві як справедливості – це якісно інший спосіб життєдіяльності. В праукраїнській історії право постає як чинник, орган формування спочатку праукраїнської громади, а згодом – праукраїнця як представника спільноти, тобто українське право здійснювало людинотворчу місію.

На противагу усутненню права та людини в українській спільноті в домодерну епоху, історія становлення позитивного права (закону) в Московії цього часу постає зовсім інакше. Росіяни – нація зовнішніх досягнень, із внутрішньою спрямованістю московської людини на досягнення зовнішніх цілей зовнішніми засобами. *Якщо праукраїнці скеровували себе на логіку «природних речей» і ствердження морально-етичних ідеалів в міжлюдських стосунках, то московська людина ототожнювала себе із владою і власністю на окупованих Московією територіях.* Необхідна була регулятивна система для впорядкування відносин на величезній території, яка згодом оформилася в імперську дійсність. Тому розвиток права в цій державі постає як відхід від сутності права, його внутрішнього правового змісту, від принципу правової рівності до зовнішньої форми, тобто до ствердження закону як втілення волі влади, а не засобу розвитку людини-особистості. Московське право не постає органічно із середини культури, а є штучно створеним регулятивним засобом державної влади задля здійснення її цілей. А метою влади є сама влада [354]. Тобто і сутність, і історія розвитку українського права і московського істотно відрізняються.

У XIV–XVII ст. відбувається активна переорієнтація українського суспільства від візантійської культурної традиції і інтенсивне наближення до культурної спадщини європейського Заходу, який творив уже сучасний образ людини і боровся за його ствердження в реальному житті [232, с. 7; 292; 394; 504]. В українців цієї епохи ствердження нових відродженницьких уявлень про людину не применшує ваги морально-етичного виміру в культурі загалом і правовій традиції зокрема. Наприклад, в Києво-Могилянській академії в курсах професорів

такі розділи, як логіка, натурфілософія, метафізика, читалися як підготовчі до етики – моральної філософії, покликаної навчити людину відповідно жити, на користь собі і суспільству [232, с. 7; 347].

В цю епоху на українських землях дуже інтенсивно поширюються єретичні погляди, спрямовані на вивільнення людини від тотального релігійного світогляду, появляється категорія «самовладного розуму», поширюються ідеї віротерпимості, вільнодумства стає все більше. Ці погляди безумовно сприяли розвитку самої людини. З нею якісно змінюється правова традиція, ґрунтована на морально-етичній основі, релігійного вмісту стає менше, міцнішає раціоналістична традиція, прихильниками якої стають представники шляхетських родин Суходольських, Кішків, Гулевичів-Воютинських, Чепличів-Шпановських та ін. [325; 344; 402; 404; 421]. Наприклад, Ф. Косой в «Посланії многословном» пише, що людина має бути щасливою в єдності двох її природ – духовної і фізичної, що вона моральна істота і має тому цілковиту свободу етичного вибору. Людина сама творить свій образ і власну долю, тобто є самовладною. Це була відповідь на захист того, що людина у всьому зобов'язана самій собі [232, с. 23], і ця позиція співпадає із поглядами тогочасних західноєвропейських мислителів. До речі, Ф. Косой поширює ідею «духовного розуму», тобто одухотвореного раціо, яке являє собою істинно людське в людині, на кшталт «істинного серця» Г. Сковороди, це раціо, ґрунтоване на вищих духовних цінностях. Обґрунтування духовної свободи, що вело до проблеми свободи совісті, неминуче пов'язувалося із питанням свободи соціальної, яка містила низку таких аспектів, як: рівність національна, що було дуже актуально в епоху експансії на українські терени Польщі; рівність правова, що не менш актуально в умовах ієрархічного суспільства; рівність соціальна; суспільна відповідальність; громадянські права; індивідуальна свобода; вселюдська рівність тощо [232, с. 26]. Феодосіяни як однодумці Ф. Косого поширювали, по суті, світоглядно-етичне вчення [232, с. 27; 292], етика поволі оформлюється як самостійна галузь знання.

Новий ідеал людини, ґрунтований на християнському морально-етичному вченні та ідеях античних мислителів, поширюють братчики. Наприклад, львівські

діячі братства були знайомі з етичними поглядами Аристотеля, який першим визначив специфіку моралі, яка як діяльність передбачає не лише знання і здійснення певних вчинків, але й диктує свідомо-вмотивоване ставлення людини до них, виконання обов'язку [504], в їх творах і відгуках звучать такі категорії античної етики, як: мудрість, справедливість, мужність, спільне благо, щедрість, повага до знання, добродійність тощо. Чи можливе добре право, якщо воно несправедливе? Чи може право не працювати на спільне благо? [232; 504]. Як бачимо, етика є складовою права, вона його просто пронизує.

Такі діячі цієї епохи, як К.-Т. Ставровецький, Л. Зизаній, К. Сакович, З. Копистенський, М. Смотрицький, Ю. Дрогобич та ін., чимало зробили для розвитку тогочасної України, в т. ч. правового, сформувавши гуманістичний світогляд, в якому людина постала носієм «духовного розуму», творчості, морально-етичних якостей, самовладдя, відкритості новаціям тощо. Людина, вважає К. Сакович, має працювати для того, щоб, знаючи свою природу, жити відповідно до її законів, неухильно уникати того, що приносить їй шкоду [344; 347]. На думку Л. Зизанія в роботі «Катехизис», людина є істотою, схильною до добра, яке є моральною нормою в міжлюдських стосунках. Людина несе моральну відповідальність за свої вчинки, їй належить робити моральний вибір. Людина здатна, керуючись «самовладдям душі», тобто теорією вільного вибору, творити в реальному житті добро і справедливість. Мораллю потрібно керуватися «не зі страху перед карою, не надією на винагороду, а з розумних і природних норм людського співжиття, що відповідало б засадам справедливості, правди, рівності» [232, с. 42]. Джерело моральності лежить в самій людині, в її раціо. К.-Т. Ставровецький наголошує, звеличуючи людську гідність, що «все в твоїй волі і силі» [462, А. 26]. Для подолання зла у світі необхідне морально-духовне вдосконалення людини через освіту, працю на спільне благо, розумне духовне виховання [462; 464, А. 28]. Він відстоював рівність людей від природи, незалежно від їх походження, статусу, оскільки всі люди є рівними перед смертю, такими ж вони мають бути і в житті. Братчики загалом поняття рівності

пов'язували з такими поняттями, як справедливість, гуманність, добро, милосердя, гідність.

В цю епоху зароджується і розвивається етика громадянського гуманізму, в основі якої лежать ідеї морального служіння своєму народові, своїй землі, спрямованості людини на спільне благо. Ці ідеї сприяли розвитку індивідуальної самосвідомості, індивідуалізму. К. Сакович почуття обов'язку перед Вітчизною вважає найвищим обов'язком («Вірші на жалостний погреб Петра Конашевича-Сагайдачного»). Мірилом гідності громадянина є його заслуги перед суспільством. Поширюється ідеал активного, діяльного, патріотично налаштованого громадянина. Зокрема, Ю. Рогатинець був прихильником ідеї «народної користі», ратував за активний громадянський спосіб життя [232; 344; 465; 504]. Ці морально-етичні ідеї актуальні сьогодні особливо.

Ідея активно служити громаді, приносити спільну користь всім була дуже актуальною в епоху польської експансії на Україну. Треба було боронити природні права українців від їх порушення, а то й знищення. Х. Філалет в цю добу писав, що беззаконня не узгоджується із жодним звичаєм, із жодною мораллю, ні гідністю людини («Апокрисис»). Король (монарх) не має права чинити свавілля, оскільки відносини між ним і народом ґрунтовані на спільній волі. Якщо народ бере на себе зобов'язання виконувати веління монарха, то монарх має обов'язок здійснювати свою владу згідно із законом, шанувати гідність і свободу підданих. Цей договір має бути засадою справедливих взаємин короля і його народу. Це суголосе теорії «договірного походження держави» Ж.-Ж. Руссо, поглядам на право і закон, співвідношення народу та державної влади Ж. Бодена, Дж. Локка та ін. [281; 298; 394; 444], і це свідчення крокування тогочасної України в руслі європейського поступу. Х. Філалет поширює республіканські ідеї, наголошуючи, що діяльність короля має бути обмежена і підконтрольна «судови подданих» [232, с. 56]. Ці ідеї служили добрим підґрунтям для формування ренесансного індивідуалізму, який стверджуватиметься як принцип суспільного розвитку [292].

Палким прихильником ідеї природних прав людини і народу став С. Оріховський, радник польського короля, дуже освічена людина того часу і борець за українство. В творах: «Про природне право», «Напучення польському королеві Сигізмунду Августу», «Промова у справі закону про целібат», «Про турецьку загрозу», «Життя і смерть Яна Тарновського» та ін. розвиває природно-правові ідеї, юридизовану мораль. Досліджував такі філософсько-правові проблеми, як: порушення правової рівності людей у свободі та справедливості; панування правового (справедливого) закону в державі, витоки державної влади, її суть; підкорення королівської влади закону; повага короля до природних прав народу і людини-підданого і захист їх; проблема справедливого суду; природне право народу і людини на національну ідентичність; розмежування права та закону, проблема обмеження влади монарха і подолання неправа (свавілля) в державі [292; 347; 355; 380; 402]. Мислитель запропонував модель просвітленої монархії, де влада короля обмежена законом, і таким чином, вважав, можливо буде захистити природні права людини. Держава має бути ґрунтована на принципі справедливості, кожний має отримати те, що йому належить: реальні природні права, свободу, вільний вибір свого способу життя, спокій, можливість реалізувати своє покликання тощо. Осмислюючи сутність права, С. Оріховський ототожнює його зі справедливістю, рівністю, свободою, добром, милосердям, мудрістю, тобто з морально-правовими загальнолюдськими цінностями, що важливі для всіх і кожного. Осуджував свавілля, бо воно є руйнівним чинником і людського, і державного життя [295; 347; 355]. Він звертається до короля з порадою слухати свій народ, не зловживати владою, бо освічений король живе спільним благом, працює на користь всієї держави, а не для себе і ближніх [347; 355].

Осмислюючи ситуацію в державі, піднімав питання правової рівності, був проти середньовічних привілеїв і титулів, принципу феодальної ієрархії, наголошував, що люди шляхетними не народжуються, ними стають [347; 355]. Для цього людина повинна вдосконалюватися найперше засобом освіти та навчання. Державою має правити не людина, а справедливий закон, тобто

відстоював ідею обмеженої законом влади – це розробка ідеї правової держави [140; 402]. Був проти неосвіченості представників влади, бо вона – джерело несправедливості. Не буде добра в державі, де гідність дешевша від грошей, а розум принижений недоумкуватістю [292; 355; 504].

Переїнятий принципом справедливості, король має місію бути захисником її в державі. Наголошував на морально-етичному правлінні короля: «Нехтуй грубу силу, зневажай багатства, жадобу до панування, безумну і нещирю справедливість» [355, с. 60–64]. Панування закону природної та божественної справедливості – це місія Божа і людська. С. Оріховському властиве глибоке розуміння значимості для людини і суспільства свободи – вільності, що дає людині впевненість, бо неволя думку нищить, людину пригнічує [355].

Підсумовуючи, можемо стверджувати, що українці упродовж своєї історії творили морально-правову традицію, яка втілила їх високу морально-правову свідомість, їх гуманістичні прагнення, людяність, демократизм як ментальні цінності. Такі шедеври їхнього генія, як звичаєве право, загальне право України, судова практика, морально-правові погляди та ідеї їх національної еліти, були на рівні тогочасних європейських культурних досягнень.

Українські автори наголошують, що антична Греція не знала права як специфічного явища, відмежованого від моралі, суть якої складала загальнолюдські цінності: справедливість, любов, добро, милосердя і т. п. Греки мали юридизовану мораль як синкретичне явище [68; 423]. Ця традиція була продовжена в Стародавньому Римі епохи республіки [507]. В середньовічній Європі вона набула релігійного характеру, а епоха Відродження надасть їй світського змісту [292; 394; 504]. Це стосується і тогочасної України, яка розвивала свою юснатуралістичну традицію в європейському руслі.

О. Шевченко, досліджуючи вже козацьку добу, прийшов до висновку, до якого ми також доєднуємося, що з кінця XV ст. уже в козацькому середовищі, на козацьких радах завдяки однаковості мислення, спільності духу, цінностей, прагненню до свободи формувалася особлива свідомість, переконання та погляди, що трансформувалися у прийняття рішень, «ґрунтованих на справедливості,

морально-етичному досвіді, доброті, що відповідали українському менталітету» [528; 530, с. 37]. Тобто козацьке право вбирало в себе морально-етичний досвід народу, його найбільш важливі цінності, принципи, моделі поведінки і продовжило розвиток юридизованої моралі.

3.2. Взаємозумовленість права та моралі в українській правовій традиції епохи Козаччини

Період другої пол. XVI – поч. XVIII ст. був періодом формування політичного тіла української нації, яке М. Грушевський назве черговим українським державним Відродженням [152; 153]. Польська експансія на українські землі, ополячення та покатоличення населення викликали природний спротив. Державотворення стало можливим завдяки значному посиленню в цей період національної свідомості та самосвідомості українців. Це був період національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, економічно-соціального зростання, соціальної революції. Це був період творення та розквіту барокової культури та барокового мислення, які були наповнені духом часу. Барокове мислення – це відчуття неспокою, поривання, почуття могутності і недовершеності, намагання поєднати протилежності, невпевненість у завтрашньому дні тощо. Це єдність таких протилежностей, як раціональність, наукові вірування і релігійність; синтез раціонального та морального, прагнення пізнати природу і вдосконалити людину та суспільство; це суміш ідей та знань різних епох: античності, середньовіччя, Нового часу; це мікс свого, українського та західноєвропейського тощо [213; 232; 347; 504]. Барокове мислення втілювалося і в правових феноменах Козацької України, бо правова традиція кожного народу вбирає в себе його світоглядні особливості, ментальні, мисленнєві, весь духовно-культурний досвід свого творця [37; 295; 362; 366; 407; 463; 465; 479].

Це епоха інтенсивного правового розвитку, який спирався на сформовану в попередні епохи юснатуралістичну традицію, яка трактувала природне право як «право збереження життя», джерелом якого є сама «природа» речей і, звісно, розумна природа людини (Г. Гроцій, С. Оріховський, Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, Т. Пейн, І. Кант). Природне право – це веління та настанови «природи», або

«актуальні вказівки свідомості або совісті», це «іскра здорового глузду» (Ю. Ліпсій, М. Козачинський, Г. Кониський), що виконує роль судді й критерію добрих чи поганих, моральних чи аморальних вчинків. Новоевропейські та українські мислителі цієї епохи підкреслювали, що саме розум, здоровий глузд індивіда є єдиним критерієм моральності чи аморальності поведінки, законності чи незаконності людських вчинків. Такою позицією було фактично ототожнено мораль і право (закон), перетворено ці поняття на дієві, активні чинники формування світогляду людини модерної епохи. Ці погляди поширювалися активно в козацькій Україні. Для нас важливо наголосити, що таке праворозуміння трактує право і мораль як невід'ємні взаємозалежні духовно-культурні феномени.

Наукові джерела зазначають, що в тогочасній Україні успішно працювала плюралістична система джерел права, яка була сформована на правовому підґрунті, успадкованому від Литовсько-Руської держави, з його акцентом на українському звичаєвому праві, прихильності українців до демократії та гласності, на етико-політичній концепції громадянського гуманізму, пронизаного принципом спільного блага, з чого випливало поцінування людської гідності, добросовісності, честі, здобутої людиною слави, її освіченості та знання, – пишуть: Н. Бедрій, Л. Довга, М. Кашуба, Л. Кушинська, В. Макарчук, І. Захара, Ю. Лобода, А. Литвинов, М. Мірошніченко, В. Мірошніченко, С. Стратій, М. Скринник, Б. Усенко, І. Терлюк, М. Тараненко, О. Шевченко, Г. Попадинець, Х. Хвойницька та ін. [36–38; 178; 232; 287; 292; 295; 310; 334; 347; 402; 407; 463; 465; 471; 479; 481; 484; 504].

Серед форм права, що втілювали природно-правову парадигму, важливе місце займали неписані норми звичаєвого права, що формувалися упродовж тривалого часу. Ними регулювалася життєдіяльність Козацької держави в таких сферах, як: структура, формування та діяльність військової адміністрації, порядок облаштування війська, вчинення правосуддя, винесення покарання, відносини між суб'єктами права усіх соціальних верств держави тощо. «Національне державотворення Козацько-гетьманської доби відзначається пріоритетним

становищем звичаєвого права, яке виникло і формувалося в процесі розвитку економічних і побутових відносин і ґрунтувалося на “старих” кодексах поведінки (звичаях)» [310, с. 25]. І додамо від себе – під впливом гуманістичної раціональності, християнської етики, демократичного самоврядування тощо. «Неписані закони та звичаї регулювали все внутрішнє життя держави» [234, с. 27]. Гетьман видавав універсали, якими впорядковувалися різні питання права власності на маєтки, розподілу землеволодінь, призначення на посади, проблеми податків та повинностей і т. п. [208; 285; 479; 481]. Козацька держава здійснювала взаємодію з іноземними державами, і ці відносини регулювали міжнародні угоди, укладені гетьманом із главами інших держав [208].

Особливий феномен, створений і розвинений нашим народом в цю епоху, – це українське загальне право, змістовно наповнене морально-етичними нормами, смислами, цінностями. Цілком підставно можна констатувати, що епоха Козаччини була прихильною, творила і вдосконалювала ті форми права, які виражали, стверджували та захищали універсальні природно-правові цінності. «В Козацько-гетьманську добу, – пише С. Кельбя, – національне державо- і правотворення відбувається в умовах пріоритетного становища звичаєвого права. Загальноприйнятими в середовищі козацтва були засади рівноправності сторін, справедливості, гласності та відкритості судового процесу» [233, с. 29]. Цей же автор підкреслює, що козацьке законодавство передбачало низку злочинів, «які за об’єктом злочину умовно поділялися на кілька видів: військові; проти рішень уряду і суду; проти особи; проти власності; *проти моралі* (курсив – Ю. Б.) тощо» [233, с. 29]. Прикметно, що козаки захищали моральні цінності. В джерелах підкреслюється гуманізм козацького права – козацькі «суди здебільшого виправдовували, аніж переслідували. Коли поставало питання про застосування стягнення, суд обирав найм’якше покарання» [233, с. 28].

В дану епоху відбувався самобутній автономний правовий розвиток українського народу, який відрізнявся від регулятивної системи тогочасної Московської держави по всіх напрямках. Х. Хвойницька згадує в своїй дисертації трактат Юрія Немирича «Роздуми про війну з Московитами», в якому в I пол.

XVII ст. московську систему державного управління названо абсолютизмом і деспотією, яка не відрізняється від турецької [504]. Московський деспотизм прагнув обожнення, і основою для його обожнення була концепція «Москва – Третій Рим», яка успішно виконувала функцію підтримки в підкореного населення страху та трепету перед царем і владою. Ідея святості монарха поширилася в Московії на відносини населення та влади, державне управління, історичну свідомість, поволі ствердився культ царя-самодержця [211; 334; 504]. Петро I, проголосивши себе імператором та главою церкви, ще більше посилив обожнення влади [471, с. 133]. Як відомо, в Московії скасування звичаєвого права відбулося задовго до реформ Петра I, тому регулювання суспільних відносин відбувалося лише на засадах і в межах законодавства, яке було втіленням авторитету обожнюваної монархічної влади. Жодного плюралізму правових форм та джерел абсолютно монархічна Московія не визнавала. «Співвідношення права та його морально-етичних засад в таких умовах досліджувати немає сенсу: моралі та етики було стільки, скільки волів “подарувати” народові цар», – слушно наголошено в науковій літературі [23, с. 11–19].

Що ж стосується Козацької держави, вона, порівняно із Московією, реально розвивала ціннісно-смісловий зміст права, його розмаїті форми. Московія, яка територіально розширювалася за рахунок окупації чужих територій, зосередила увагу на формі, якою був закон із довільно-владним змістом. «Конституцією» Козацької республіки була «система неписаних законів, правових норм, звичаїв і моральних принципів, які мали також юридичну силу», – зазначає Н. Наливайко [338]. Закони, норми загального права, правові звичаї, моральні принципи і смисли – це і є тотожність права і моралі, створюваних тогочасними українцями. Можна додати сюди і вимоги християнської етики, бо козацький народ був реально віруючим народом [338; 344; 404; 421; 469; 471].

Зі сказаного вище можна підсумувати, що юснатуралістична парадигма з її зверненням до людини, духовності, моралі, релігії тощо була основою правового розвитку чергової української державності [23; 140; 402]. Ми приєднуємося до думки дослідників українського юснатуралізму, що українському народові взагалі

притаманний вічевий принцип широкого демократизму, визнання рівного права за кожним членом суспільства, що має своє коріння у природному праві [140; 295; 407; 463]. Цьому сприяла українцям барокова мисленнєва традиція, яка не була властива росіянам, що розвивали догматичне, емпіричне, владно-законницьке мислення, байдуже до людини та духовності.

В науковій літературі стверджується, що в період XVI–XVII ст. в українців спосіб життя був цілком європейським, що відобразилося: «...у ставленні до права як вищої трансцендентної вартості; /.../ у переконанні пріоритетності індивідуального буття над суспільним; /.../ у поєднанні морального та політично-правового аспектів справедливості», а також в організації господарського та адміністративного способів життя «на основі самоврядності...», а також в прагненні до свободи як характерної риси людини-особистості [463, с. 83]. В тогочасній Україні формувалася людина ринкового типу з її прагненням до свободи як найвищої цінності. Особиста правда, як у римського громадянина, ставала джерелом її прав, гідність та честь цієї людини фокусувалися в її «я». Основою творення козацького права як культурного феномену стали: спосіб життя козацького народу, його ментальність, прагнення правди-справедливості, людської гідності, честі, спільного добра тощо. Ці цінності, моральні принципи та смисли, релігійні цінності та заповіді завжди були важливими для окремих осіб та громад, всієї української громади [23; 24; 35; 37; 38; 295; 367; 407; 481; 484; 530].

Досліджуючи юридизовану мораль Козацької епохи, вважаємо слушним зосередити увагу на загальному праві України, яке активно творилося народом і успішно виконувало свої людинотворчу та регулятивну функції. О. Шевченко, глибокий дослідник цієї проблеми, порівнюючи його із англійським загальним правом, зазначає, що воно «за своїми ознаками та внутрішнім змістом було одним із кращих зразків європейського права, було тотожним загальному праву англосаксонської правової системи» [530, с. 48–49]. Одним із дослідників діяльності «совісних судів», які намагалися сформувати в Російській імперії наприкінці XVIII ст., було підкреслено, що джерелом права у цих судах, яке

складало основу їх діяльності, була своєрідна суміш малоросійських та англійських норм, прикрашена окремими латинськими та італійськими афоризмами (Барац Г. «Нариси походження та поступового пізнішого скасування в Росії совісних судів і суду по совісті»). В українському загальному праві, так, як і в англосаксонському, невід'ємною частиною було «право справедливості» [530, с. 49].

О. Шевченко, досліджуючи процес творення загального права, зазначає, що, відшукуючи справедливість, в результаті дискусії по конкретній справі знаходили консенсус, виробляли спільний, усереднений зміст поняття справедливості, тобто цей зміст поняття творився колективно. Створений спільно зміст справедливості міг стати чинником впливу на застосування більш «гуманного і поблажливого покарання у порівнянні із видами покарань згідно норм звичаєвого права чи закону» [530, с. 49]. Важливо наголосити, що це могло зробити гуманне високоморальне суспільство, із належною етичною культурою, яке не хотіло зайвого насильства, з повагою ставилося до людини, її гідності та життя, вірило у її вдосконалення, а близьким із громадою намагалося повернути повноцінного індивіда.

Свідченням сказаного вище є факти, що у період із другої пол. XVII ст., як зазначають наукові джерела, здійснювалося пом'якшення покарання – надмірні смертні вироки почали замінюватися більш гуманними покараннями, частіше присуджувалося взяття на поруки окремими гідними, морально стійкими людьми або ж громадами чи монастирями, замість застосування до злочинців насильницького покарання [208; 227; 295; 530]. До слова, в другій пол. XVII ст. в Козацькій Україні був сформований і працював інститут умовного покарання як свідчення того, що в суспільстві довіра до людини і повага до її гідності є не вигадкою, а реальністю.

Досліджуючи феномен суддівської діяльності того часу, О. Шевченко та інші науковці зауважують, що почасти судді «...ігнорували норми звичаєвого права і, користуючись правом справедливості, совістю, здоровим глуздом, творили більш справедливі та гуманні норми, які ставали нормами загального

права» [208; 285; 530, с. 47–49]. Це траплялося у випадках, коли звичаєве право відставало від життя, не відповідало йому адекватно, коли його норми були надміру жорсткими. Тобто суддівській системі Козацької України догматизм мислення був чужий, першість віддавали життю і людині. Це дуже схоже на правове мислення середньовічної Англії, в якій активно творилося загальне право. В. Братасюк, дослідник континентальної інтелектуальної традиції в праві, слушно зауважує, що англійське правове мислення, на відміну від континентального, завжди вважало, що життя важливіше від будь-якої мисленнєвої схеми, плану, проєкту, а надто, коли мовиться про догми законодавства [68]. На ці спільні особливості мислення в різних правових сім'ях звертає увагу і Б. Малишев [320].

Як і звичаєве право, загальне право є природним, твориться спільно зі здорового глузду, совісті та права справедливості [140; 407; 504]. «Чи це не взірєць єдності права та моралі? – Це реально їх симбіоз, нерозривність, взаємозалежність, бо мораль стимулювала розвиток правового змісту, а правовий зміст зміцнював морально-етичні засади суспільного буття», – слушно зауважує сучасний автор [23]. Це не просто єдність, це тотожність права і моралі – моральний зміст, його норми-принципи та цінності ставали правовим змістом, «одягалися» в юридичну форму. До речі, норми загального права «домінували у всьому українському правовому полі» аж до другої третини XVIII ст. [530]. Всі українські суди: громадські, копні, міські, сотенні, полкові і Генеральний Суд Гетьманщини їх застосовували [35; 37; 208; 285; 287; 338; 407; 448; 528].

До речі, поряд зі звичаєвим правом, яке так довго трималося в умовах посилення окупації козацької України (Війська Запорозького) у складі Московії, в тогочасному українському суспільстві використовувалися і норми церковного звичаєвого права як сукупності моделей поведінки, які не мали законодавчого оформлення, але їх «...традиційно дотримувалося населення, вірне православної церкві, побоюючись кари і гніву Господнього» [208]. Ці норми були увідповіднені принципам та вимогам християнської етики, де на передньому плані були такі цінності, як любов до ближнього, повага до людського життя та гідності, співчуття, милосердя, взаємодопомога тощо. В контексті юснатуралістичного

підходу цей нерозривний зв'язок права та морально-етичних смислів в цьому різновиді правового звичаю більш ніж очевидний. Цей інтенсивний розвиток моралізованого права нескладно пояснити розумінням українців жити злагоджено, їх необхідністю мати спільні переконання та цінності, їх прагненням жити на засадах демократизму і гуманізму тощо.

Українці епохи Козаччини мали низку джерел позитивного права. Гетьманські універсали – офіційні розпорядчі письмові акти адміністративно-політичного змісту, які в другій пол. XVII – XVIII ст. видавали гетьмани, генеральна військова канцелярія, представники генеральної старшини та полковники, які визначали права та обов'язки учасників правовідносин, встановлювали ступінь відповідальності окремих осіб та різних станів за вчинені правопорушення. Інше джерело – ордери, тобто письмові розпорядження, накази, приписи державного органу, певного керівника на вчинення якихось дій. Видавалися також інструкції, якими визначалися права та обов'язки службовців, порядок діяльності судових установ, порядок виконання рішень вищих органів державної влади [208]. Окрім названих вище актів, декретами, грамотами, листами гетьман доводив до відома населення про ухвалення законів, про їх зміст, про набуття ними чинності тощо. Чинними були в Козацькій Україні і підзаконні акти генеральної військової канцелярії [208; 285; 287; 338; 407; 448; 479].

Звісно, це були акти середньовічної держави, в них можна знайти чимало порушень правових смислів, проте до повної окупації України Московією в них зберігалася природно-правова основа, а, отже, і зв'язок права та моралі. Як взірець може бути «Інструкція судам» від 13 липня 1730 р. Д. Апостола. В цьому документі, попри визначення структури судових органів, гетьман велить здійснювати судочинство швидко, правосудно, справедливо, без корупції [208]. Тобто морально-етичні вимоги, норми моралі, її цінності, на думку гетьмана, який усвідомлював важливість духовного здоров'я держави для її повноцінного життя, мають бути на передньому плані в судовій діяльності.

Міжнародні відносини Козацької держави регулювалися міжнародними договорами, зміст яких, як правило, ґрунтувався на природно-правових

принципах, зокрема на вимогах поваги до таких природних прав народу, як, наприклад, у Зборівській угоді 1649 р.: право на власну територію «від...» і «до...»; незалежність; обрання власної влади «за своїми стародавніми правами та звичаями»; гетьман має рівні права з «гетьманом коронним та литовським» тощо. Справедливість таких позицій впливала із «природи речей». У Гадяцькій угоді від 6 вересня 1658 р. закріплювалося право Руського князівства на власних урядовців, власну скарбницю, власне судочинство українською мовою, православну церкву, власну освіту, власну армію тощо – це природні права народу, який має право від Бога, природи, велінь совісті, здорового глузду жити так, як вміє і може, не заважаючи іншим це робити, поважаючи їхню гідність і права [208; 285; 334; 528].

До XVIII ст. в Україні функціонували також збірники магдебурзького права і його різновиду – Хелмського права: «Саксонське зерцало», «Право цивільне хелмінське», «Порядок прав цивільних магдебурзьких». Дослідники зазначають, що використання магдебурзького права в епоху Козаччини мало свої місцеві особливості і чинило істотний вплив на правову культуру середньовічної України [65; 140; 250]. Воно стало чинником «формування людей відповідальних, підприємливих, з достатнім почуттям людської, особистої та корпоративної гідності, людей з почуттям справедливості, спільного блага, по-своєму вільних у самовизначенні» [65]. Невипадково Росія, окупувавши Україну, знищила це джерело українського права. Людина, сформована під впливом норм цього права, ставала в ту епоху «опорою демократичних засад міського життя, а міста з магдебурзьким правом – осередками розвитку демократії на тому рівні їх розвитку. Цеховий мікрокосм сприяв формуванню в члена цеху відчуття спільної справи, відповідальності, почуття справедливості, патріотизму, поваги до братчиків та інших громадян міста тощо» [65]. Тобто мікрокосм магдебурзького права був наповнений моральними смислами та цінностями, і нехай ця мораль була становою, вона вчинила свій доволі помітний вплив на міську культуру і людей середньовіччя [65; 250]. «Магдебурзьке право сприяло розвитку української міської культури за європейським взірцем, а вона була, в свою чергу,

середовищем формування міщанина, людини *міського типу*, що, стверджувала, в свою чергу, себе як суб'єкта права» [65].

«Пакти і Конституції законів і вольностей Війська Запорозького», або «Конституція Пилипа Орлика», небезпідставно вважається кульмінацією правової думки українського народу того часу [208; 209; 334; 538]. Цей конституційний акт стверджував засади державного устрою, суспільного ладу, закріплював обсяги повноважень та порядок діяльності державної влади, місцевого самоврядування, регулював виборче право та виборчу систему тощо. Зміст цього акту є «виразно україноцентричним», позаяк з перших рядків його «текст підпорядкований ідеї утвердження незалежної України з реалізацією моделі справедливого державного устрою» [59; 208; 209]. В змісті Конституції правове регулювання мало охопити все суспільне життя: церкву і віру, відновлення втраченої помісної церкви; державний устрій визначався як козацька республіка із демократичними основами обрання чи делегування до вищих державних органів, місцевих органів влади – відданість засадам демократії пронизує текст цього акту. І, що прикметно, на тлі російського абсолютизму передбачено обмеження авторитаризму гетьмана та полковників; здійснення судової діяльності на засадах справедливості; визначено права та обов'язки представників різних верств населення тощо. Козацька держава мала бути державою соціальною – Конституція передбачала підтримку незахищених прошарків населення, вшанування козаків та старшин за служіння громаді та державі [23; 59; 356] – чим не ствердження принципу гуманності?

Цей нормативно-правовий акт є безумовним свідченням нерозривності права та морально-етичних цінностей і смислів. Уже в Преамбулі згадується гетьман Іоанн Мазепа, який жертовно служив Україні і свободі, «...поставши правдою та ревністю за цілість Вітчизни, прав та вольностей військових...», уклав союз із шведським королем [356]. У параграфі 6 мовиться про «хвалебний і корисний спільному станові порядок», який «відправляють приватні та публічні Ради для спільного добра Вітчизни» [356, с. 148–153]. Тобто такі моральні цінності, як «правда» та «спільне благо», «спільне добро» на користь Вітчизни, мають бути визначальними для діяльності влади Козацької держави. Весь зміст

акту спрямований на ствердження держави як незалежної, суверенної, вільної від Московії. Для автора це є не що інше, як «наша праведна справа» [356], правда як моральна цінність, її відновлення, подолання несправедливості є основною спонукою до боротьби з Московією [23]. Прикметно, що у правах та обов'язках гетьмана наголос робиться на його обов'язках. Турбота про спільне благо Запорозької Січі, яку він має боронити, не дозволяти «ані фортець будувати, ані слобід осаджувати», і «зобов'язаний до їхньої оборони чинити всіляку поміч Запорозькому Низовому війську» [356, с. 148–153]. Він має турбуватися про підданих, йому заборонено одноосібно здійснювати судочинство, самовільно використовувати державний скарб, довільно надавати землі, окрім рангових тощо. Це виписано з позицій «спільного блага», здорового глузду, християнської етики. Можна уявити, якою людиною в морально-етичному плані міг бути гетьман Пилип Орлик.

Особливо інтенсивний морально-етичний зміст має параграф 6 документа, який регламентує порядок виборів до загальної Ради, де мовиться, що до загальної Ради мають бути вибрані за гетьманською згодою «совітники з кожного полку по одній значній, старовинній, добророзумній та заслуженій особі» [356, с. 148–153]. «Звернімо увагу на характеристики «совітників», – наголошує Ю. Багрій: «старовинна» людина, отже, немолода, людина мудра, із добрим життєвим досвідом; людина «добророзумна» – не просто розумна, а з розумом, що творить добро; заслужена людина, тобто заслуговує на повагу в інших людей, а це, як правило, люди, що своїми справами для спільної користі заслужили цю повагу. Тобто мовиться про людей з відповідною морально-етичною культурою, здатними працювати для блага всіх» [23]. Всі ці радники, читаємо в цьому ж 6 п. «Конституції», «без жодного приватного свого й чужого порядку, респектів, без душепогубної заздрості та ворожнечі, зобов'язані будуть радити і так прозїрливо, щоб нічого не було в тих радах до применшення гетьманської честі, до публічного утяження, і, не дай, Боже, пагуби Вітчизни» [356, с. 149–152]. Козацькому народові не потрібні «душегубна заздрість і ворожнеча», авторитаризм, тому і потрібні радники, щоб спільно виробляти потрібні рішення; поради мають бути

оприлюднені з метою уникнення крайнощів і несправедливості, жодної шкоди гідності гетьмана, народові і державі-Вітчизні від цих «совітників» бути не повинно.

Принцип гласності і служіння «загальному добру» вимагаються стосовно міжнародно-правової діяльності представників влади. Їх відповіді на міжнародні листи не «можуть пошкодити вітчизняній цілості й загальному добру» [356, с. 148–152]. Депутати козацької ради в разі зауваження в діяльності гетьмана чогось «супротивного, негаційного, шкідливого правам та вольностям військовим» мають право критикувати гетьмана, щоб запобігти несправедливості та не нашкодити «спільному добру». Кожний представник козацької влади зобов'язаний повідомляти Раду про ці порушення «без применшення і найменшого ушкодження високого рейментарського гонору» [356, с. 149–153]. Морально-етичні вимоги, як бачимо, категоричні, автор Конституції апелює до честі-гонору, обов'язку, гласності. Гетьман же, в свою чергу, не може самовладно узаконити права – «як хочу, так велю», бо це несправедливо і протиправно, це ображає гідність козацького народу, бо й його тоді буде перетворено на об'єкт маніпуляцій. Гетьман не повинен «ображатися та мститися, а, навпаки, виправдати недоладності» [356]. Ці вимоги та смисли, будучи глибоко моральними, є водночас і правовими.

В плані діяльності генерального суду документом не визначено процедури розслідування злочинів, передачі справи гетьманові, щоб він подав її до суду, – Конституція покладається на дієвість норм звичаєвого права, напрацьованих народом в попередні епохи [209; 285; 528]. Це свідчення демократизму і довіри гетьманської влади до творчого генію українського народу, що було б неможливим в умовах відсутності відповідного рівня морально-етичного розвитку народу. Цей документ насправду «випередив свій час» [209; 528].

Наведених прикладів вище достатньо, щоб переконатися у невід'ємності морально-етичних смислів та вимог від тогочасного права. В Козацьку епоху активно розвивали природно-правові погляди професори Києво-Могилянської академії. Науковці підкреслюють, що західноєвропейські мислителі XVII ст.,

стверджуючи наукоцентризм, науковий раціоналізм, звертаючись до природного права, ґрунтують його на особистій вигоді, корисності, прагматизмі, що є свідченням того, що тогочасна європейська людина уже формується як людина ринкового споживацького типу з її орієнтацією на ці цінності [380; 504]. На противагу західноєвропейським мислителям, професори КМА стверджують природно-правову парадигму у невід'ємності від морально-етичних смислів, цінностей та релігійних заповідей [232; 463; 504].

Для професорів Києво-Могилянської академії природне право постає як воля Творця світу, втілена в сукупності створених Ним норм поведінки людей, які цим людям належить пізнати і опредметнити у природно-правових відносинах. Ці норми з їх змістом, як-от: право на життя і його продовження, справедливість, розуміння необхідності спільного блага, свобода задоволення потреб тощо, Творцем вписано в серця людей як природний закон, і людині належить відчувати ці норми інтуїтивно, всім своїм внутрішнім єством [232; 402; 504]. Природне право як вказівки здорового глузду разом із інтуїцією є для професорів КМА важливим засобом усвідомлення суті правопорядку. Здоровий глузд трактувався як властиве всім людям чуття правильності та неправильності їхніх вчинків, морального блага, яке можливе завдяки увідповідненню вчинків і діяльності вимогам природного права. Професор КМА Г. Кониський досліджує природне право у розділі «Етики», характеризуючи моральну чесноту справедливості наступним чином: «Здоровим глуздом називають добру й здорову думку, вільну від будь-якого уявлення, яка добре знає закони Бога і природи, і таку, що мудро судить про будь-яку справу із прописаних законів. Цим взагалі розрізняють моральні вчинки» [267, с. 438]. Тобто природне право як здоровий глузд – це «добра і здорова думка», знаюча закони Бога, природи та позитивні, здатна «мудро судити» про будь-яку справу, розрізняти моральні вчинки добрі і злі. Природний закон, на думку мислителя, «велить прагнути до самозбереження і продовження роду, зобов'язує шукати істину (Бога) і поважати людську гідність, а людський (позитивний) закон має бути конкретизацією природного

закону» [140, с. 143; 267, с. 430–450]. Тобто позитивне право є наслідком природного права.

Київські професори традиційно розглядають природне право як природну справедливість, що є типовим трактуванням для європейського юснатуралізму. Загалом справедливість розглядається в контексті моральних чеснот. М. Козачинський аналізує справедливість в окремому підрозділі під заголовком «Право», що засвідчує трактування ним моралі як основи права [254]. Людина є розумною вольовою істотою, нехтувати розумною волею не можна, бо, будучи позбавленою розумної, моральної засади, воля стає свавіллям, чи то державним, чи індивідуальним. Будучи морально-правовим суб'єктом, індивід здатний бути добрим громадянином, приносити користь своєму народові, а не лише собі. В трактаті «Цивільна політика» професор розмежовує змістовні та формальні ознаки закону і стверджує, що природне право, морально-правові цінності та принципи мають бути основою для законодавства [254].

Загалом епоха Козаччини продовжила розвиток української морально-правової традиції з позицій християнського гуманізму, демократичності, громадівського самоврядування тощо. Це був доволі успішний період правового досвіду українського народу, що розвивався в руслі загальноєвропейського культурного поступу, який, на жаль, був перерваний російською імперською колонізацією.

3.3. Ідея єдності права та моралі в українській правовій традиції періоду колоніальної залежності України з кінця XVIII – поч. XX ст.

Дослідження української правової реальності періоду колоніальної залежності XIX–XX ст. викликає інколи у наших правників подив: мовляв, досліджувати нічого, бо ж, якщо державність була знищена, то й право разом із нею також, тобто предмета дослідження немає. Проте, на наш погляд, це помилкова позиція, оскільки, як слушно зазначає Ю. Лобода: «У до- та ранньоіндустріальних, перехідних суспільствах правова система завжди поєднує в собі дві підсистеми, два різних правопорядки, які доповнюють один одного і співіснують на певній території, в одному суспільстві». Перша обслуговує життя

панівних верств суспільства та задоволення загальнодержавних потреб і орієнтована на письмове позитивне право. «Друга підсистема – це реальний правопорядок, який існує у народному житті» [295, с. 157–158]. Ми вважаємо, що ця думка відомого дослідника стосується і українського народу досліджуваного нами періоду, який теж був перехідним: і в Австро-Угорщині, і в Росії, до яких належали наші землі, відбувався межовий «...цивілізаційний перехід від безправосвідомого стану до відносно свідомого: від стану традиційно-інфантильного до спроби надособистого соціального визволення. Зі звичного стану селянство було виштовхнуте капіталізацією та розпадом станового суспільства. Капіталізм руйнував звичні для селян норми й цінності, закріплені на рівні колективного несвідомого...» [15, с. 28]. Тобто відбувався процес глибинної трансформації українського соціуму, що супроводжувався трансформаціями його правосвідомості, глибинними змінами усєї звичаєво-правової культури нашого народу, кризою цієї культури, її ціннісних стереотипів та кодів поведінки в умовах вторгнення в суспільні відносини капіталізації та комерційного мислення.

Ми наголошуємо саме на традиційній звичаєво-правовій організації українського соціуму, тому що, коли «...державна чи панівні верстви не зацікавлені витратити сили та ресурси на правове регулювання відповідних правовідносин, суспільні відносини регулюються правовим звичаєм, тобто звичаєвими нормами поведінки, санкціонованими (хоча б пасивно, шляхом невтручання у справи сільської громади) державою». Саме друга підсистема дуже відчутно впливає на всю правову історію народу, бо саме вона формує «етноправовий стереотип поведінки, який становить сутність правової системи і визначає її розвиток» [295, с. 157–158]. І ми бачили це, досліджуючи співіснування моралі та права в українців в додержавний період, часи княжої України, Литовсько-Руської держави, Козацької держави – наш народ творив свій звичаєво-правовий спосіб життя, ґрунтуючи його на засадах природно-правової парадигми, загальнолюдських духовних, морально-релігійних і водночас правових цінностей, принципів природного права, що їх закріплювали як своєрідні ідеали, які втілювалися у форми права та реальні відносини [95; 123–

124; 129; 138; 140; 141; 154; 210; 227; 287; 365; 366; 402; 407]. Завдяки народній моралі творився зміст форм права, зокрема правовий звичай, що став основою загальноукраїнського та позитивного права Козацької епохи. Поділяємо думку згаданого вище Ю. Лободи, який, слушно наголошуючи на неперервності української правової традиції завдяки дуже здатному до змін та адаптацій, динамічному звичаєвому праву, стверджує, що воно «...у різні періоди свого розвитку зберігало в своїй основі той стереотип правової поведінки (засади поведінки особи у сім'ї, громаді, суспільстві та державі), який, по суті, залишався незмінним упродовж другої половини XVII та всього наступного періоду аж до кінця 20-х років XX ст.» [295, с. 167].

На наш погляд, заслуговує на увагу думка Н. Павлусів, яка слушно зауважує, що «філософсько-правове осмислення звичаєво-правової культури українського селянства значно виходить за межі історико-правової науки і є необхідною умовою наукового пізнання правового менталітету українського народу, незалежно від складу держав, на території яких проживали українці» [365, с. 85]. Українська правова ментальність, сформована в умовах довготривалої звичаєво-правової організації життя, є природно-правовою, морально-правовою, гуманістичною і, незважаючи на колоніальну історію народу, по суті не змінилася, що ми покажемо нижче.

Становище української людності в умовах колонізації почасти було нестерпним. Науковці стверджують, що в Австро-Угорській імперії стосовно українців, які були чисельно найбільшою групою населення імперії, проводилася дискримінаційна політика в усіх сферах, «жорстке соціальне гноблення посилювалося гнобленням національним. Українці не могли навчатися рідною мовою, неосвіченість їх була достатньо високою. За даними 1900 р., читати і писати українською мовою могли тільки 7 % чоловіків і 4 % жінок» [222, с. 540]. Українські робітники працювали від 12 до 18 годин на добу, в той час коли австрійське законодавство обмежувало робочий час 11 годинами [390; 528]. Тобто дискримінація за національною ознакою була типовим явищем для українського

населення, що було порушенням моральної вимоги поваги до людського життя, гідності, національної ідентичності тощо.

Селянство було в такому ж принизливому становищі. Відповідно до австро-угорського законодавства селянин мав відпрацювати на рік 152 дні панщини уже після скасування кріпацтва. На селянство було покладено чимало натуральних та грошових повинностей. Проте земля втрачалася селянами часто і з різних причин. Якщо до скасування панщини селянин мав в середньому 15 моргів землі, то в 1900 р. – лише 4,5 морга [528, с. 89]. Аналогічною була політика стосовно українського населення самодержавної Росії. Достатньо згадати, що ганебна аморальна кріпосна залежність людини від людини, селян від поміщиків тривала до 1861 р. Українські історики зазначають, що: «У ХІХ ст. українського селянина було перетворено на раба. Він втратив усі права і став власністю пана, який мав право продати його з землею або без землі, обміняти, відправити до Сибіру, піддати тортурам. Пан користувався правом втручатися в приватне життя селян...» [209; 390; 528, с. 69]. Пан сваволив стосовно одруження селян, міг розпоряджатися їхніми дітьми, навіть забрати дитину від батьків, віддавати в яку завгодно науку, він сам виконував функції судді, самостійно судив свого кріпака з іншою особою [208; 528, с. 69]. Поміщики-власники могли карати кріпаків дуже жорстоко: чоловіків відправляли в рекрути на доволі тривалі терміни – до 25 років. Тортури були звичним покаранням, так само як покарання різками, побиття, нанесення побоїв, які ніхто не лікував. Кріпаки, захищаючись від сваволі поміщиків, влаштовували повстання: з 1826 по 1854 р. на українських землях сталося 126 повстань селян-кріпаків проти поміщиків [208]. Це свідчення аморального, такого, що не витримує жодних виправдань, брутального, грубого ставлення до покріпачених українців з боку окупаційної влади. Відповідно до «Інвентарних правил» 1841 р. чоловіки відбували панщину три-чотири дні на тиждень, а жінки – один день. Цей акт забороняв рекрутування, відсилення на каторгу в Сибір – це пом'якшення було зроблено під впливом селянського повстанського руху.

Росія, знищивши Козацьку державу, поступово ліквідовувала чинність норм українського права на всій території України, замінюючи їх нормами російського законодавства [208; 222; 285; 528; 524]. Оскільки Литовський статут стверджував і захищав українське звичаєве та загальне право, Указом Сенату від 25 червня 1840 року він перестав бути чинним на Правобережжі, а згодом – на Лівобережжі. Українське позитивне право переставало існувати остаточно. Було також скасовано польські конституції на українських західних землях, Росія тотально охопила своїм законодавчим впливом всі українські території. Русифікувалося судочинство тощо [208; 285; 528]. Зайво, мабуть, стверджувати, що жодної моралі ця окупаційна політика не містила. Добрим підтвердженням цьому було «Уложення про покарання кримінальне та виправне» 1845 р., яким було витіснено всі українські джерела кримінального права. Процесуальне право також здійснювалося на підставі російського законодавства – експертів та свідків до суду не викликали, судові розслідування не проводилося, застосовували систему формальних доказів [528, с. 80]. Ніякого іншого права, окрім «букви закону», в судочинстві не передбачалося. В «Судових статутах» 1864 р. у ст. ст. 9 і 10 було чітко прописано для суддів: «вирішувати справи у відповідності з точним розумінням діючих законів, а у випадку неповноти, неясності, нестачі або протиріччя – базувати рішення на загальному смислі законів» [528, с. 67]. Тобто законницька доктрина з її принципом тотожності права та закону, мінімумом моралі в праві, або ж взагалі без неї, з принципом держави та її закону як найвищих цінностей здомінувала на всіх українських землях.

Науковці зазначають, що ніяким принципам моралі не відповідало так зване «звільнення» селян після скасування кріпацтва, вони залишалися напівзалежними, не могли пересуватися самовільно, бо законодавчо залежали від громади, яка мала платити податок, розділений членами громади поміж себе. Якщо громадівці селянина відпускали, він сплачував податок у громаді, і йому належало щорічно поновлювати право на роботу поза громадою. В наукових джерелах зазначено, що це було також своєрідне «покріпачення», але на цей раз уже не до поміщика, а до громади. Принизливе покарання селян різками застосовувалося і далі [208; 285;

528]. Абсолютно несправедливою була вимога селянству викупувати землю у поміщиків, і ця ситуація тривала до двох десятків років. Історики права акцентують на фактах удвічі завищеної ціни на землю для українських селян [208], що ще раз засвідчує аморальність і протиправність царської законодавчої політики стосовно українців. Тобто ні свободи, ні недоторканності українське селянство в результаті такої «реформи» так і не отримало [528, с. 67].

Засобом «букви закону», що органічно властиво легістській парадигмі, знищувалося все українське. Закон, позбавлений морального змісту, став джерелом агресії проти людини і народу [208; 285; 481]. Історики права підкреслюють, що «дуже несправедливими були умови реалізації права власності – за статистичними даними 1838 р. в трьох найбільших українських губерніях на заході та в центрі нараховувалося сто тисяч дворян-поляків, на Правобережжі України інтенсивно збільшувалася чисельність дворян – етнічних росіян» [208; 528]. На Лівобережжі України та на Півдні вся торгівля була зосереджена у росіян [285; 528]. В українських містах етнічних українців ставало все менше через дискримінацію за національною ознакою, вони переселялися з центральних частин міст на околиці [208]. Найчастіше виконували важку, фізичну, некваліфіковану роботу.

Самодержавна Росія не вичерпала зазначеним вище свого політичного та соціально-економічного гноблення українства, що було по-видатному аморальним. Вона влаштувала українцям лінгвоцид. «Кульмінацією репресій проти українства засобом «букви закону» був циркуляр міністра внутрішніх справ П. Валуєва 1863 р. про заборону публікації книжок українською мовою». Згодом, в 1876 р., – указ про заборону друкувати українською мовою нотні тексти, ставити спектаклі у театрах, співати публічно українські пісні тощо [184; 208; 209; 285; 528]. Українцям було заборонено мати національну культуру, національну свідомість, національну ідентичність. Вже до середини XIX ст., коли було вчинено розправу з усіма представниками української еліти, нація залишилася «обезголовленою», як писав Є. Маланюк. Це була мовчазна національна культура (О. Забужко, В. Єрмоленко).

Нехай мовчки, але ця культура творилася, зокрема, в неофіційному правовому бутті народ використовував і розвивав усталені форми права, коди правової поведінки, природно-правову ідеологію, правосвідомість тощо. І ця правова традиція виконувала свою місію – вона творила людину як суб'єкта права в неофіційній правовій реальності, формувала її природно-правову свідомість і мислення, регулювала суспільні відносини, сприяла захисту їх природних прав тощо. Ми підтримуємо оцінку цієї звичаєво-правової культури українців, дану в науковій літературі: селянський чи похідний від селянського характер української правової традиції, відсутність у ній «елітарної» компоненти як наслідку розривів в колоніальній історії українського народу – це не «...доказ її неповноцінності у порівнянні з правовими культурами інших народів». Українське селянство виробило, пронесло крізь століття і зберегло до наших днів кращі риси та форми правового життя – звичаї та традиції, правову свідомість, для яких характерними є високе значення людської особистості як основного носія (суб'єкта) прав, а також таких правових цінностей, як свобода (в українській інтерпретації – «воля»), незалежність, рівність, обов'язки перед родиною, громадою та своїм народом» [365, с. 94–95]. Звернімо увагу: акцент зроблено на морально-правових цінностях.

Тема співвідношення моралі і права знайшла відображення в творчості українських письменників, мислителів, представників академічної думки XIX–XX ст. В цьому відношенні заслуговує на увагу творчість «Покутської трійці», Г. Хоткевича, Л. Мартовича, О. Кобилянської, Івана Франка, яка засвідчує глибоке знання ними народного життя західних українців, їх правових звичаїв, правосвідомості [365; 402]; Тараса Шевченка, П. Куліша, Лесі Українки та ін. – мислителів-дослідників народного життя центральних українців, стереотипів їх правової свідомості, кодів правової поведінки тощо [140; 365; 402; 504]. Н. Павлусів вважає, що художня література цього періоду є «своєрідною енциклопедією тогочасного народного життя», у якій описана і правова сфера буття українців, їх звичаєве право, їх народна мораль [365, с. 87].

Л. Мартович в оповіданні «Мужицька смерть» показує, наскільки важливими в контексті звичаєво-правової традиції були для сільської родини батьківські обов'язки і відповідальність за долю дітей, як дбали батьки про гармонію сімейних стосунків. В творі на передньому плані батько родини вирішує проблему розподілу майна на випадок своєї смерті. В його особі автор показує турботу селянина про мир і справедливість у відносинах між дітьми, він намагається запобігти можливим конфліктам при поділі залишеної ним спадщини. Цікавим моментом є зображення традиційно рівноправного стосовно чоловіків-синів, по-своєму шанобливого ставлення в сільській громаді до дівчини, дочки: «Аби відтак діти після моєї голови не сварилися, щоби по судах не тягалися, щоби не теряли марне працю на адукатів. Той помірок під горою відказую моїй найстаршій доньці, Василю. Там буде з півтора морга. Той помірок на ставищі відказую моїй другій доньці, Єрині. Там буде лиш морг, але зато ліпше поле. Решта здаю на сина, на Николу: і хату, і город, і помірок під сіножатями» [321, с. 84]. Як видно із тексту, батько хоче поділити спадщину відповідно до рівної міри справедливості, тобто його уявлення про гармонію сімейних відносин мають морально-правовий характер. Сина традиційно батьки мислили господарем на своєму обійсті, його обов'язок – вести і розвивати господарство, дбати про рід, його продовження тощо.

Українські письменники зобразили низку правових феноменів, властивих українцям зазначеного періоду. В повісті О. Кобилянської «Земля» зображено традиційні морально-правові цінності, поведінку, погляди буковинських селян і міщан. Авторка показує, як на зламі століть зріє жіноче особистісне «я», почуття жіночої та людської гідності, готовність жінки захистити справедливість, свою гідність, самість від традиції, яка в нових умовах збанкрутувала [365].

Згадані вище українські письменники є прихильниками природного права. Його принципи, цінності та смисли є для них самих і їхніх позитивних героїв духовними смислами і водночас морально-правовими ідеалами, які, традиційно утверджуючись у житті, передаються від епохи до епохи, від покоління до покоління. В народному родинному й громадському житті досі є пережитки

старих правових і соціальних відносин. Українське звичаєве право засвідчує сильний вплив традиції. Донині збереглися сліди громадського спільництва, що знайшло вияв у ставленні до сусідів, громадських і церковних зобов'язаннях тощо [287; 296; 366; 407; 484]. Концепція природного права передбачає закріплення за кожною людиною в суспільстві як певних особистих прав і свобод, так і обов'язків, відповідальності щодо виконання соціально значущих функцій. Обов'язки мають бути належно виконані, і сумлінне виконання такої визначеної соціальної ролі, як зазначав І. Гізель, оцінюється як *моральна чеснота* [102; 120; 295; 365]. Нехтування певними правилами, безвідповідальне, несумлінне ставлення до обов'язків є запереченням природного права і вважається гріхом та зневагою до громади. Демократизм, здатність до самоврядування та правотворення завжди були властиві українській громаді, яка, незважаючи на довготривалу бездержавність, зуміла пронести через віки ці риси свого буття і передавала їх у різних формах нащадкам [37; 38; 140; 208; 287; 463; 524].

Українські письменники та мислителі досліджуваного періоду є прихильниками природного права, їм імпонують ті морально-правові принципи і цінності, які є основами людського буття. Вони, як правило, є тими людьми, які вболівають за свій народ, за свою ідентичність, свою землю. Вони прагнуть зберегти ті регулятори національного буття, а це, як правило, мораль та право, які, будучи випробуваними часом, залишаються життєздатними, працюють на узгодження інтересів та відносин. Добре знаючи українську історію, народну звичаєву культуру, вони зобразили в своїх творах і таку традиційну форму морально-правової поведінки, як реалізація права українського народу на протест проти гноблення. Це свідчення не слабкості селянської морально-правової культури, а її сили, життєздатності [15; 141; 295; 387; 528]. Ми поділяємо думку, висловлену в науковій літературі, що без можливості спертися на традицію власного державного позитивного права селянські лідери у боротьбі за свої права «зверталися до *природно-правових засад* побудови суспільства, укорінених у неперервній традиції селянського світовідчуття. Значна питома вага природно-правових форм та засобів легітимації соціальної активності є однією з

особливостей вітчизняної правової історії, зумовленою тривалими періодами втрати власної державності українського народу» [376, с. 96].

В нашій історії були Коліївщина, повстання під проводом Б. Хмельницького проти польської окупації, повстання селян на чолі з О. Довбушем, С. Наливайком, боротьба повстанців Н. Махна та холодноярівців проти більшовизму, вояків УПА, українських повстанців, що боролися на два фронти вже у ХХ ст., два Майдани уже в новітній Україні, героїчна боротьба нашого народу проти московського путінського режиму сьогодні. Сучасний французький мислитель та філософ Б.-А. Леві, великий симпатик України, оцінюючи героїзм та незламність наших захисників у нинішній російсько-українській війні, пояснював це тим, що завдяки радянському військовому досвіду українці, яких було більшість у радянській армії, навчилися воювати, тому вони «свої» на фронті з московитами [546]. Частково з цією думкою можна погодитися, але, очевидно, цей мислитель не дуже добре знає нашу багатовікову морально-правову традицію, наш традиційний морально-правовий досвід боротьби проти гноблення. Народна морально-правова свідомість цей досвід зберегла, і в нинішній, такій екстремальній для України ситуації, він використовується дуже успішно.

Оригінальність нашої звичаєво-правової традиції проявляється і в тому, що в її руслі формувалися повстанські духовні, політичні чи військові лідери, які ставали на чолі героїчної боротьби проти окупації [365]. В нинішній нашій боротьбі за незалежність від Москви із народного середовища, зокрема з лав добровольців, колишніх майданівців, постала плеяда дуже ефективних полководців, які мужньо і дуже професійно поряд із кадровими військовими керують фронтом: феномен полковника А. Білецького, легендарного «Да Вінчі» Д. Коцюбайла, командира «Азову» «Редіса», полковника Д. Прокопенка та багатьох інших. Ці люди – живе втілення високої, дуже сильної, життєздатної української народної морально-правової культури, живі продовжувачі народної морально-правової традиції.

Окрім проблеми звичаєво-правової культури, яка розвивалася неофіційно в часи колоніальної історії України, варто звернутися до проблеми розвитку

природно-правової ідеології українськими науковцями та мислителями. Це цікавий і важливий пласт української правової реальності досліджуваного періоду, який засвідчує прихильність нашого народу до загальнолюдської моралі, підтверджує прагнення поневолених українців зберегти морально-правові засади життя. «З позицій природно-правової доктрини, – слушно наголошує В. Градова, – право і мораль – це два чи не найефективніших регулятори суспільних відносин, оскільки їх смисловими характеристиками є такі вищі духовні цінності, як справедливість, рівність, людська гідність, спільне благо, свобода тощо» [140, с. 139–144]. Ці цінності, що є водночас правовими ідеалами, мають колосально велике значення для гармонізації людських взаємовідносин. Чим більше моралі в праві, тим краще для суспільства [140, с. 142]. Природно-правове трактування права буквально пронизане моральним виміром: всі принципи природного права закріплюють загальнолюдські моральні цінності; моральним є визнання всіма і державою зокрема природних прав людини; моральний зміст загалом мають всі смисли, закладені в цю доктрину; людина оголошується найвищою цінністю – не держава, не закон, а людина! Моральний вимір має правотворення [172; 555] – автором права є людина в т. ч., воно має позадержавні витoki [166; 175; 254; 257; 258], доктрина визнає право буття загалом – все живе має право бути поряд із людиною, захищати життя в усіх формах і проявах. Який високий моральний зміст закладено в ці положення! Очевидно, усвідомлення цієї істини було в наших науковців та мислителів доволі глибоким, оскільки в їх творчості, як ми покажемо нижче, цим питанням відведено чимало місця. В наукових джерелах наголошено на відмінностях між українською правовою ідеологією того часу і російською державоцентричною ідеологією, позбавленою морального змісту: «В умовах зміцнення російського монархічного устрою українські мислителі продовжують розвивати європейські ідеї про природні права людини, народу і договірного походження держави /.../ На противагу легістському образу держави-монополіста в праві, держави-благодійниці, яка «обдаровує» кожного підданого правами, які створені нею як єдиним автором права, держави, якій всі зобов'язані, як найвищої цінності, юснатуралісти поширюють ідею договірного походження держави, що,

явно, суперечить офіційним вченням про джерело влади, її функції, співвідношення з громадянським суспільством тощо» [524, с. 148–149]. Російська монархічна законницька традиція ґрунтувалася на ідеї самодержавної волі як єдиного джерела влади та Бога (церква вже була фактично одержавлена), підкорення їй і тотальна залежність від неї вважалися обов'язком і природним станом кожного російського підданого. Наприклад, В. Татищев, визнаючи природне право народу, наголошував, що самодержавство необхідне, оскільки без мудрого правителя неосвічений народ загине [334]. Погляди М. Сперанського, радника Олександра І, автора робіт «Записки про основні закони», «Записки про устрій урядових і судових установ Росії», пронизані ідеєю самодержця і його держави як найвищих цінностей, принципом законності як засади відносин влади і підданих [334; 524]. Моральними вважалися принципи служіння монархові. В той же час українські мислителі на основі доктрини природного права і суспільного договору виводили вимоги спільного блага, «суспільного добробуту, турботи про благо підлеглих, про розвиток правових наук і справедливого законодавства» [334; 504, с. 155; 524].

Звернімо увагу, які морально-правові смисли фігурують в ідеології українських мислителів: спільне благо, суспільний добробут, турбота про підлеглих, справедливе, тобто змістовно моральне законодавство, паритетні відносини громадянства та держави тощо. Це все виразно засвідчує, наскільки різними є українська та російська політико-правова ідеологія: українська пронизана морально-правовим підтекстом, російська – принципом єдинодержавності, що важливіша від усіх і кожного. Російський абсолютизм ставив себе над законом і принципом законності. «Ідея природної рівності людей, що є основою природного права, або не розглядалась, а якщо й розглядалась, то визнавалась практично нездійсненою», – наголошують українські дослідники [334, с. 147].

В цьому контексті цікавими є ідеї українського вченого-правника, викладача Львівського університету, переслідуваного за неблагонадійність, П. Лодія. Заслуговує на увагу його праця «Теорія загальних прав, що містить в собі

філософське вчення про природне всезагальне державне право» (1828), в якій порушується проблема природного права як морально-правової засади позитивного права, громадських основ життя, природних прав і людини, і народу тощо [242; 504]. Його хвилювали вимоги та цінності природного права, які він вважав основою людського буття. Відрізняючи право і закон, він наголошував на морально-правовій суті закону як форми права. В нинішньому правознавстві такий закон називається правовим, оскільки він втілює не авторитет влади, а смисли права, тобто має правовий зміст. Вважав, що закони мають бути втіленням індивідуальної свободи, оскільки свобода для людей і держави – велике благо. Держави, які створюють такі закони, наслідком мають прогрес і розквіт: «М'які закони правління сприяють розвиткові різноманітних здатностей людей; почуття свободи стимулює уми до досконалого оволодіння ним, до чого людину вабить сильне прагнення її духу» [296]. Закони мають сприяти людям гармонізувати їхні відносини, вони не повинні сіяти страх і несвободу, бо така надмірна суворість законів принесе суспільству і державі неспокій, занепад людської діяльності і розвитку, тобто «чимало шкоди» (П. Лодій).

Вчений був добрим знавцем принципів природного права, він був знайомий із творами новоєвропейських юснатуралістів, зокрема Дж. Локка, його вченням про невідчужувані природні права людини на життя, свободу та приватну власність, вченням Ж.-Ж. Руссо про суспільний договір, Т. Пейном, його поглядами на природні права людини та ін. Він був, судячи з його поглядів, доволі сміливим мислителем, який «дозволив собі такі «крамольні» з т. з. ортодоксів вислови: «Цар, взятий як людина, рівний зі всіма своїми підданими» (п. 125 «Логічних настанов»)» [296; 504]. Ці ідеї були небезпечні для самодержавства, бо розхитували засади Російської імперії, з них випливало, що самодержавна деспотія й кріпацтво, принижуючи людську гідність, людську свободу, людське життя, нехтуючи мораллю, її цінностями, смислами та вимогами, порушують природні права людини, народу, тому не узгоджуються з вимогами розуму [504]. П. Лодій належить до українських просвітників, але його

раціональність не природничо-наукова, а пов'язана з духовністю, мораллю та етикою, спрямована на вдосконалення людини, суспільства і держави.

До таких же раціоналістів того часу можна віднести професора Харківського університету Й. Шада, німця за походженням. Він, як і інші просвітники, вважав, що людина має розумну природу і невід'ємні природні права, які визначаються її розумом, природою, а ними, на думку професора, мають визначатися закони суспільства. У кожної людини є право досягати призначеної їй природою вищої мети. Вчений є палким захисником людини та її прав, його філософія природного права – це захист людини, яка «абсолютно вільна та сама собі закон». Ці погляди аналогічні поглядам І. Канта на людину, що стверджував єдність моралі та права. Вільнодумство для Й. Шада – це визначальний чинник утвердження і збереження людської самості. Професор заперечував всі форми деспотизму, відстоював право на свободу совісті, думки, заборону рабства. Будучи раціоналістом і моралістом, створив «школу Шада», до якої входили А. Дудрович, І. Любачинський, Г. Хлюпінін та ін. [504; 538].

Прикметно, що природне право вчений мислив як закон абсолютної свободи, який є вродженим і вічним, з ним пов'язував законодавство і форму правління у державі, що мають бути узгоджені з людським раціо, природою людини. Морально-правовий зміст поглядів професора доволі чіткий: якщо позитивне право суперечить розуму, якщо воно насильно нав'язане людині супроти її волі, то наслідком є втрата людиною її гідності як розумної істоти, людина втрачає розумну людську суть, деперсоналізується, деградує, втрачає свободу і потрапляє в рабство, а воно суперечить природному праву, є вищою формою насильства, бо знищує для людини основу природного права, якою є свобода. Вважав, що у рабстві людина трансформується у річ, а це не відповідає її раціональній суті і вимогам природного права [504].

Окрім таких академічних голів, як П. Лодій, Й. Шад та ін., варто дослідити морально-правові погляди представників українського романтизму. Природно-правова традиція з її принципами та вимогами, із ціннісним морально-правовим стрижнем лежить в основі поглядів на людину та суспільне буття кирило-

мефодіївців, зокрема М. Костомарова та Т. Шевченка [277; 278; 520]. Тарас Шевченко є представником української природно-правової традиції, для нього природне право – це принципи права, які закріплюють загальнолюдські цінності, ідеальні смисли, що лежать в основі людського буття. «В художньо-образній формі мислитель захищає природні права людини і народу на життя зі своєї волі у своєму домі, бо лише «В своїй хаті своя правда, і сила, і воля» [520]. Мислитель переживає трагедію народу як власну, гостро критикує соціальну дійсність, де українська людина упосліджена, знецінена, де грубою фізичною силою зруйновано національний правопорядок, де замість нього панують безлад і несправедливість. Він шукає спосіб подолання тяжких наслідків колонізації і вбачає його у творенні української людини-борця за свою свободу і свободу народу, людини глибоко свідомої своєї приналежності до народу, морально зрілої, мислячої, вольової.

Т. Шевченко бачить націю як форму космічного буття, що сполучає людину зі світом, має право бути, жити, розвиватися, здійснювати свою людинотворчу місію. Вважаючи право нації та людини жити Законом Природи і Життя, Т. Шевченко виступає за його непорушність. Він наполегливо захищає національне буття як фундаментальну засаду буття людини. Серед принципів природного права: принцип справедливості – правди, свободи – волі, поваги до життя загалом, зокрема поваги до людської гідності та честі, принцип добра, справедливого суду, спільного блага, поваги до народної та приватної власності. Московська окупація України була тотальним нехтуванням цих фундаментальних засад українського буття, проявом геноциду цілого народу.

Витоками права як форми буття правди і волі для мислителя є природа людини, людське буття. Для нього існує природне право і штучне, позитивне, аморальне законодавство окупаційної влади, чуже, неправове, несправедливе, закони як втілення насильства народу-агресора. Право як Закон життя нації і людини не можна знищувати, бо «тьма і горе» будуть наслідком цього варварства [520]. Мислитель не випадково запитує, коли ми, українці, матимемо

свого Вашингтона із власним «праведним законом» [520]. В цьому «праведному законі» синтезовано моральні та правові цінності.

Право на життя мислитель нерозривно пов'язує з правом на національну ідентичність. Ця тема для Т. Шевченка дуже болюча, бо він добре бачить зв'язок денаціоналізації з проблемою відсутності борців проти тотального поневолення. В поемі «Сон» у весь зріст постає проблема взаємозалежності денаціоналізації та деморалізованості українців: «...От і братія сипнула / У сенат писати, / Та підписувать, та драти / Із батька, і брата», – будучи денаціоналізованими, зросійщеними, українці деморалізуються, у них зникає чуття національної спорідненості із співвітчизниками, вони ставляться до них як до ворогів. Т. Шевченко показує, як тісно взаємопов'язані денаціоналізація та деморалізація: малороси, люди-перекотиполе, манкурти, відірвані від національного коріння: «...По-московськи так і ріжуть, / Сміються та лають / Батьків своїх, / Що змалечку цвенькать їх навчили / По-московськи... / П'явки, п'явки, може, батько / Останню корову / Жидам продав, / Доки вивчив московської мови» [520]. Для мислителя тотальна денаціоналізація та деморалізованість малоросів є особистою трагедією. Він із нестерпним болем буквально кричить: «Україно, Україно! / Оце твої діти, / Твої квіти молодії, / Чорнилом політі, / Московською блекотою / В німецьких теплицях / Заглушені! Плач, Україно! / Бездітна вдовице» [520, с. 191]. Деморалізованість української еліти настільки глибока, що вони забувають про матір – Україну, вона для поета стає «бездітною вдовицею».

Нешадно, гостро критично, з неприхованим осудом звироднілості і деморалізованості колишньої еліти у творі «І мертвим, і живим, і ненародженим...» мислитель підсумовує: «Доборолась Україна / До самого краю, / Гірше ляха свої діти / Її розпинають. / Щоб ви розпитали / Мучеників: кого, коли / Замість пива праведную / Кров із неї точать...» [520, с. 171]. Представники псевдоеліти настільки деморалізовані, що стали перевертнями-руйнівниками, безпам'ятними яничарами, спраглими наживи і крові. Мислитель не жаліє для них епітетів: «Раби! Подножки, грязь Москви! / Варшавське сміття – тії пани, ясновельможнії жупани...». Вони перевертні, що підростають та допомагають

«...москалеві / Господарювати, / Та з матері полатану / Сорочку знімати. / Помагайте, недолюдки, / Матір катувати» [520, с. 171].

Новий тип української людини для поета – людина-борець, сильна духом, активна, діяльна, вольова, морально розвинена, свідома своєї визвольної місії. Це до них звертається мислитель: «Борітеся – поборете! / Вам Бог помагає. / З вами – сила, з вами – слава, / І Правда святая!» [520, с. 246]. Саме такі люди створять справедливий суд, напишуть справедливі закони, саме завдяки їм можливі у національній державі своє право як своя Правда, своя сила і свобода – Воля. У поета національний тип людини – це суб'єкт творення національного правового простору.

На підставі аналізу творчості Тараса Шевченка можна констатувати, що між національною ідентичністю, мораллю та національним правом існує тісна взаємозалежність. Нація є ретранслятором загальнолюдських моральних принципів та цінностей, які є суттю права. Втрата людьми і народом національної ідентичності зумовлює руйнацію моральних засад життя, а отже, і правових, оскільки без моральної основи право як таке існувати не зможе. Ця тема актуальна донині, бо сучасна Україна ще вириває себе із московського рабства, а для цього їй потрібні люди «шевченківського типу» (Д. Донцов), таким має бути увесь народ, і тоді в Україні буде майбутнє. Такі свідомі, морально зрілі українці, така морально сильна нація мають боронити своє право бути і жити по своїй волі, а боротьба за право – це і є боротьба за європейські цінності як найважливіший прояв європейськості.

М. Драгоманов також зробив внесок у розроблення проблеми співвідношення моралі та права. В його конституційно-демократичній концепції, яка спрямована проти насильства держави над людиною, деспотія постає аморальним політичним утворенням, яке знищує людину і народ, руйнуючи природні основи життя. Будучи вихованцем європейської духовної культури, мислитель розвинув вчення про природне право, ідею про невідчужувані природні права людини, принцип народовладдя тощо. На протигагу деспотичній державі, вважав вчений, держава, яка здійснює морально-правову діяльність,

змістовно втілює в життя загальнолюдські цінності морально-етичного плану, які є водночас і правовими, має всі підстави вважатися правовою державою [22, с. 101–107; 142].

Вчений стверджував, що людина має невідчужувані природні права, і вона має бути юридично і соціально захищеною. Гарантом такого демократичного життя він бачив громаду. У його «Проекті Статуту спілки «Вільний Союз» зазначено, що серед основ політичного перетворення Росії необхідно вважати «особливо важливими: 1) права людини і громадянина: а) недоторканність тіла для принизливих покарань та смертної кари; б) недоторканність особи та житла; в) недоторканність приватних листів і телеграм; г) свобода вибору місця проживання і занять; д) недоторканність національності (мови) в приватному і публічному житті; е) свобода слова, друку, зібрань тощо...; і) право опору незаконним діям урядовців; й) рівність усіх у громадянських правах та обов'язках і 2) самоврядування місцеве...» [185, с. 896–988]. Як бачимо, кожний із підпунктів має моральну сутність і смисл. Людина постає як найвища цінність, мета спілки – захистити її від насильства і принижень, створивши правові та політичні умови для розвитку та вдосконалення. Справедливий щодо людини устрій можливий в умовах розвиненого самоврядування. Нині соціальна дійсність підтверджує правильність поглядів вченого – західні демократії сильні завдяки розвиненому, традиційно активному і згуртованому самоврядуванню, яке здатне контролювати державні інституції, впливати на них [185].

Для М. Драгоманова держава, що сприяє людині, – це держава, ґрунтована на міцних загальнолюдських моральних засадах. Так само і громадівський соціум – він позитивно ставитиметься до прав людини, якщо в ньому продукуватиметься загальнолюдська мораль, коли вона буде основою громадівських актів. Загальногромадянські цілі визначено наступним чином:

а) права людини та громадянина – як необхідна умова особистої гідності та розвитку;

б) самоврядування – як основа для руху до соціальної справедливості.

Політична свобода мала бути використана для повернення української нації до сім'ї культурних націй [185, с. 909–920].

Для Лесі Українки право на свободу, на повагу до людської та національної гідності, право бути унікальною індивідуальністю, право на справедливе ставлення до людини тощо є природними, невідчужуваними від людини та нації правами. Мислителька, як І. Франко та М. Грушевський, вважає аморальним будь-яке насильство над людиною. У неї є глибоке розуміння того, що ці природні права можуть бути здійсненими лише в умовах вільного національного державного середовища, суспільства, в якому людина реально є особливою цінністю [22; 140; 402].

Леся продовжує поставлену Тарасом Шевченком проблему – творити українську людину нового типу: людину-борця проти національного гноблення, людину з вільним духом і розвиненим почуттям людської гідності, морально зрілу [22; 140; 489]. Морально-етичний вимір національного та людського буття для поетки дуже важливий. Всі природні права людини – це втілення моральних цінностей загальнолюдського плану крізь призму індивідуального «я». Вона продовжує традицію боротьби особистості за свої природні права – їй завжди імпонують позитивні герої, наділені кращими людськими якостями, які є високоморальними. Вони стають на захист особистої Правди, людської та національної гідності, вони готові жертвувати собою заради високих моральних ідеалів, що є стрижнем їх самості. Леся сама була жертвовною людиною-борцем, високоморальною особистістю – такі люди є запорукою правового життя, борцями проти деспотизму [22; 489].

Одночасно із Лесею Українкою на західноукраїнських теренах юснатуралістичні погляди поширював Іван Франко. Дослідники наукової спадщини І. Франка звертаються найперше до його наукових праць, серед яких такі, як: «Наука та її взаємини з працюючими класами», «Формальний і реальний націоналізм», «Про соціалізм», «Що таке поступ», «Знадоби до вивчення мови і етнографії українського народу», на підставі яких можна аналізувати його погляди на політику і право, державу та людину [140; 334; 538]. Але є ще художні

твори І. Франка, в яких теж виражено його морально-правові погляди. Він пов'язував право із політичними та економічними відносинами, із існуючим соціальним ладом. У четвертій частині роботи «Знадоби до вивчення мови і етнографії українського народу», яка називається «Суд громадський в селі Добрівлянах», автор здійснив дослідження правових звичаїв та судової практики на основі карної книги громадського уряду «Впис кар грошевих засуджених од радних в року 1867 до 1873 в Добрівлянах» [365, с. 113]. Він розглядав українців у єдності із їхнім світом природи, села, побутом, взаєминами, був глибоким знавцем селянського життя, звичаєво-правової культури, цінував її за життєздатність, збереження та утвердження народної моралі з фундаментальними життєвими цінностями.

На перший погляд видається, що мислитель у поглядах на право є представником легізму, але звернення до його художніх творів добре засвідчує його прихильність до природно-правової традиції. І. Франко засуджував дискримінацію українців за національною ознакою в Австро-Угорщині та імперській Росії, заперечував державоцентризм у праві, тому його погляди не поділялися тогочасними авторитетами юриспруденції в Австро-Угорщині, де панував легізм [22; 140; 365]. Вболіваючи за українську людину, І. Франко намагався привернути увагу офіційної правової науки до народного правового життя. Його погляди ґрунтуються на ідеї природного права як сукупності загальнообов'язкових цінностей та принципів, що виражають фундаментальні зв'язки буття, відповідають інтересам та потребам людини і є первинними стосовно державного права. Право мислиться невідчужуваним, оскільки є природним, його порушувати неприпустимо. В руслі юснатуралістичної традиції акумулюється народна мораль, яка є основою права. І. Франко заперечував будь-яке насильство, яке є проявом аморальності людини, держави чи суспільства, бо там, де свавілля є основою закону, там немає «ні закону, ні волі», немає здійснення елементарних прав людини. Там панує насильство. Ідеал І. Франка – демократична держава, в якій панували б соціальна справедливість та правова рівність [242]. Він зміг об'єктивно відобразити тогочасну офіційну законницьку

систему, народну правову традицію і українську людину, яка в умовах австро-угорського державоцентризму і тотального безправ'я, що втілювало кризу моральності, руйнувало її буття [493; 498]. Вважав, що взаємини між людиною та державою мають ґрунтуватися на принципі справедливості, який має природно-правове походження.

І. Франко акцентував, що чинне австрійське законодавство має неправовий, а тому аморальний характер, оскільки спрямоване на захист інтересів панівного прошарку населення, а не простих українців. Порушення прав людини та народів, що входили до імперії, було типовим явищем [493; 494; 496; 498], що засвідчувало кризу не лише права, але й тогочасного морального виміру, найперше загальнолюдських цінностей у суспільному житті імперії Габсбургів. І. Франко постійно проводить у своїх творах ідею, що на окупованих західноукраїнських землях знищується право як Закон життя народу і людини, це аморально, знищення повноцінного людського життя є не що інше, як злочин [493; 494, с. 151–410]. Мислитель показав, що знищення природних прав людини – це спосіб знищення права народу жити і бути [493; 494]. Так чинили різні окупанти, прагнучи поневолити народ. І. Франко із сарказмом зображає аморальність судової влади імперії, тотальне безправ'я українців в імперських умовах: «Погляди селян на суди і судівництво, ті їх чуття, з якими вони ходять до судового будинку, се ж усе око в око те саме, що було перед 1848 роком. Змінилися форми, але дух, суть патримоніального судівництва живе й досі. Той самий, хто гнав хлопа на панщину, брав у рекрути, стягав з нього податки, виганяв його з хати за “лінивство” і при кожній з тих нагод міг тисячними способами кривдити його, той сам був і його суддею, мав судити про його кривди» [493, с. 286]. До того ж «закони, патенти та інтимати були надруковані у великих книгах, мовою чужою і незрозумілою для народу» [493, с. 286].

З неприхованим осудом зображає І. Франко імперські закони та судові рішення, що були втіленням сваволі та зневаги до права, імперський суд, який мав репресивно-каральний характер: «Хто йшов до суду, хоч би правда була сто раз по його боці, тремтів і вважав себе нещасливим, бо «панського суду ніхто не

певен» [493, с. 286]. В такому суді український селянин не мав очікування на моральне ставлення до нього, правову рівність та справедливість. Тотальна селянська неосвіченість, звичаєва ментальність не могли протистояти суддівському свавіллю та аморальності. А суддям закони були потрібні, щоб отримати собі захист і безкарність за кривдження простих українців.

Глибоке розуміння мислителем істини, що право невід’ємне від життя, людського буття, живої людини, що воно є надбанням культури народу, можемо побачити у критиці тогочасної легістської раціоцентричної і державоцентричної законницької освіти: «...тісна та невисока освіта наших суддів, прокураторів та адвокатів... що не дає такому функціонерові нічогісінько, *крім знання параграфів, не торкаючи ані психології, ані суспільних відносин, ані історії, ані етики, присипляючи ще в університеті його душу і серце і випускаючи його в світ машиною, яка й працює так, як її наведуть переможні обставини*» (курсив – Ю. Б.) [493, с. 151–410]. І. Франко бачив право в єдності із історією, етикою, людською та національною психологією тощо. І хоча він був прихильником позитивізму як методу, але не прийняв і засудив легізм з його емпіризмом, підміною понять, державоцентризмом, аморальною суттю, що виражена у нехтуванні людиною з її життям, гідністю і невідчужуваними правами. Мислитель вбачав витoki морально-правової кризи цісарської влади в імперському принципі відсутності поділу влади на незалежні гілки. Ця ідея актуальна для нинішньої України, де справедливий суд так і не було створено, де реальний поділ влади на незалежні гілки здійснено формально [63; 126; 128; 130].

На Б. Кістяківського великий вплив мала європейська правова легістська традиція, але вирішальним був, все-таки, вплив української правової культури, вчений залишився на природно-правових позиціях [8; 140; 243; 524]. «Б. Кістяківський спрямував свою творчість супроти позитивістської юриспруденції, яка, поставши як доктрина, система державоцентристських ідей і така ж методологія, вивищила державу і закон (систему норм) над людиною та правом, перетворилася в знаряддя приниження і знищення державною владою людини-особистості» [334; 524].

Б. Кістяківський вважав справедливість «...невіддільною від права і навіть більше» – вона була для нього «...трансцендентальною первісною цінністю, яка зумовлює собою право» [159, с. 188]. Створюючи концепцію «справедливого права», вчений в його основу кладе моральну цінність – справедливість, яка в сфері права трансформується в морально-правову. Його правовому вченню властивий той же морально-правовий ціннісний ряд, що загалом юснатуралізму: людина з її життям, її самість, індивідуальність, унікальність, її гідність, честь, всі права і свободи, що впливають з її людського буття. Для Б. Кістяківського права людини існують як природні: «Невід’ємні права людської особи не створюються державою; навпаки, вони за самою своєю суттю безпосередньо присвоєні особі. Серед цих невід’ємних безпосередньо притаманних людині прав на першому місці стоїть свобода совісті» [245, с. 846; 255]. Тобто їх витoki позадержавні.

Вчений заперечує легізм з його вивищенням державної влади та її велінь, оформлених у закон, над людиною і народом. Влада перетворює їх в об’єкт своїх маніпуляцій, здійснюваних засобом закону. Б. Кістяківський сприймає їх як реальних суб’єктів права, але це можливо лише в правовій державі, яку він трактує як такий порядок життя, де вільно реалізуються і є захищеними права людини. В цій державі, на його думку, «...владу має бути організовано так, щоб вона не утискала особу; у ній як окрема особа, так і сукупність осіб – народ – мають бути не лише об’єктом влади, а й суб’єктом її» [245, с. 849; 255]. Правова держава – це антипод деспотичної держави, і вона можлива там і тоді, вважав Б. Кістяківський, де є високий рівень правосвідомості в народі та добре розвинене почуття відповідальності [255]. Повага громадян один до одного, визнання ними рівноцінності іншого стосовно себе, почуття обов’язку, готовність дбати про спільне благо, відповідний рівень моральної зрілості громадян і представників влади тощо – поза цим моральним виміром правова держава неможлива. Вчений писав: «У правовій державі відповідальність за нормальне функціонування правопорядку й державних установ лежить на самому народі /.../», тому «вона справді є організованою, тобто впорядкованою державою» [245, с. 854]. Чим

вищий рівень моральної культури суспільства, тим реальнішою в такому суспільстві є правова держава [22; 23].

С. Дністрянський, трактуючи право як «народню правду», стверджує тим самим, що витoki права – в живому бутті народу, і що єдність моралі та права через їх спільні цінності, якими дорожить народ, має бути непорушною. Правда – це поняття моралі, але в праві воно трансформується у справедливість, яка є суттю права: «Право як народня правда – се провідний шлях нової держави» /.../ «не випадково наше право правдою зветься; воно є правдою цілого народу. Сам нарід творив собі право – так він зрозумів правду в суспільному житті, так він зрозумів ідею справедливості», – писав вчений [175; 176, с. 214; 177]. Наш народ нині продовжує творити національне право як «свою правду», яка, при всій її унікальності, в основі своїй має зберігати загальнолюдське, поза яким право перестає бути універсальним духовно-культурним феноменом.

Ідея взаємозалежності права та моралі була розвинена також М. Володимирським-Будановим та О. Єфименком [222; 334; 538]. Вони наголошували на юснатуралістичних морально-правових цінностях, на ідеї нації, народу як суб'єкта творення права, на ідеї позитивного права як наслідку права народу, «прав особи» (А. Дайсі), на його вторинності стосовно невідчужуваних прав народу тощо [166]. Всі ці науковці-правники розвивали природно-правову доктрину в той час, коли в російській та європейській правовій культурі домінувала легістська доктрина, яка дуже посприяла на практиці творенню авторитарних режимів I пол. XX ст.

Чималий внесок у продовження та розвиток української юснатуралістичної традиції, одним із стрижневих принципів якої є єдність моралі та права, зробили пастирі української православної та греко-католицької церков – митрополити І. Огієнко, В. Липківський, А. Шептицький та Й. Сліпий. Всі вони були послідовними прихильниками принципу християнської любові, свою діяльність присвятили захисту природних прав людини і народу, виступили проти будь-якого насильства над життям і гідністю людською та національною українців у надзвичайно важкі для них часи. Зокрема, митрополит Іларіон (Огієнко)

наполегливо захищав принципи природного права з його морально-правовими цінностями, які цілком співпадають із християнськими цінностями та етикою, право на самобутність – і культурну, і державну. А. Шептицький присвятив своє життя захисту християнських цінностей, багато зробив у плані захисту людини та народу від грубої фізичної сили, абсолютно аморального ставлення окупантів до українців, виступав проти насильства і радянського, і німецького фашизму. Він був послідовним прихильником української національної ідеї як підвалини державо- і правотворення [303, с. 345–361]. У пастирському листі від 26.09.1919 р. митрополит тривожився через знедолення українців, аморальну політику Польщі стосовно українського народу. Окупація як форма насильства завжди аморальна, її суттю є тотальне безправ'я людини та народу. Гуманістично-патріотична діяльність УГКЦ в такий важкий для українців час була спрямована і ідеологічно, і практично на збереження морально-етичних засад життя, проти будь-якого насильства над людиною.

Радянська епоха була надзвичайно важким періодом для української нації – тоталітарний режим тому і є тоталітарним, що держава тотально охоплює своїм контролем і впливом всі сфери і найменші щілини суспільних відносин. Радянський період життя українців був періодом розриву тяглості національної культури загалом і правової зокрема. Радянський тоталітарний режим успішно використав легізм з його державоцентризмом, вивищенням «букви закону» над людиною та її правами. Та й права фактично не було – була законницька дійсність, підігнана під офіційну ідеологію та завдання режиму. Тоталітаризм і є формою тотального безправ'я, тому він особливо аморальний.

Проте навіть в цю тоталітарну епоху українці намагалися зберегти своє одвічне прагнення бути вільними на своїй землі, тому національно-визвольні змагання тривали із 1918 р. по 1922 р., в Холодному Яру, на західноукраїнських теренах боролися оунівці та упівці, повставали українці в Кенгірському концтаборі, в новітню добу – Революція на граніті поч. 90-х років, два Майдани тощо відбувалися на підставі ідей, виплеканих понад тисячолітньою природно-правовою традицією, ідей-принципів, що складають її суть: природні права

людини та народу – це непорушне, невід’ємне, святе, і боронити їх – це покликання і обов’язок від Бога кожного. Це і є загальнолюдське, що лежить в основі нашої традиційної юридизованої моралі. Цей обов’язок захистити загальнолюдське незламні українці виконують нині на фронтах, вириваючи Україну із кігтів московського фашизму-нацизму, захищаючи свою і європейську свободу.

3.4. Правова реальність сучасної України: проблемність діалогу права та моралі

Висвітлюючи цю проблему, слушно згадати про те, що Україна успадкувала від тоталітарної епохи легістську доктрину, яка, відриваючи право від культури, її духовного виміру, виключала тим самим єдність, взаємозалежність моралі та права, за винятком хіба мінімуму моралі в праві, який встановлював законодавець, тобто держава [50; 63; 68; 70; 73; 87; 118; 123; 126; 140; 199; 234; 243; 271; 280; 283; 354; 380; 388; 401; 452; 540]. Мабуть, тому ця доктрина успішно використовувалася і нині використовується різними автократичними, диктаторськими режимами, виразними прикладами чого є нинішня Білорусь, путінська Росія, Північна Корея тощо, дозволяючи владі сваволити, порушувати права людей, вивищувати свій груповий чи одноосібний інтерес над інтересами громадян, над невідчужуваними правами людей, яких ці режими просто не визнають, брутально ними нехтують, – з тривогою пишуть про це зарубіжні науковці: Е. Еппельбаум, Л. Джонсон, П. Легранд, Т. Снайдер, Ф. Фукуяма, Дж. Сміт та інші. [193; 400; 497; 546; 548; 550; 551; 568]. Заперечуючи взаємозалежність моралі та права, а отже, і права як такого, бо поза мораллю воно існувати не може, підмінюючи його законом, ототожнюючи їх, легістська доктрина тим самим руйнує фундаментальні засади людського буття, деперсоналізує людину-особистість, а то й фізично засобами насильства знищує людей у масовому порядку, як, наприклад, в часи радянських репресій чи в асадівській Сирії та путінській Росії нині. Зрозуміло, що така доктрина не може бути базовим підґрунтям для правового розвитку демократичної країни, оскільки вона несумісна з морально-правовими та демократичними цінностями і

принципами, які є фактично тотожними і які складають суть гуманізму, права та демократії.

Незалежна Україна успадкувала законницьку реальність, позбавлену морально-правового змісту, домінування «букви закону» в усіх її елементах. Це означало, що людині в цій псевдоправовій реальності належного місця не було. В цьому і полягала суть тоталітаризму – тотальне безправ'я народу, вивищення над ним державної влади, приниження людської гідності, заперечення природних невідчужуваних прав людини тощо. Це означало не лише приниження, нівелювання права, але й заперечення і нівелювання моралі, загальнолюдських цінностей та принципів, які є фундаментальними засадами людського буття і основою права. Вибір демократичного шляху розвитку означав для українців неминучість проведення глибинного тотального правового реформування [68; 71; 123; 129; 140; 149; 161; 249; 266; 318; 373].

Легістська доктрина як негуманістичний, аморальний, авторитарний, репресивний, псевдоправовий світогляд, таке ж репресивне, владно-монологічне, негуманістичне мислення (М. Аракелян, Т. Балагура, Т. Багрій, Ю. Білас, В. Веклич, М. Патей-Братасюк, О. Ганжа, М. Єльнікова, В. Левкулич, С. Максимов, С. Шевчук, Л. Парашук, М. Попадинець, Л. Петрова, О. Яремко та ін.) та особливо законницька практика мають бути подолані. Правова сфера має ґрунтуватися на гуманістичних, морально-правових, а не на законницько-владних засадах, і такими засадами, як відомо, є природно-правова доктрина, яка поволі утверджується в нинішній Україні, про що пишуть: М. Андриц, Ю. Багрій, В. Бачинін, М. Панов, О. Биков, В. Братасюк, Т. Гавронська, О. Грищук, С. Головатий, В. Мельник, С. Максимов, М. Кельман, М. Козюбра, В. Кожан, В. Левкулич, С. Максимов, О. Омельчук, Н. Петлевич, С. Рабінович, В. Серьогін, Т. Чепульченко та ін. [25; 34; 94; 105; 129; 130; 143; 146; 239; 253; 259; 316; 349; 387; 433; 456; 493; 513; 547; 549]. Саме ця доктрина акцентує на органічній взаємозалежності та взаємозв'язку права та моралі, наголошує на загальнолюдських цінностях, смислах та принципах, що їх закріплюють, як на духовно-культурній основі людського буття, підкреслює необхідність їх

утвердження, захисту та розвитку. Вона утверджує людину з її правами, честю, гідністю та природними правами найбільшою цінністю поміж інших цінностей, тому альтернативи їй як базовій правовій ідеології та практиці для демократичного правового розвитку просто не існує.

В 90-х роках було здійснено кілька важливих кроків у напрямі зближення моралі та права, що нині, як видається, є основним завданням правової реформи. Найперше варто наголосити на важливості прийняття чинної Конституції України, зміст якої наповнений морально-етичним виміром. Цей волевстановлений акт українського народу закріпив цілу низку загальнолюдських цінностей, смислів і принципів (М. Андриц, О. Грищук, О. Ганжа, В. Веклич, В. Левкулич, М. Козюбра, А. Колодій, У. Олійник, Н. Писаренко, С. Погребняк, С. Шевчук, Р. Шелевер та ін.), які наш народ утверджував і захищав упродовж всієї своєї історії і які виражають сутність моралі і права, будучи тим спільним, що їх нерозривно пов'язує. Чинна Конституція України, закріпивши принцип людини як найвищої цінності, принцип невідчужуваності прав людини від людини як основи її буття, визнала тим самим їх природність і тому невід'ємність від індивіда. Ч. 2 ст. 3 чинної Конституції зобов'язує представників державної влади керуватися у своїй діяльності цим принципом.

Цей правовий акт, попри його відомі недоліки, є глибоко моральним і гуманістичним. Природно-правова концепція, що акцентує на єдності права та моралі, втілена в чинній Конституції України у принципах людини як найвищої цінності, невідчужуваності прав і свобод, що належать їй від народження [257; 258; 261; 262; 268; 513; 525; 526]. Загальнолюдська мораль, як і право, завжди оберігала життя, розмаїті його прояви, усвідомлюючи їх як необхідне підґрунтя людського і суспільного буття, підкреслюють: С. Бервено, Н. Бордун-Комар, В. Васильчук, М. Вороніна, Р. Гаврилюк, І. Гетьман-П'ятковська, І. Данилова, А. Єрмоленко, Б. Карнаух, О. Климович, Д. Луспеник, І. Луцький, П. Парашук, О. Романченко, В. Семиколенов, В. Сіренко, П. Строїч, І. Хрімлі, І. Шаповалова, Н. Павлусів, П. Пацурківський та ін. [41; 63; 83; 99; 118; 167; 196; 228; 244; 247; 302; 303; 365; 370; 372; 381; 452; 458; 473; 514]. Нам імponує позиція Р. Алексі,

який, пов'язуючи мораль, зокрема справедливість, із правами людини, стверджує, що: «Права людини лежать в основі справедливості. Будь-яке порушення прав людини – несправедливість, навіть якщо не кожна несправедливість порушує права людини. Основний тезис стверджує, що якщо права людини не існують, то також не існують і додаткові абсолютні, універсальні чи необхідні критерії справедливості. В такому разі не буде сенсу ні в формулі Г. Радбруха, яка у її найкоротшій формі стверджує, що крайня несправедливість – це неправо, ні у твердженні, що право обов'язково вимагає правильності, а по суті – справедливості» [7, с. 121–130]. Тобто поза мораллю права людини не мають сенсу. Більше того, в наукових джерелах стверджується, що права людини – це основні моральні гарантії, належність яких людям зумовлена людським буттям безвідносно до місця проживання та культури, вони особливо значущі, тому їх дотримання та захист є обов'язковими [7; 63; 110; 129; 197; 199; 261; 271; 288; 289; 315; 387; 399; 551].

Українські науковці звернули увагу на особливо глибокий морально-етичний зміст закріпленого в ст. 8 чинної Конституції України принципу верховенства права. Наполягаючи на особливій значущості загальнолюдських цінностей, Р. Падалка, аналізуючи принцип верховенства права та його відношення до справедливості, слушно акцентує на взаємозалежності права та моралі: «Справедливість є тим базисним елементом, який покладений в основу права, так як норми моралі і норми права мають такий зв'язок, який неможливо розірвати. Тому без справедливості не може існувати право, а без права – справедливість, так як принцип верховенства права є вищим проявом справедливості» [367, с. 24]. О. Ганжа слушно називає справедливість *морально-правовим* орієнтиром, вважаючи, що принцип верховенства права «...виступає в ролі сучасного аналога морально-правового орієнтиру справедливості. /.../ В наш час таким еквівалентним універсальним об'єктом є принцип верховенства права» [110, с. 11–20]. Але у правників Риму принцип *aequitas* не вичерпувався справедливістю. Його зміст означав *рівну міру* справедливості, добра, краси, істини, розумності, поваги тощо до суб'єкта права [379; 423].

Загалом у кожному конституційному принципі простежується моральний гуманістичний зміст, і це не випадково, а цілком органічно, якщо пам'ятати про те, що всі ці принципи є фундаментальними загальнолюдськими програмно-орієнтаційними конструкціями, специфічними квінтесенціями людського духовно-культурного досвіду, в т. ч. і, мабуть, найперше морально-етичного, напрацьованого людством упродовж багатьох віків, спрямованого на гармонізацію, увідповіднення людських інтересів та відносин, їх покращення, вдосконалення, розвиток. Ці принципи і цінності, смисли, фіксовані в них, взаємопов'язані, взаємодоповнювані. С. П. Погребняк, відомий дослідник принципів права, підкреслює, що ціла низка конституційних вимог безпосередньо випливає з принципу справедливості: «Наприклад, ідея справедливості конкретизується в принципі *non bis in idem*, закріпленому в ст. 61 Конституції України. Принцип справедливості також обумовлює обов'язок оприлюднення нормативно-правових актів (ч. 3 ст. 57 Конституції), загальну заборону зворотної дії законів (ч. 1 ст. 58 Конституції), право не бути примушеним до свідчень проти себе (ч. 1 ст. 63 Конституції), право на судовий захист (ст. 55 Конституції) та ін.» [398, с. 31–32]. Кожна із цих вимог несе виразний не лише правовий, але й морально-етичний гуманістичний зміст, спрямований на повагу до людини, її самості, гідності, повагу до її природних прав, захист від свавілля влади тощо. Підтримуємо позицію, висловлену в науковій літературі, що справедливість як суть права втілена в кожному принципі права окремо і у всіх принципах разом узятих [110]. Тобто моральний зміст присутній у всіх конституційних принципах і це, звісно, за умови усвідомлення і «привласнення» суспільством і владою цих орієнтирів, є морально-правовою основою розбудови демократичної правової держави. Науковці слушно акцентують, що функція принципів права полягає, зокрема, у забезпеченні впливу моральних цінностей (передусім справедливості) на правове регулювання суспільних відносин [173, с. 6] і підтриманні правопорядку, заснованого на принципі верховенства права. Чим більше загальнолюдського морального змісту в нормах та законах, в інших формах та проявах права, тим краще для людей, громадян, суспільства.

С. Погребняк, усвідомлюючи, наскільки великою є взаємозалежність права та моралі, справедливо підкреслює, що для втілення ідеалів справедливості у правотворчу та правозастосовну практики необхідно, щоб мегапринцип верховенства права увійшов як складова до «...моральних традицій спільноти», став «загальним ідеалом, який приймає і поділяє більшість» [397, с. 149]. Якщо цей принцип трансформується у складову громадської думки, законодавство і органи публічної влади працюватимуть більш справедливо [397, с. 149]. Але в реальному житті все виглядає значно складніше.

На жаль, чинна Конституція, як зазначають окремі правники, є значною мірою формальним правовим актом, особливо це стосується розділу про права людини і громадянина, розділів, що присвячені органам державної влади, взаємовідносинам держави та місцевого самоврядування тощо [1–3; 12; 28; 40; 47; 51; 84; 118; 130; 140; 248; 259; 322; 332; 367; 547]. Тобто конституційні принципи, які є юридизованою мораллю, нехтуються, не втілюються в життя як представниками влади, навіть на найвищому рівні, так і громадянами. Чинників, які зумовили цю ситуацію, чимало, і вони різного плану. Одним із найбільш істотних із них була і залишається слабка морально-етична ментальність та культура суспільства. Відомо, що радянська епоха пропагувала і втілювала в життя так звану комуністичну мораль, заперечуючи тим самим мораль загальнолюдську. Таке «виховання» радянських людей, які після здобуття незалежності стали пострадянськими українцями, тривало понад сім десятиліть, що не могло не відбитися на світогляді, світовідчужанні, світорозумінні та світовідношенні наших людей. Радянська епоха не цінувала людину, знецінення її життя і самості було просто разючим, що є аморальним і негуманним [73; 75; 540]. Таке ставлення до людини було успадковане, на жаль, пострадянською українською олігархічною владою, яка живе за принципом: собі – по максимуму, а всім іншим – за залишковим принципом [73]. Нинішня несправедливість в Україні також разюча. На жаль, держава Україна змінила лише зовнішні атрибути, а її сутність так і залишилася негуманістичною, антинародною, неправовою, про що свідчать масові порушення в країні прав людини, відсутність

справедливої судової влади, дієвого механізму захисту прав людини, корупція, що сягнула таких розмірів під час нинішньої російсько-української війни, що стала загрозою національній безпеці України тощо. Де немає моралі, там задихається право, бо воно тоді не має підґрунтя для розвитку, тоді знищується сама його моральна суть [63; 73; 110; 118; 435; 473; 500; 505].

В правовому житті дуже важливим є принцип визнання: визнання владою права; визнання владою людей, народу як рівноцінних партнерів у правовому житті; визнання кожним суб'єктом права і права, і Іншого як рівноцінного собі [72; 83; 110; 387]. Цей принцип є втіленням глибокої поваги до права, його суті, цінностей і смислів, усіх його проявів, до кожного суб'єкта права, його гідності, честі, його невідчужуваних прав. Це і мораль, і право водночас, бо вони взаємозалежні, взаємопов'язані, нероздільні. На жаль, цей морально-правовий принцип так і не був засвоєний ні українськими громадянами, ні представниками влади. Для сучасної України проблема утвердження принципу визнання як засади правового розвитку «дуже ускладнена тим, що наше суспільство постало із людей типу *homo sovieticus*, людей пасивно-споглядальних, безвольних, задогматизованих, позбавлених почасти здорового глузду й інстинкту самозбереження, деперсоналізованих тощо – це далеко не ті якості, які сприяють появі зрілого реального суб'єкта права, що творитиме правове суспільство», – слушно зауважують українські автори [72, с. 22–29]. Окрім цього, вважають вони, треба взяти до уваги «...пронизаність всього суспільства комерційним, обліковуючим мисленням, що більше сприяє появі егоїстичного індивіда, не готового розуміти Іншого, аніж розвиненої особистості. Ця проблема дуже важлива в контексті правового реформування, проте увага до неї з боку реформаторів поки що дуже незначна» [72]. Звісно, найбільшою проблемою у подоланні формального статусу Конституції України є відсутність у нинішній українській державі реального народовладдя [124; 127; 128; 130; 255; 257].

Подоланню легістського праворозуміння, яке роз'єднує право і мораль, сприяє, безумовно, підписання Україною у 1997 році такого міжнародного правового акта, який має глибокий морально-етичний зміст, як ЄКПЛ, що

ґрунтується на природно-правовому підході, який, як відомо, розглядає право як духовно-культурний феномен, форму буття основних загальнолюдських цінностей у єдності із духовною культурою людства, мораллю, етикою, релігією, Богом. Юснатуралізм являє собою особливий спосіб філософського мислення, який спрямований на обґрунтування моральної природи юридичних положень, джерелом яких є ідеали і принципи природного права [33; 34; 271; 316; 380; 388; 491]. «Конвенція закріплює принципи природного права, які, будучи своєрідними програмно-орієнтаційними засадами законодавчої діяльності, спрямовують її у гуманістичне русло, орієнтують на утвердження та захист істотних аспектів людського буття, природних прав людини. Ці принципи, закріплюючи загальнолюдські цінності та смисли, покликані захистити людину з її правами від свавілля державної влади», – справедливо зауважує Ю. Багрій [549, с. 111–121].

Стандарти прав людини, які закріплено в ЄКПЛ, є кульмінацією правових досягнень європейського метаетносу, це загальноновизнані міжнародним співтовариством принципи права, традиції, звичаї, правові положення, категорії, правові інститути і особливо правові цінності тощо [63; 124–126; 266; 284; 322; 323; 349; 368; 409; 412; 414; 438; 441; 457; 499]. Ці принципи, традиції, звичаї, цінності та смисли тощо втілюють фундаментальні засади людського буття, концентрують те загальнолюдське, універсальне, гуманістичне, без чого люди не можуть повноцінно розвиватися, вдосконалюватися, поза чим людське буття є частковим, неповним, спотвореним, тому порушувати їх неприпустимо. Кожна стаття Конвенції наповнена глибоким морально-етичним змістом. Саме цінності, на думку низки правників, і є першоджерелом правових стандартів та норм [51; 63; 98; 205; 214; 221; 226; 241; 266; 284; 297; 322; 371]. Загалом мораль є фундаментальною засадою для прийняття юридичних рішень, для буття права. Досвід тоталітаризму – чи то німецького, чи то московського – доводить, що, якщо знищується загальнолюдська мораль, задихається право, воно не має підґрунтя для свого існування. Людству потрібна була після Другої світової війни нова форма гуманізму, і міжнародні стандарти прав людини є втіленням такої

нової форми гуманізму, спрямованої на захист не лише людини і її прав, а й буття як такого [63; 124; 125; 126; 140].

Морально-етичним змістом наповнені важливі міжнародні акти, які закріплюють і розкривають такий моральний принцип, як повага держави до людини. Водночас цей принцип є і принципом права. У Віденській декларації і Програмі дій, прийнятих на Всесвітній конференції з прав людини у 1993 р., акцентовано: «Всі права людини універсальні, неподільні, взаємозалежні і взаємопов'язані». І далі – акцент на принципових вимогах у ставленні держав до прав людини: «Міжнародне співтовариство повинно ставитися до прав людини глобально, на справедливій і рівній основі, з однаковим підходом і увагою. /.../ Держави, незалежно від їх політичних, економічних і культурних систем, зобов'язані заохочувати і захищати усі права людини та основні свободи» [Віденська декларація, Програма дій, 1993]. В цих рядках відчувається глибокий морально-етичний підтекст, ставлення до людини як до особливої цінності. Такий міжнародний стандарт, як принцип поваги до прав людини, будучи водночас моральним принципом, виразно звучить у Статуті Ради Європи, де зазначено, що свобода особи, політична свобода і верховенство права, яким прихильні держави-члени, лежать в основі «будь-якої справжньої демократії», а також в інших міжнародно-правових актах [87; 180; 197; 328; 329; 330; 468; 505; 566]. Будучи членом Ради Європи, країною-підписантом низки таких важливих міжнародно-правових актів, Україна задля дотримання їх вимог, виконання взятих зобов'язань, втілення в життя стандартів прав людини повинна прийняти за основу правового розвитку юснатуралістичну доктрину з її фундаментальним принципом єдності моралі та права.

ЄКПЛ гарантує низку прав, кожна її стаття має моральний зміст, захищає моральні принципи і цінності. Нині українці страждають від тотального насильства, застосовуваного путінською Росією. Це не лише протиправно, це аморально [546; 548; 550; 551]. ЄКПЛ забороняє скасовувати в разі війни або надзвичайного стану такі основоположні права і свободи, як: право на життя, заборона катувань, рабства або підневільного стану, а також зворотної сили

закону (ніякого покарання без закону). Конвенція встановлює право індивідуума на ефективні засоби правового захисту в національних інстанціях [63; 197]. Ст. 18 ЄКПЛ забороняє обмеження державами-підписантами прав людини поза тими межами і цілями, які визначені ЄКПЛ. Неприпустимо обмежувати права людини безмежно, надмірно і безпідставно, що звучить дуже морально.

Стандарти прав людини, закріплені у Конвенції, сукупно являють собою сутнісні характеристики мегапринципу верховенства права, який покликаний захистити людину від будь-якого порушення її прав і свобод, від будь-якого свавілля. Кожна стаття Конвенції засвідчує глибоку повагу до людського «я», життя, людської гідності та честі, до невідчужуваних прав людини, тобто моральний вимір змісту цих статей сумніву не підлягає. Науковці зазначають, що, оскільки немає чіткого переліку стандартів та принципів прав людини, а зміст їх виражається в процесі здійснення європейського правосуддя, то це засвідчує юснатуралістичну природу європейських стандартів прав людини [61–63; 77; 121–123; 199; 221; 322; 371]. Реалізація її морально-правових положень у практичному правовому полі, в законотворчій діяльності, у сфері правосуддя здатна забезпечити українцям належну повагу з боку держави, реальну можливість здійснювати їхні невідчужувані права і отримувати відповідний захист [400; 403; 414; 420; 424]. Хоча, на жаль, застосування стандартів права, «живого права» ЄКПЛ у сучасній Україні наштовхується на низку перешкод різного плану: неготовність українських представників Феміди до цієї діяльності; небажання відходити від традиційного шляху прийняття рішень; труднощі термінологічного плану, розбіжності у трактуванні окремих положень Конвенції тощо [221; 226; 229; 249; 266; 305; 322; 332; 327]. Окрім цього, впровадженню стандартів права заважає моральна неготовність до цього суспільства і влади, знецінення людини, байдужість до моральних цінностей та принципів.

Знаковим моментом на шляху зближення моралі та права в пострадянській Україні стало відоме трактування права Конституційним Судом України, який у своєму Рішенні від 2.11.2004 р. зазначив, що право не можна зводити лише до норм законодавства, оскільки вони можуть суперечити справедливості. До нього

належать правова ідеологія, зокрема ідея справедливості, традиції та звичаї, легітимовані суспільством, *принципи та цінності моралі* тощо (курсив авт.) [440]. Тобто КСУ фактично поєднує право та мораль, мислить право як юридизовану мораль. У тексті на пів сторінки Суд тричі згадує справедливість як загальнолюдську цінність і наголошує, що у прийнятті рішень на практиці вирішальне значення має справедливість як загальнолюдська цінність [440]. У цьому трактуванні права КСУ став на позиції природно-правової доктрини, подолавши законницьку доктрину, яка домінувала в правовій сфері тогочасної України.

Проте це Рішення КСУ від 2.11.2004 р. дало додатковий поштовх українським правникам у плані подолання збанкрутілого легістського світогляду і мислення, в руслі якого право трактувалося як суто владно-політичне явище, система загальнообов'язкових правил поведінки, створених владою і охоронюваних нею від порушень, в якій «буква закону», що втілює волю влади, вважалася вищою цінністю на противагу людині, загальнолюдським цінностям, справедливості, Богові тощо. Зрозуміло, що таке аморальне мислення несумісне з демократичними принципами і цінностями, тому змінити його на гуманістичне мислення є необхідністю для суспільств, що стали на шлях побудови демократії. Ідеологічно, інтелектуально-теоретично українські правники значною мірою відійшли від нормативізму, легістського репресивного мислення, віддають перевагу юснатуралізму, а отже, мислять право як форму духовно-культурного досвіду людства, поєднують його із мораллю, релігійними цінностями, Богом тощо [1–3; 8; 12; 17; 18–22; 34; 42; 43; 47; 51; 55; 56; 61; 72; 77; 87; 102; 118; 144; 149; 163; 199; 205; 217; 221; 229; 235; 257–262; 401; 547]. Проте правова практика, правозастосування змінюються дуже повільно і складно, що означає стагнацію правового життя, невирішення проблеми прав людини. Але це має свої пояснення, про які буде сказано нижче.

За роки незалежності України було прийнято низку нових кодексів і законів [413; 416; 420; 422; 424; 510; 511], які закріпили конституційні принципи, наповнені моральним змістом, змістовно увідповіднені стандартам права, які

утвердили фундаментальні загальнолюдські цінності та смисли, що, безумовно, створило законодавче підґрунтя для реалізації та захисту прав людини. У всіх кодексах України закріплено мегапринцип верховенства права. Проте далеко не все законодавство є настільки якісним. Сучасна Україна є державою, відомою дуже несправедливим розподілом суспільного багатства, великою прірвою між багатством та бідністю. Цю ситуацію зумовив політичний чинник, узурпація влади декількома впливовими олігархічними кланами, «приватизація» ними державних інституцій, у т. ч. законодавчого органу, що означає формальність українського республіканізму [73; 140; 445; 452]. У зв'язку із цим українці потерпають від «політики приниження» (Ф. Фукуяма), прийняття неправових норм, положень, законів, створених на догоду олігархічним інтересам за рахунок приниження, нехтування інтересами інших суб'єктів права, які не належать до правлячих кіл. Таке законодавство – це не лише свідчення демократичної незрілості української влади, неготовності її до співпраці із громадянським суспільством, народом, фізичними та юридичними особами на партнерських засадах. Це також і насамперед свідчення аморальності владних структур сучасної України. Ми поділяємо позицію, висловлену А. Лисик, що: «Історичний розвиток концепції правозаконності демонструє, що легітимність закону залежить від його відповідності фундаментальним принципам права, а правовий порядок є ефективним лише за умови дотримання балансу між владою, законом і свободою особи» [291, с. 269–275]. Українське законодавство, на жаль, дуже часто страждає через цей дисбаланс між владою, законом, правом і свободою людини.

Неправова норма чи неправовий закон – це явище не лише псевдоправове, воно водночас аморальне, бо заперечує цінності та смисли права, які є водночас і моральними. Заперечення сутнісних ознак права, втілених у загальнолюдських цінностях та смислах, підміна духу права «буквою закону», що втілює свавілля влади, – це аморальні явища, бо вони принижують людину, її гідність, нівелюють її невідчужувані природні права, зневажають загальнолюдське, гуманістичне, що є підґрунтям людського буття загалом. Це наслідок відсутності державницького інтересу, тяжіння над законодавцем стереотипів легістського репресивного

аморального мислення, коли закон трактується як втілення волі державно-політичної влади, коли його зміст є довільним, коли законодавець формує цей зміст, не озираючись на людину, загальнолюдські цінності та принципи права тощо, – акцентують В. Авер'янов, Ю. Білас, Н. Бордун-Комар, В. Братасюк, О. Ганжа, І. Лозинська, Ю. Льошенко, В. Кибал, А. Нижник, Ю. Матат, С. Максимов, М. Козюбра, Т. Шкляр, Т. Шелевер, Д. Штонда, О. Яремко та ін. [2; 3; 51; 63; 68; 80; 87; 98; 110; 126; 128; 179; 188; 198; 221; 229; 241; 249; 256; 288; 297; 314; 316; 322; 342; 524; 532; 540]. І, відповідно, правозастосування на підставі такого політико-владного законодавства є законницьким, а не правовим, правовідносини – законовідносинами, правосвідомість – законосвідомістю чи законслухняністю, що одне і те саме [63; 376; 380]. Правова держава, яку прагнуть побудувати українці, – це держава, де реалізовано верховенство права, а «...принцип верховенства права можна вважати транспозицією справедливості як морального імперативу в юридичну сферу, що надає їй конкретних форм (принцип правової визначеності, принцип пропорційності, принцип добросовісності, принцип недискримінації та рівності перед законом тощо), а тому будь-який правовий акт (індивідуальний чи нормативний) або діяльність учасника правовідносин, які не порушують жодного з елементів верховенства права, – імпліцитно справедливі» [110]. Без моральної основи верховенство права – це змістовно порожня форма.

Нині, здійснюючи правові реформи, українці мають повернути закону статус духовно-культурного утворення. Якщо право є духовно-культурним, універсальним, загальнолюдським феноменом, а не політико-владним явищем, то закон як один із його проявів також є невід'ємним від культури народу, його духовності, звичаїв, традицій, загальнолюдських смислів та цінностей. Тому український законодавець, представники виконавчої влади та місцевого самоврядування, наділені функцією делегованої правотворчості, не повинні вважати закон і законодавчу діяльність свавільною діяльністю, очищеною від морально-етичного змістовного наповнення, від національної правової традиції, її стрижневих цінностей та принципів, які український народ утверджує і захищає

упродовж віків [18–26; 37; 48; 58; 59; 87; 101; 140; 141; 142; 209; 233; 250; 310; 401; 407; 459; 481]. Українцям потрібне нове розуміння закону, бо без цього переосмислення його природи та суті навряд чи може бути створений ефективний правовий механізм захисту прав людини, що так актуально нині для України, правове, а не законницьке законодавче підґрунтя для відбудови України тощо. Добрим прикладом неправового закону може бути Закон України «Про статус народного депутата України», який закріпив низку привілеїв для народних депутатів, вивищивши тим самим цю групу людей над усіма іншими, хто до них не належить, принизивши їхню гідність [415].

Українське пенсійне законодавство не відповідає конституційним цінностям і принципам. Відомим фактом є те, що кілька мільйонів українських пенсіонерів мають такий розмір пенсій, який є нижчим від прожиткового мінімуму [117], на підставі чого ЄСПЛ визнав це порушенням прав людини. Поряд із цим в Україні є групи пенсіонерів (прокурорів, суддів, депутатів, колишніх держслужбовців тощо), розмір пенсій яких є абсолютно невиправданим. Законодавство, яке допускає розрив між пенсіями у 160 разів, є псевдоправовим, а отже, аморальним [384; 486].

Не витримує перевірки на правність бюджетне законодавство України, яке дає можливість владі несправедливо розподіляти суспільне багатство. На жаль, «при декларуванні демократичності та гуманістичності державної політики в нинішній Україні фактично продовжують домінувати умови, відповідно до яких інтереси держави мають пріоритет над інтересами і правами людини, що свідчить про збереження авторитарних стереотипів мислення як у державних управлінців, так і у значної частини суспільства» [445]. Існуюча нині позитивістська теорія бюджетного права відчутно відстає від життя. Розходження її з конституційними принципами та цінностями очевидні, тому вона неправова, неефективна, не здатна забезпечувати бюджетні правовідносини. Поділяємо думку, відповідно до якої «...позитивістська доктрина бюджетного права абсолютизує позитивно-державницьке начало у фінансово-бюджетному праві, вивищує державний інтерес над громадським, суспільним і заперечує визначальну роль у ньому публічних

фінансів як основи соціальної політики тощо, /.../ ця доктрина є не лише юридичним, але й своєрідним ідеологічним обґрунтуванням недемократичної, несоціальної і негуманістичної державної бюджетної політики» [445, с. 248]. Додамо від себе – і аморальної політики. Очевидно, що на цю ситуацію вплинули насамперед відсутність народовладдя, декларативний республіканізм [28; 126; 140]. Підтримуємо позицію О. Росоляк, що: «Ототожнюючи публічні (суспільні, народні) кошти з державними, ця доктрина обґрунтовує і виправдовує розподіл цих коштів на користь, передусім, державного апарату, влади та її потреб» [445]. Ситуація з вражаючою несправедливістю у сфері розподілу суспільного багатства не змінилася навіть під час нинішнього широкомасштабного вторгнення, навпаки, вона загострилася.

Для будь-якої галузі чи інституту права, в т. ч. і для бюджетного права та бюджетної політики України, визначальним має бути сам дух Конституції України, а не лише ті її конкретні «букви», конкретні норми конституційного права, які безпосередньо окреслюють правовий статус суб'єктів права [124–126; 123; 128; 297; 316; 322; 327; 332; 374; 418; 452; 456]. Не можемо не погодитися із позицією О. Росоляк, яка переконливо стверджує, що: «Конституційні цінності – це стрижневі домінанти для бюджетної політики. Бюджетна політика, що будується на запереченні цінностей, легітимованих суспільством, є недемократичною, аморальною, руйнівною для суспільства і навіть злочинною» [445, с. 126]. Тобто авторка нерозривно пов'язує мораль, конституційне право і бюджетну політику, вважаючи сполучною ланкою для них загальнолюдські цінності, закріплені конституційними принципами, що є основою для бюджетних правовідносин.

Такі конституційні принципи, як: верховенство права, людина з її правами як найвища цінність, рівність усіх суб'єктів бюджетних правовідносин, принцип відповідальності держави перед людиною за свою діяльність, принцип справедливого розподілу суспільного багатства, принцип відповідності бюджетного законодавства нормам та положенням чинної Конституції, розподіл влади, участь громадян в управлінні державними справами, принцип законності

як засада діяльності органів влади та посадових осіб тощо, є особливо значущими для всієї внутрішньої політики [98; 110; 118; 123; 136; 206; 257–262; 389; 397; 398; 405; 411]. Підтримуємо позицію стосовно того, що: «Порушення цих принципів робить бюджетну політику (і будь-яку іншу – Ю. Б.) «безхребетною», розбалансованою, непослідовною, несправедливою, недемократичною, асоціальною, неспроможною бути чинником прогресивного розвитку суспільства і зміцнення демократичності державотворення» [445]. Чи може таке законодавство зміцнити єдність суспільства і держави, що нині так важливо для нас? Очевидно, що ні. Швидше навпаки – воно додасть недовіри суспільства до державної влади, а це шлях у нікуди.

Ще зовсім недавно в Україні діяв Кримінально-процесуальний кодекс, прийнятий у часи радянського тоталітаризму у 1963 р., який істотно розходився з принципами права, тобто порушував права людини, мав неправовий зміст і був відверто змістовно аморальним актом. Чи ж не такими ж неправовими та аморальними можна вважати судові процеси та винесені на його підставі рішення? По формі вони здійснювалися законно, але чи можна у змістовному плані розглядати їх як *правові й моральні* явища? Або ж, як слушно зауважує Н. Бордун-Комар: «Тривалий час у незалежній Україні законодавство дозволяло прокуратурі бути «державою в державі», сваволити, здійснюючи наглядову функцію, підміняючи собою суд. Тому так важливо здійснювати правовий захист відповідно до стандартів права, принципів права, а не всупереч їм» [63, с. 88]. Нині не особливо щось змінилося, на жаль. І цю недолугість нашої судової влади виправляє ЄСПЛ [438; 440; 441; 442].

Свіжим прикладом заперечення єдності моралі та права в законодавстві було підписання Президентом України 22 липня 2025 року Закону України № 12414, який обмежував повноваження антикорупційних органів НАБУ і САП, підпорядковуючи їх Генеральному прокуророві України, а це означало втрату ними незалежного статусу, а отже, і ефективності їх діяльності щодо викриття корупційних справ відповідно до вимог міжнародних правових актів [263; 264; 282; 283; 413; 416; 470; 511; 509]. «Картонний Майдан» виправив ситуацію.

Здавалося б, навпаки, нині, коли в Україні корупція стала загрозою національній безпеці, варто було б зміцнити антикорупційні органи, утверджуючи їх незалежність, однак законодавець приймає закон, який цю боротьбу послаблює. Законодавство, що не бореться із корупцією, а сприяє їй, змістовно має аморальний вимір. Схоже на те, що влада сама сприяє корупціонерам, що, безумовно, руйнує довіру народу до такої влади. Цю ситуацію нескладно пояснити, якщо взяти до уваги те, що чимало корупціонерів є безпосередньо в органах влади і, щоб захистити себе від відповідальності, вони звертаються до закону [400]. Це не винахід українського законодавця, це перевірений спосіб захисту інтересів влади за рахунок приниження інтересів громадян.

Можна наводити й інші приклади неправового, а тому аморального законодавства сучасної України, про що пишуть наші автори [63; 117; 202; 221; 226; 241; 248; 322; 384; 438; 441; 486; 539], але наведеного досить, щоб побачити заперечення правності і морального змісту позитивного права як, на жаль, типового явища.

Суть правового реформування в сучасній Україні має полягати в наповненні правового життя духом права, гуманістичним, моральним змістом. Інакше кажучи, правова сфера України має бути наповнена реальною юридизованою мораллю, яка традиційно утверджувалася в нашій національній правовій традиції. Ця реформа не може вичерпуватися лише зміною законодавства, як першопочатково мислили наші реформатори. Реформування має сягати кодів і стереотипів світосприйняття, світорозуміння, полягати не лише у формальних, поверхових змінах, а в глибинних змістовних інтелектуальних, ментальних змінах. Цю суть реформування добре розкрив М. Козюбра, наголосивши: «...обмеження дискреційних повноважень, тобто прийняття рішень державними органами та посадовими особами на власний розсуд, як складова верховенства права і правової держави, вимагає, насамперед, щоб діяльність як держави загалом, так і її органів, включаючи законодавчий, підпорядковувалася утвердженню і забезпеченню прав і свобод людини... Невід'ємні, невідчужувані права і свободи людини стоять на перешкоді волюнтаризму не тільки органів

виконавчої та судової влади, а й парламенту, обмежуючи свободу його розсуду при прийнятті законів» [257, с. 1–78]. Людина має стати реальною цінністю, повага до неї з боку посадових осіб влади має стати типовою нормою їх поведінки, утвердження у стосунках з громадянами морально-правових вимог, принципів та цінностей і буде означати правність держави [124–126; 257–262; 297; 313; 314; 337; 457; 483]. Суб'єкти правозастосування повинні оцінювати ситуацію не стільки за формальною відповідністю її нормі закону, волі держави, скільки за відповідністю її людській моралі, людській індивідуальності. Після Другої світової війни було прийнято низку актів на захист прав людини [328; 329; 330], Г. Радбрух порушив питання захисту прав людини від агресії держави. Нині в Україні ця проблема актуальна – замість захисту прав людини держава нерідко наступає на ці права, про що з тривогою пишуть Д. Білозьоров, Н. Бордун-Комар, М. Братасюк, В. Вишковська, С. Головатий, І. Бекешкіна, А. Вільд, В. Селіванов, О. Росоляк [40; 52; 63; 87; 94; 123; 128; 129; 198; 455; 551]. Нам імпонує позиція Р. Циппеліуса, який наголошує, що «...сьогодні визнається можливість незастосування закону, який не виконує свого призначення та явно суперечить існуючим вимогам *моралі* (курсив – Ю. Б.), юснатуралізму, здоровому глузду, оскільки право повинно бути інструментом для встановлення саме справедливості» [51–80; 144–159; 510, с. 7–19].

Як член Ради Європи Україна зобов'язана привести у відповідність до європейських стандартів права, зокрема з урахуванням положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, національне законодавство і, що особливо важливо, – практику [412; 414; 533; 536; 539]. Якщо із законодавством ситуація більш-менш налагоджується, то із правовими інституціями та юридичною практикою, на жаль, реформування гальмується. Нині необхідність реформування *всієї* правової сфери, яка є цілісністю, представниками української влади усвідомлюється, проте реальні дії в цьому плані вони поки що не особливо намагаються здійснювати, обмежуючись, на жаль, поверховими, формальними змінами.

Українцям дуже потрібна реформована судова влада та правоохоронні органи. На жаль, дотепер справедливий суд у державі так і не створено, а це означає, що проблему подолання масового порушення прав людини так і не вирішено, бо жодний інший орган державної влади не може зробити більше для захисту прав людини, аніж справедливий суд. На жаль, моралі в коридорах української влади дуже небагато, кожна влада хоче мати кишенькових суддів, привласнити судову владу для задоволення приватних інтересів [474; 475; 476; 432; 483; 521; 526; 536]. Нівеляція значущості судової влади як правозахисної інституції в нинішній Україні зайшла так далеко, що відбулася підміна концептів «судова влада» на «судова система». На жаль, чимало правників не бачать між ними різниці, хоча вона доволі відчутна. Перевантаження суддів у судах першої інстанції, доволі велика незаповненість вакансій у цих судах, бюрократизм, почасти низька кваліфікація суддів, які не завжди можуть пояснити, наприклад, витоки та значимість міжнародних стандартів права, відрізнити правовий закон від неправового, верховенство права від верховенства закону [324; 349; 356; 368; 536; 539; 545], така ж низька морально-етична культура суддів, як у відомому випадку із суддею ВСУ Масловим, який вважає, що суддя абсолютно вільний у своїй діяльності від будь-якої відповідальності [474; 475], а ще, на жаль, тотальна корупція в українських судах тощо – все це сукупно відображається на проблемі захисту прав людини, загострюючи її ще більше. По великому рахунку, всі ці недоліки українського суду мають свої витоки у зневаженій, зруйнованій насамперед політичними амбіціями, олігархічним інтересом, комерційно-бізнесовим мисленням морально-етичній аурі суспільства. Дж. Ллойд у роботі «Ідея права», захищаючи невід’ємність права від моралі, від метафізики буття, пише, що вищий (тобто природний, Закон Життя – Ю. Б.) закон не тільки скасовує неправові норми даного суспільства, що порушують цей закон, але й звільняє індивіда від обов’язку виконувати неправові приписи чинного законодавства, і виправдовує непадкорення легітимній державній владі (Дж. Ллойд «Ідея права»). На наш погляд, слушним є твердження, що у справедливому суспільстві мають бути встановлені свободи громадян, а права, які

гарантуються справедливістю, не мають бути предметом політичної торгівлі або калькуляції політичних інтересів» [299, с. 19–20]. Громадянському суспільству в Україні треба набагато більше працювати в плані реальної участі в управлінні суспільними процесами, посилення контролю за діяльністю державних інституцій, окремих посадових осіб, правових інституцій та посадових осіб у правовій сфері, оскільки пасивність громадянства та безконтрольність влади можуть мати дуже негативні наслідки і для народу, і для держави [37; 39; 40; 48; 111; 127; 130; 140; 231; 341].

Поділяємо стурбованість В. Вишковської, яка справедливо наголошує, що: «На жаль, розмитість, невизначеність, а то й повна відсутність юридичних правил, які б регулювали захист громадян, свідчать про незадовільну правову ситуацію, яка склалася в суспільстві. Юридичні механізми, які діяли в минулому, зруйновані, нові ще не сформовані, а ті, що діють, – недосконалі. В таких умовах правовий статус людини і громадянина, закріплений в Конституції України, не має реального підґрунтя» [52]. Наслідки такої ситуації можуть відбитися на долі країни. В сучасній Україні сформувався тип людини ринкового суспільства, яка створює структури громадянського суспільства і прагне партнерських стосунків із владою. Йдеться про прагнення гідності, право на гідність і повагу до неї, проте українці цього типу постійно відчують небажання влади жити на засадах партнерства із громадянами, проведення владою «політики скривдженості» (Ф. Фукуяма), яка постійно продукується в пострадянській Україні і негативно впливає на проблему здійснення та захисту прав людини [73]. Зрозуміло, що ця «політика скривдженості», яку державна влада утверджує за допомогою використання неправового законодавства, тиску на судову владу, зловживання повноваженнями прокуратури, правоохоронних органів, процедурних порушень тощо, є насамперед моральною проблемою української влади. Цілком погоджуємося із Т. Балагурою, що «соціальна справедливість у правовій доктрині України часто залишається заручником політичної кон'юнктури. Її інтерпретація і практичне втілення залежать від домінуючих політичних сил, що призводить до ситуативного правотворення і нестабільності правового регулювання у сфері

соціальної політики» [29, с. 200–204]. Наслідки такої ситуації більш ніж серйозні, бо: «Такий стан справ не лише знижує ефективність правової системи, але й підриває основи демократичного суспільства, де соціальна справедливість має бути не риторичним гаслом, а реально діючим принципом суспільного життя» [29, с. 203–204]. Цілком правильною є думка С. Погребняка, що верховенство права як стрижнева проблема правової реформи може стати реальністю тоді, коли стане «*складовою моральних традицій* спільноти, загальним ідеалом, який приймає і поділяє більшість» [397, с. 149].

Зважаючи на сказане вище, можна констатувати, що ключ до вирішення низки правових проблем сучасної України, подолання «політики скривдженості», окрім інших чинників, лежить у морально-етичній площині. Тому і громадянському суспільству із органами місцевого самоврядування, і державній владі необхідно, особливо в умовах широкомасштабного вторгнення путінської Росії, зосередити увагу на проблемі відродження та втілення в реальне правове життя морально-етичної спадщини нашого народу, з особливою увагою до моральних цінностей та принципів, морально-етичних смислів, використання їх як основи для будь-яких форм права, його складових, проявів тощо. Тобто інтенсифікувати зусилля в плані відродження морально-правового феномена, юридизованої моралі, яка була традиційною стрижневою компонентою національного правового розвитку. Зокрема, посиленої уваги в цьому напрямі потребує інституційно-практична складова української правової реальності. Держава і суспільство, прагнучи бути правовими, не повинні дозволяти собі морально-правового занепаду, атрофії морально-етичних засад права, оскільки, як засвідчує історія, це може мати непередбачувані наслідки.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3

На підставі дослідження наукових джерел з проблеми особливостей взаємозалежності права та морально-етичного виміру в українській правовій традиції було зроблено наступні узагальнення та висновки:

1. Культурна традиція русичів передавалася від епохи до епохи, фокусує у нормах і взірцях морально-етичних принципів, релігійних

заповідей, правових нормах, компонентах художньо-естетичної творчості тощо. Як і античні греки, праукраїнці вважали, що керує ними правда – Права («Велесова книга»), витоки якої – у бутті вищих сил, які *упорядковують* буття як таке. Цей порядок священний і *справедливий*, а тому непорушний. Юснатуралістичний світогляд та мислення русичів органічно формувалися в додержавній Русі, мешканці якої цілковито були «вбудовані» в «природу речей» світу і соціуму, що сприймався єдиним цілим, виводили із цієї «природи речей» свої морально-етичні та інші цінності, смисли буття, правила життя і будували відповідно моделі поведінки та взаємини. Традиційна свідомість була *симбіозом права* у формі встановленого Богом порядку та родоплемінної звичаєвої моралі. *Первісна синкретична етнічна мораль* древніх русичів орієнтована на партикулярні інтереси етносу, ґрунтована на міфічній вітальній та соціально-етнічній свідомості і, відповідно, передзнанні та розсудковому мисленні. Цей синтез общинно-племінного морально-етичного, народно-звичаєвого та правового склався у русичів в умовах відсутності деспотичного устрою та розвиненої раціоналістичної традиції, яка була властива європейському Заходу. Найбільша перевага суміші моральних, звичаєвих, релігійних, правових компонентів у нормах законів полягала не в юридичній техніці, а в їх загальнодоступності, яка давала можливість кожному знати те, що йому належить робити, а чого не належить.

2. Раціоналізм древніх русичів – це веління здорового глузду, а не результат теоретичного мислення, культура та досвід якого лише започатковуються. Він вплетений у реальність буття, у «природу речей», їх цінності та смисли, у первісне «передрозуміння» (М. Гайдеггер), логіку тогочасного людського досвіду. Передрозуміння як форма життєосмислення і ступінь людської духовності відповідає за регуляцію вітальних, природно-тілесних проявів людського існування. Здоровий глузд чи розсудкове мислення відповідає за практично-духовну діяльність людей у локальних сферах, де діють імперативи морально-етичного, політичного, етнонаціонального, правового,

релігійного тощо характеру. «Передрозуміння» егоцентричне, здоровий глузд праукраїнців приписував їм турботу, окрім свого «я», про свою етноспільноту.

3. На противагу *етнічній позитивній моралі, природна моральність* є продуктом більш високого рівня духовно-культурного розвитку. На відміну від здорового глузду, розум скеровує на пошуки всезагальних визначень духовно-практичного буття, безпосередньо пов'язаний із людською духовністю, яка допомагає індивіду підніматися до загальнолюдського рівня. Індивід здатний піднятися до рівня природно-морального і природно-правового світовідношення, коли за допомогою розуму здатний досягнути всезагальні, родові засади людського буття.

Саме християнська ідеологія з її ціннісно-смісловим наповненням стала найважливішим чинником творення *природної моральності* на проукраїнських теренах, яка є духовно-культурним практичним зв'язком рівноцінних, рівноправних індивідів на ціннісних засадах, у відповіднених християнській морально-етичній системі суспільної регуляції. Таке *одухотворене мислення* як синтез звичаєво-міфічного та релігійного з їх виразним морально-етичним виміром посприяло творенню *морально-правової* системи регуляції. Звернення русича до універсального, загальнолюдського сприяло у сфері *природної морально-правової* системи регуляції формуванню людини-особистості, здатної подолати свою частковість, відчуженість від власної суті і постати як цілісний суб'єкт.

4. Державне право України-Руси мало своїм підґрунтям *первісну етнічну позитивну морально-етичну* систему регуляції, яка мала синкретичний характер. Звід звичаєвого права «Руська правда» відображає симбіоз морального, релігійного та правового нормативного вимірів, що синтезовані в *морально-правовому* мисленні та світогляді.

В *етнічну позитивну моральність* княжої України, в якій групове домінувало над одиничним, відбулося поступове проникнення елементів природної моральності, зумовлюючи становлення і розвиток *природної морально-правової* культури наших пращурів. У цій морально-етичній синкретичній

свідомості визрівала спочатку ідея, а потім і принцип *рівноцінності, еквівалентності*, який римляни виражали фразою «*sum cuique*» («кожному своє»), а римські юристи позначали як *aequitas* (рівний масштаб, рівна міра, еквівалент, справедливість). Це означало творення праукраїнцями змістовних характеристик права, яке постало продуктом внутрішньокультурного розвитку.

5. Суто природне право може існувати як звичаєве право. Норми українського звичаєвого права, фокусуючи в собі народну мораль, творилися на основі принципу соціальної справедливості, мали ознаки самобутності, унікальності. Створивши такий духовно-культурний феномен, як моралізоване право чи юридизована мораль, що є одним і тим самим, праукраїнці по-своєму його і трактували: якщо у Московії законом був лише акт державної влади, то в Україні, окрім закону як джерела (форми) права, існували такі природно-правові регулятори, як: звичаї, традиції, обряди, морально-етичні норми, розум, совість, справедливість, доброта, чесність тощо – всі вони в нашій традиції застосовувалися з давнини і аж до кінця XVIII століття у формі звичаєвого, а згодом – загального права та права справедливості.

6. Розвиток права – це історія становлення людини як особистості, воно має сенс тоді і там, де є і відтворюється особистісне «я» людини у відповідній формі і мірі. Право не розвиватиметься там, де відсутнє для цього відповідне духовне підґрунтя, зокрема в низці характерних рис суб'єктивного світу людини. У княжій Україні спільнота ще важливіша за індивіда, її морально-правові настанови спрямовані переважно на *спільотно-державне*, але особисте «я» русича уже виділяється зі спільнотного, поволі атомізується, цей процес інтенсифікується в наступну епоху.

7. Юридизована мораль русичів втілювалася в позитивному праві, що пояснюється комплексом чинників: міфічними уявленнями про світ загалом, місцем етносу у ньому, наявністю у свідомості праукраїнців морально-етичних та релігійних норм, успішним виконанням регулятивної функції звичаями та договорами, які синтезували релігійний, моральний, етичний тощо виміри; нерозвиненістю, порівняно із Західною Європою, раціоналістичної традиції, що

вплинуло на «деяку нерозробленість юридичної техніки» (А. Шевцова), демократичністю як рисою суспільного та державного життя, присутністю в культурі русичів відчутного гуманістичного виміру тощо.

8. У Відродженську епоху відбувається інтенсивне становлення української людини-особистості нового типу. У панівних верствах населення формуються відповідні моделі поведінки, увідповіднені «кодексу лицарської честі», що як морально-етичне явище поволі трансформувалося у *морально-правове*. Природно-правова традиція із потужним змістом природної (загальнолюдської) моралі в період Литовсько-Руської державності найчіткіше втілена у звичаєвому праві, яке було найбільш поширеним у державі. Звичаєво-правові норми формувалися і ставали чинними завдяки ролі громади, її свідомості, завдяки морально-етичним, ціннісним уявленням, поглядам і настановам населення, віче, козацької ради тощо. Звичаєве право активно творилося і розвивалося колективно, діяльністю громадських, вічових, копних, козацьких, волосних судів. Нормам процесуального та матеріального права, створеним копними судами, були властиві *гуманізм і демократизм*, у них був досконалий і зрозумілий понятійний апарат, вони були *«справедливими і людяними»*.

9. Українська морально-правова традиція втілює її сутнісний зв'язок із усуненням людини, становленням її як особистості. В контексті національної культури відбувається процес творення *дійсної сутності права*, його *смислів та цінностей*, того його рівня, який є предметом природного права. Це зумовлено формуванням українського права під впливом *внутрішніх процесів розвитку культури*. Стрижнем української культури була розбудова українського суспільства і його державності як феноменів *культурного життя*, що відображало якісні трансформації способу мислення і життя українця, бо життя його *в праві як справедливості*, а не в законі, – це якісно інший спосіб життєдіяльності.

У дододерній українській історії, а згодом і в модерній, право постає як засіб формування спочатку громади, а згодом – праукраїнця і українця як

представника спільноти, особистості, громадянина, носія загальнолюдського виміру буття – українське право виконувало *людинотворчу місію*. Українець творив право, спільноту, державу, а право творило його як суб'єкта права.

10. Якщо праукраїнці скеровували себе на логіку «природних речей» і ствердження морально-етичних ідеалів у міжлюдських стосунках, то московська людина, належачи до народу зовнішніх досягнень, ототожнювала себе із владою і власністю на окупованих Московією територіях. Необхідність у регулятивній системі для впорядкування відносин на імперській території зумовила творення в цій державі *не так сутності права, його внутрішнього правного змісту, критеріїв правності*, як творення правової форми – закону. Московське право не постає органічно із середини культури, якої як єдиної не існувало, а є штучно створеним регулятивним засобом державної влади задля здійснення її цілей.

11. В епоху першого українського Відродження триває утвердження ідеалу людини із «самовладним розумом», поширюються ідеї віротерпимості, вільнодумства стає все більше, що якісно змінює правову традицію, ґрунтовану на морально-етичній основі – релігійного вмісту стає менше, міцнішає її раціоналістичний зміст. Розвивається етика громадянського гуманізму, в основі якої лежать ідеї морального служіння своєму народові, спрямованості людини на спільне благо. Це актуалізує проблему природних прав людини та народу.

12. Козацьке право як культурний феномен увібрало в себе морально-етичний досвід народу і продовжило розвиток юридизованої моралі на основі барокового мислення як єдності раціональності, науковірування і релігійності; синтезу раціонального та морального, прагнення пізнати природу і вдосконалити людину та суспільство; суміші ідей та знань різних епох: як міксу свого, українського та західноєвропейського тощо. На підґрунті барокового мислення, що розвивалося в контексті юснатуралізму, успадкованого від Литовсько-Руської держави, в Козацькій Україні продуктивно продовжує творитися плюралістична система джерел права, з домінуванням українського звичаєвого права, на засадах демократії та гласності, способу життя козацького народу, на ідеях громадянського гуманізму, з поцінуванням людської гідності, добросовісності,

честі, спільного добра, прагнення народу до правди-справедливості тощо. Барокове мислення не було властиве росіянам, які розвивали догматичне, емпіричне, владно-законницьке мислення, байдуже до людини та духовності.

13. Епоха Козаччини творила і вдосконалювала плюралізм форм і проявів права, які виражали, стверджували та захищали універсальні природно-правові цінності, на противагу Московії, де задовго до реформ Петра I відбулося скасування звичаєвого права і суспільні відносини регулювалися на засадах і в межах закону, що втілював волю абсолютної монархічної влади, моралі та етики містив стільки, скільки волів «подарувати» народові цар.

«Право справедливості» було невід'ємною частиною українського загального права так само, як і англосаксонського, втілювало суть і вимоги морально-етичної, ціннісної основи природного права, так само як і звичаєве. Норми загального права витікали із принципів природного права, творилися спільно зі здорового глузду, совісті та права справедливості. Чинником впливу на застосування більш «гуманного і поблажливого покарання у порівнянні із видами покарань» (О. Шевченко) був колективно творений зміст поняття справедливості. Це було можливим у суспільстві із гуманістичним мисленням, високим рівнем морально-етичної та правової культури, яке цінувало людину, її гідність та життя, давало їй можливість вдосконалитися, повернутися до повноцінного життя, прагнуло уникати зайвого насильства.

Суддівській системі Козацької України властиве гнучке, гуманістичне мислення, позбавлене догматизму – першість віддавали життю і людині, що дуже схоже на правове мислення середньовічної Англії, яка активно творила загальне право. Мораль стимулювала розвиток правового змісту, а правовий зміст зміцнював морально-етичні засади суспільного буття.

14. Інтенсивний правовий розвиток у Козацьку епоху пояснюється цілком європейським способом життя українців, що склалися як особистості, розумінням ними права як вищої трансцендентної цінності; їх прагненням до свободи; домінуванням індивідуального буття над суспільним; поєднанням морально-правового та політичного аспектів справедливості; їх самоврядністю у

господарському та адміністративному способах життя. Все це разом формувало українця ринкового типу із прагненням до свободи як найвищої цінності. Його особиста правда, як у римського громадянина, ставала джерелом його права, а він претендував на статус реального суб'єкта права.

15. Магдебурзьке право формувало людей демократичного штибу: з почуттям справедливості, відповідальних, підприємливих, з достатнім почуттям людської, особистої та корпоративної гідності, спільного блага, по-своєму вільних у самовизначенні. Мікрокосм магдебурзького права був наповнений моральними смислами та цінностями, і хоча ця мораль була становою, вона відчутно впливала на міську культуру і людей середньовіччя, яким був властивий високий рівень морального розвитку, освітнього, політичного і правового дискурсу тощо.

16. Конституція Пилипа Орлика є безумовним свідченням нерозривності права та морально-етичних цінностей і смислів. Такі моральні цінності, як «правда», «спільне благо», «справедливість», «спільне добро» на користь Вітчизни, мають бути визначальними для діяльності влади Козацької держави. Весь зміст акта спрямований на утвердження держави як незалежної, суверенної, вільної від волі Московії. Подолання несправедливості є основною спонукою до боротьби з Московією. Морально-етичні вимоги категоричні, автор Конституції апелює до честі-гонору, обов'язку, гласності, засуджує свавілля чиновництва, бо це несправедливо і протиправно, це ображає гідність козацького народу.

17. На противагу західноєвропейським мислителям, які, стверджуючи науковий раціоналізм, звертаючись до природного права, ґрунтують його на особистій вигоді, корисності, прагматизмі, професори КМА стверджують природно-правову парадигму у невід'ємності від морально-етичних смислів, цінностей та релігійних заповідей. Природне право позадержавне за походженням, є велінням здорового глузду, який розуміється як властиве всім людям чуття правильності та неправильності їхніх вчинків, морального блага, яке можливе завдяки увідповідненню вчинків і діяльності вимогам природного права. Моральні принципи і норми, які втілюють загальнолюдське, – це і є право, оформлене юридично: тобто зміст моральний, форма юридична. Професори КМА

утверджували природне право і природний закон як основу позитивних, чи довільних, законів держави. Не випадково професори КМА правознавчі проблеми подають у своїх курсах «Етики».

Природні права людини трактувалися ними як настанови розуму чи веління совісті, які втілюють загальнолюдські цінності і є основою для формування моделей поведінки. Природне право невід'ємне від людей і народів, воно має бути захищеним людьми і Богом.

18. Росія, знищивши Козацьку державу, поступово ліквідувала чинність норм українського права на всій території України, замінюючи їх нормами російського законодавства. Законницька доктрина з її принципом тотожності права та закону, мінімумом моралі в праві, принципом держави та її закону як найвищих цінностей стала панівною на всіх українських землях. Це була «мовчазна» національна культура, але в її контексті продовжувала розвиватися народна звичаєво-правова традиція, з природними морально-правовими формами легітимації соціальної активності, які стверджували і захищали традиційні морально-правові цінності. Саме ця традиція найвідчутніше впливає на правовий розвиток народу, зумовлюючи вироблення і збереження тих особливостей правового мислення і поведінки, які розкривають сутнісні характеристики етнонаціональної правової реальності, визначають її розвиток тощо. Українська правова традиція завдячує своєю неперервністю генезі звичаєвого права, яке упродовж свого розвитку зберегло в своїй основі ті стереотипи та коди правової поведінки та мислення суб'єктів права, які, по суті, залишалися без істотних змін упродовж віків аж до поч. XX ст.

19. В XIX – на поч. XX ст. в умовах окупації України, поширення на українські території законницької доктрини прихильниками та захисниками природного права стають українські письменники та мислителі. Його принципи, цінності та смисли є для них самих і їхніх позитивних героїв духовними смислами і водночас морально-правовими ідеалами, які традиційно передаються від епохи до епохи. Постійний акцент на народній моралі як основі правових форм, на моральних принципах та нормах, які трансформувалися у правові в звичаєвому

праві, актуалізація проблеми прав народу та людини, поваги до людської гідності, індивідуальної свободи, справедливості, добра як засади співбуття людей, захист та відновлення порушеної справедливості, принцип самоврядування, спільного блага, невідчужувані права людини та нації, проблема права українців на власну державність як їх природне невідчужуване право; високо цінується морально-правова культура народу, звичаєво-правова традиція як основа національної правової ідентичності тощо – ці проблеми постійно перебувають у полі зору української еліти.

Водночас російські науковці акцентують на тому, що самодержавство необхідне, оскільки без мудрого правителя неосвічений народ загине; пропагують тотожність права та закону; ідею держави і самодержця як найвищих цінностей; принцип законності як основу відносин органів влади і підданих тощо. Ні про які моральні принципи не йшлося. Це свідчення того, наскільки різними є українська та російська політико-правові ідеології: українська пронизана морально-правовим підтекстом, російська – принципом єдинодержавності, що важливіше від усіх і кожного.

20. Україна успадкувала від тоталітарної епохи легістську доктрину, яка, відриваючи право від культури, духовного виміру, виключала тим самим всіляку мораль у сфері права, за винятком хіба її мінімуму, який встановлював законодавець, тобто держава. Заперечуючи взаємозалежність моралі та права, підміняючи право законом, ототожнюючи їх, легістська доктрина тим самим руйнує фундаментальні засади людського буття, знищує людину-особистість, чинить стосовно неї репресії, тому не може бути основою для правового розвитку демократичної країни, оскільки несумісна з морально-правовими та демократичними цінностями та принципами, які є фактично тотожними і які є суттю гуманізму, права та демократії.

21. Вибір демократичного шляху розвитку означав для українців неминучість проведення глибокого правового реформування, утвердження природно-правових засад, гуманістичних, морально-правових принципів замість державоцентризму, принципу людини з її правами, честю, гідністю як найвищої

цінності. Прийняття чинної Конституції України як волевстановленого акта українського народу, яка закріпила цілу низку загальнолюдських морально-правових цінностей, смислів і принципів, утверджуваних і захищуваних українцями упродовж усієї історії, було важливим кроком у цьому напрямі. Цей правовий акт, попри його відомі недоліки, є глибоко моральним і гуманістичним. Природно-правова парадигма з акцентом на єдності права та моралі є базовою для чинної Конституції України, нею зумовлено як первинні принципи свободу та невідчужуваність прав людини, що є природними. Глибокий морально-етичний зміст має закріплений у ст. 8 чинної Конституції України принцип верховенства права. Філософсько-світоглядний, духовно-моральний зміст мають усі конституційні принципи і це, за умови усвідомлення і «привласнення» суспільством і владою цих орієнтирів, є морально-правовою основою розбудови демократичної правової держави.

22. Проте, попри важливість дотримання конституційних принципів, які є юридизованою мораллю, вони нехтуються, не втілюються в життя як представниками влади, навіть на найвищому рівні, так і громадянами, що зумовлено різними чинниками, і найперше слабкою морально-етичною ментальністю та культурою суспільства, бо там, де відсутня мораль, там задихається право, яке тоді не має засади для розвитку, бо знищується його моральна основа і суть. Ця ситуація зумовлена також тим, що: а) пострадянські українці, виховані в радянську епоху на засадах інтернаціоналізму, не сприйняли українське право, не сформували національної правової ідентичності; б) в суспільстві домінує комерційне, обліковуюче, раціоністське мислення, що сприяє появі егоїстичного індивіда, який живе лише приватним інтересом, не готовий розуміти Іншого, а не розвиненої особистості, орієнтованої на загальнолюдське. Ця проблема дуже важлива в контексті правового реформування, проте увага до неї з боку реформаторів поки що дуже незначна.

23. Подоланню легістського праворозуміння, яке роз'єднує право і мораль, сприяє підписання Україною у 1997 році ЄКПЛ, яка має глибокий морально-етичний зміст, ґрунтована на юснатуралізмі, що бачить право як

духовно-культурний феномен із загальнолюдськими цінностями в основі, у єдності із загальнолюдською духовністю, мораллю, етикою, релігією, звичаями, традиціями тощо. Саме морально-правові цінності і є першоджерелом правових стандартів та норм. Морально-етичним змістом наповнені важливі міжнародні акти, підписані Україною, які закріплюють і розкривають такий морально-правовий принцип, як повага держави до людини. Україна задля дотримання вимог стандартів права, виконання взятих зобов'язань як член Ради Європи, країна-підписант низки важливих міжнародно-правових актів, повинна прийняти за основу правового розвитку юснатуралістичну доктрину з її фундаментальним принципом єдності моралі та права.

24. Конвенційні стандарти прав людини мають юснатуралістичну природу і сукупно являють собою сутнісні характеристики мегапринципу верховенства права, який покликаний захистити людину від будь-якого порушення її прав і свобод, від свавілля влади. Реалізація морально-правових положень ЄКПЛ у практичному правовому полі, в законотворчій діяльності, у сфері правосуддя здатна забезпечити українцям належну повагу з боку держави, реальну можливість здійснювати їхні невідчужувані права і отримувати відповідний захист. Цьому перешкоджає неготовність українських представників Феміди до такої діяльності, низка інших чинників і особливо *моральна неготовність* цього суспільства і влади, знецінення людини, нівеляція моральних цінностей та принципів.

25. У всіх кодексах України закріплено мегапринцип верховенства права, проте далеко не все законодавство є якісним. Сучасна Україна відома дуже несправедливим розподілом суспільного багатства, що зумовлено відсутністю народовладдя, «приватизацією» олігархатом державних інституцій, у т. ч. законодавчого органу, що і означає формальність українського республіканізму. Тому українці потерпають від неправових норм, положень, законів, створених на догоду олігархічним інтересам за рахунок приниження їхніх інтересів. Таке законодавство є свідченням демократичної незрілості української влади, неготовності її до співпраці із громадянським суспільством і народом на

партнерських засадах. Це виразне свідчення аморальності владних структур сучасної України, бо неправова норма чи неправовий закон – явище псевдоправове й аморальне, воно заперечує цінності та смисли права, які є водночас і моральними, здійснює підміну духу права «буквою закону», що втілює свавілля влади, принижуючи людину, її гідність, невідчужувані природні права, зневажаючи загальнолюдське, гуманістичне. Це наслідок тяжіння над законодавцем стереотипів легістського репресивного аморального мислення, коли законодавець формує зміст закону, знищуючи право.

Верховенство права є втіленням справедливості як морального імперативу в правовій реальності, що виражається у формі принципів гуманізму, добросовісності, правової визначеності, пропорційності, недискримінації та рівності суб'єктів права в праві загалом, а не лише перед законом, авторитетності суду, незалежності судової влади тощо. Без моральної основи верховенство права є змістовно порожньою формою.

26. Оскільки українське законодавство нерідко не втілює консенсусу між народом і владою, є більше політико-владним явищем, часто з аморальним змістом, правозастосування на підставі такого аморального політико-владного законодавства є законницьким, а не правовим, правовідносини – законвідносинами, правосвідомість – законосвідомістю чи законослухняністю, що одне й те саме. Переосмислити сутність закону, зробити його духовно-культурним гуманістичним явищем – одне із завдань правової реформи.

Позитивістська, вільна від моральної основи, псевдоправова доктрина бюджетного права ідеологічно обґрунтовує недемократичну, негуманістичну, а тому аморальну державну бюджетну політику, що розподіляє суспільне багатство на користь, у першу чергу, державного апарату, влади та її оточення, що зумовлено відсутністю народовладдя, декларативним республіканізмом. Ситуація з різкою несправедливістю, аморальністю у сфері розподілу суспільного багатства не змінилася під час нинішнього широкомасштабного вторгнення. Конституційні морально-правові цінності – це визначальні домінанти для всієї внутрішньої політики, законодавцеві не можна ними нехтувати, бо наслідки такої

політики можуть бути дуже негативними. Особливо це небезпечно в екстремальні періоди життя держави.

27. Законодавство, що не бореться із корупцією, а сприяє їй, змістовно має аморальний вимір. Схоже на те, що українська влада сама сприяє корупціонерам, що, безумовно, руйнує довіру народу до такої влади, що дуже небезпечно в умовах нинішньої війни. Цю ситуацію нескладно пояснити, взявши до уваги процвітання політичної корупції, наявність численних корупціонерів безпосередньо в органах влади, які, щоб захистити себе від відповідальності, звертаються до закону. Це не винахід українського законодавця, а перевірений спосіб захисту інтересів влади за рахунок приниження інтересів громадян, «політики приниження» (Ф. Фукуяма).

28. Суть правового реформування в сучасній Україні має полягати в наповненні правового життя духом права, гуманістичним, моральним змістом. Правова сфера України має бути наповнена реальною юридизованою мораллю, яка традиційно утверджувалася в нашій національній правовій традиції. Ця реформа не може вичерпуватися лише зміною законодавства чи формальними змінами правових інституцій. Мають змінитися глибинно, змістовно, інтелектуально-ментально мислення, світосприйняття, світорозуміння суб'єктів права. І законодавець, і суб'єкти правозастосування повинні оцінювати ситуацію не стільки за формальною відповідністю її нормі закону, волі держави, скільки за відповідністю її людській моралі, людській індивідуальності та суті. Необхідність реформування всієї цілісної правової реальності представниками української влади усвідомлюється, проте таке реформування влада гальмує, обходячись, на жаль, змінами формальними.

29. Українцям дуже потрібна реформована судова влада та правоохоронні органи. На жаль, дотепер справедливий суд у державі українці не створили, а це означає, що проблему подолання масового порушення прав людини так і не вирішено. Нівеляція судової влади як правозахисної інституції в нинішній Україні зайшла так далеко, що відбулася підміна концептів «судова влада» на «судова система», між якими чимало правників не бачать різниці, хоча вона доволі

відчутна. Перевантаження судів першої інстанції, нестача суддів, моральна неготовність кандидатів і чинних суддів чинити справедливість, тотальна корупція в українських судах тощо – все це сукупно відображається на проблемі захисту прав людини, загострюючи її ще більше. По великому рахунку, всі ці недоліки українського суду мають свої витoki у зневаженій, зруйнованій політичними амбіціями, олігархічним інтересом, комерційно-бізнесовим мисленням морально-етичній аурі суспільства.

30. Громадянському суспільству в Україні треба інтенсивніше працювати в плані реальної участі в управлінні суспільними процесами, здійсненні контролю за діяльністю державних інституцій, окремих посадових осіб, правових інституцій та посадових осіб у правовій сфері, оскільки пасивність громадянства та безконтрольність влади дають дуже небажані наслідки і для народу, і для держави.

Аморальна «політика скривдженості», яку державна влада утверджує за допомогою використання неправового законодавства, тиску на судову владу, зловживання повноваженнями прокуратури, правоохоронних органів, процедурними порушеннями тощо, є найперше моральною проблемою української влади. Ключ до вирішення низки правових проблем сучасної України, подолання «політики скривдженості», окрім інших чинників, лежить у морально-етичній площині – громадянському суспільству із органами місцевого самоврядування і державній владі необхідно, особливо в умовах широкомасштабного вторгнення путінської Росії, зосередити увагу на проблемі відродження та втілення в реальне правове життя морально-етичної спадщини нашого народу, з особливою увагою до моральних цінностей та принципів, морально-етичних смислів, використання їх як основи для будь-яких форм права, його складових, проявів тощо. Необхідно докласти зусиль у плані відродження морально-правового феномена, юридизованої моралі, яка має понад тисячолітню тяглість, є традиційною стрижневою компонентою національного правового розвитку. Посиленої уваги в цьому напрямі потребує інституційно-практична складова української правової реальності. Держава і суспільство, прагнучи бути

правовими, не повинні дозволяти собі морально-правового занепаду, атрофії морально-етичних засад права, оскільки морально-правове мислення, морально-етична культура, як свідчить історія, – це чинник національної усталеності та безпеки держави.

ВИСНОВКИ

На підставі аналізу наукових джерел проблеми співвідношення моралі та права в українській правовій традиції з позицій типів раціональності можна зробити низку висновків та узагальнень:

1. Обрана для дослідження тема є достатньо актуальною, оскільки в умовах розбудови в сучасній Україні демократичної правової держави, реалізації євроінтеграційних прагнень українців і особливо в умовах загрози національній безпеці, зумовленої агресією путінської Росії, існує необхідність інтенсивного утвердження національної ідентичності загалом і правової ідентичності зокрема. Українська правова традиція як духовно-культурний феномен, що втілює багатовіковий правовий досвід нашого народу, виконує функцію його ідентифікації, формуючи національну унікальність та самобутність. У зв'язку з її перерваністю та руйнацією в період колоніальної історії існує необхідність її відродження та збагачення в сучасних умовах.

Єдність народу, його єдність із державою – важливий аспект національної безпеки, потужна зброя проти агресора. Мораль і право як змістовні конструкти національної правової традиції і універсальні соціокультурні регулятори людського буття здатні на цю єдність впливати, тому осмислення їх взаємозалежності в межах національної правової традиції з метою зміцнення єдності нашої нації і держави не може не бути актуальним.

Правова реформа в Україні триває і, з огляду на її завдання гуманізації правової реальності, яка донині розвивається переважно на державоцентристській основі, проблема використання гуманістичного потенціалу національної правової спадщини з властивим їй симбіозом моралі і права в цьому реформуванні є більш ніж важливим завданням.

У руслі реалізації євроінтеграційних прагнень українців дослідження співбуття права та моралі в правовій традиції – це науково-теоретичний внесок у ствердження європейських цінностей, засад демократії та гуманізму.

Трагічно-драматичне минуле українського права в період тоталітаризму зумовило недостатню увагу наших правників до національної правової традиції,

зокрема до її морально-правового наповнення. Відсутні дослідження, які розкривали б динаміку їх співіснування, місце і роль у правовій традиції, особливості взаємозалежності в різні епохи тощо, тому нині важливо заповнити ці прогалини в українській правничій науці.

2. Актуальність теми дослідження зумовлена також необхідністю утвердження в українській правовій сфері сучасної правової доктрини замість державоцентристського легізму з його запереченням зв'язку права із мораллю або допущенням мінімуму моралі в праві (законі, законодавстві). Відриваючи право від культури, духовності, моралі, легізм тим самим розкриває свою негуманістичну суть. Завданням нинішньої правової реформи є реабілітація людини з її невідчужуваними правами, підкорення державної влади верховенству права, втілення реального гуманізму тощо. Тому дослідження української правової спадщини саме в плані співвідношення моралі і права нині, безумовно, необхідне, але воно можливе лише з позицій природно-правової доктрини, яка трактує право як духовно-культурне утворення, що поєднане із ментальністю, мораллю, релігією, традиціями, звичаями, культурними цінностями тощо, вбачає силу права в єдності із культурою, з цілісним світом людського буття. Окрім цього, робота виконана із застосуванням поліметодологічного підходу, із залученням різних груп методів та підходів, які, взаємодоповнюючи одні одних, дали можливість всебічно та глибоко розкрити цей предмет дослідження.

3. З'ясовано, що національна правова традиція, втілюючи ціннісно-ментальні характеристики нації-творця, розкриває механізми та особливості формування і здійснення правових конструктів, накопичення та передачу майбутнім поколінням правового досвіду в технологічному плані, забезпечуючи тим самим безперервність і спадкоємність правового розвитку народу. Вона є динамічною своєрідною проєкцією минулого досвіду на сьогодення. Її стрижнем є ті морально-правові цінності та смисли, які народ творить та оберігає упродовж своєї історії і які є основою морально-правових норм та принципів, що складають її зміст.

В основі української правової традиції лежить юснатуралістична парадигма, в руслі якої право розуміється як природне, позадержавне за своїм походженням, духовно-культурне та цивілізаційне утворення, форма буття загальнолюдських цінностей, серед яких людина та її права вважаються найвищими цінностями; вона плюралістична в плані джерел та форм права, серед її форм домінує правовий звичай; їй властива тісна взаємозалежність права і моралі, етики та релігії в окремі періоди історії народу; в її контексті формувалися і розвивалися низка компонентів верховенства права як мегапринципу тощо.

4. Доведено, що традиційна первісна мораль жорстко регулювала поведінку групової людини, розчиняючи її в спільнотній волі. В період «осьового часу» відбувається становлення етичних норм із морально-етичними цінностями, що сприяло балансу зовнішнього і внутрішнього в культурному розвитку індивідуума. Формування морально-правової основи людського та суспільного буття зумовлене творенням людини трансгресивного типу, створенням нової духовної атмосфери, що сприяла раціоналізації індивідуальної поведінки, світовідчуття та світорозуміння – людина була творцем поліса, а поліс творив нову людину (Аристотель), нову культуру – морально-правову.

Саме завдяки *категоріальному мисленню*, яке відображає глибинні зв'язки, згорнуту логіку розвитку об'єкта, формувалися *ціннісно-сміслові* характеристики моралі та права. Принцип міри, ставши законом способу життя, сприяв внутрішній трансформації людини як морально-правового суб'єкта. Під впливом морально-правової конструкції полісного життя формувалася людина сучасного типу, утверджуючи морально-правову сферу як духовно-культурне явище і під її впливом сутнісно розкриваючись сама, здійснюючись як «справжня людина», автономна, здатна до самовизначення.

5. Обґрунтовано, що моральний вимір людського буття був і залишається основою права, його усталеною легітимаційною базою. Право і мораль розвивалися у взаємозалежності та взаємозумовленості упродовж людської історії. Попри відмінності, вони мають низку спільних рис: їх джерелом є людська духовність; у них спільна мета – досягнення справедливості у суспільних

відносинах; вони схожі структурно – ідеологія, норми і принципи, інституційна складова властиві і праву, і моралі тощо. Їх єдність зумовлена спільними *сутнісними ознаками*: вони є формами буття загальнолюдських цінностей. Мораль виступає основою права, поза нею право не існує, бо зникає підґрунтя для його буття. Право є *формою* буття моральних норм, тобто юридизованою мораллю. *Сутнісний* вимір у моралі і права рівноцінний – їх універсальність, загальнолюдськість поза усіляким сумнівом.

6. Доведено, що раціональність різних типів, будучи активним чинником правового розвитку в різні періоди людської історії, впливала на правотворення, правничу практику, правовідносини тощо. Раціональність античних греків у моралізованому праві – це мудра гуманістична раціональність, що була зумовлена *цілісністю* природного буття, суспільного і людського і втілена у творенні *змісту* права, його *дійсної суті*, яка формувала людину як суб'єкта права, людину-громадянина. В республіканському Римі використовується грецький гуманістичний раціоналізм – максимально зблизити право і етично-моральні цінності прагнули представники римської юриспруденції, але в імперському Римі зусилля зосереджено не на *змісті* права, а на *формі*, на творенні законодавства як засобу захисту їх приватної власності та індивідуальної свободи. В морально-етичному плані греки значно переважали римлян.

7. Природно-правова парадигма в епоху середньовіччя набуває релігійного змісту, моралізоване право поглиблюється християнським морально-етичним змістом, збагачуючи морально-правовий гуманістичний раціоналізм. В цей час глосатори розвивають, успадкований від римлян імперської епохи, *раціоналізм логічного плану*, звільнений від морально-етичного виміру. Цей *схоластичний* раціоналізм був використаний для систематизації права в епоху модерну, яка сформувала класичний, *природничо-науковий* тип раціональності, рисами якого є монологізм, фундаменталізм, логізм, об'єктивізм тощо. Він сприяє творенню людини ринкового типу, раціональної та прагматичної, орієнтованої на прибуток, переконаної у докорінній зміні суспільства з допомогою загальних принципів як основи для творення завершеної системи юридичних норм. Ця бездуховна

раціональність стала засобом творення легістської доктрини, байдужої до моралі, духовності, людини. Відмежування права від морально-етичних цінностей і принципів, людського буття – це найбільш репресивна риса легізму як втілення раціоцентризму. Право, позбавлене морально-етичного, ціннісно-сміслового змісту, втрачає свою основу і сутність, фактично знищується. Відбувається підміна понять: правом оголошується закон, який є емпіричним знаряддям, політичним інструментом вивищення державної влади над людиною.

8. Традиційна первісна синкретична *етнічна мораль* древніх русичів, орієнтована на локальне буття, була симбіозом права у формі встановленого Богом порядку та родоплемінної моралі, втіленої у *звичаєвості*. «Вбудованість» у цілісність світу і соціуму, в їх «природу речей» органічно зумовили формування в додержавній Русі юснатуралістичного світогляду та такого ж мислення праукраїнців. На синкретизм общинно-племінного морально-етичного, народно-звичаєвого та правового вплинули відсутність деспотичного устрою та присутність *гуманістичного* світовідчуття та світорозуміння. Ця змішаність компонентів у морально-правових нормах не була технічним недоліком – вони були загальнодоступні і зрозумілі, що було їх найбільшою перевагою.

9. Християнська ідеологія та етика з її ціннісно-смісловим змістом стала найважливішим чинником трансформації етнічної позитивної моральності праукраїнців у *природну моральність* як продукт одухотвореної раціональності, особливо підсиливши звернення русичів до загальнолюдського, універсального. Це сприяло в системі *природної морально-правової* регуляції творенню людини-особистості, що долає свою частковість, етнічну обмеженість і здійснюється як цілісний суб'єкт.

В епоху княжої України *природна моральність* як духовно-культурний практичний зв'язок рівноправних індивідів на основі християнізованого ціннісного змісту зумовлює формування і розвиток *природної морально-правової культури* русичів, гуманістичної за суттю. Наслідком цього стало формування *змістовно-сміслових* ознак права – спочатку ідеї, а далі і принципу *рівноцінності*,

еквівалентності, aequitas (рівний масштаб, міра, еквівалент, справедливість), що розкривало *сутність* моралізованого права.

10. Державне право України-Руси формувалося на підґрунті синкретичної *етнічної позитивної морально-етичної* системи регуляції. Позитивне право України-Руси було *моралізованим*, що пояснюється: міфічними уявленнями про єдність світу та етносу, синкретизмом морально-етичних та релігійних норм, продуктивною регуляцією відносин синкретичними нормами звичаїв та договорів; демократичністю суспільного та державного життя, наявністю *одухотвореної раціонально-мисленнєвої* традиції тощо.

Норми українського звичаєвого права існували як суто природне явище, фокусуючи в собі народну мораль та етику, творилися на основі принципу соціальної справедливості і були по-своєму самобутніми. *Моралізоване право* праукраїнців передбачало, окрім закону як форми та джерела права, існування таких *природно-правових регуляторів*, як: звичаї, традиції, обряди, морально-етичні норми, розум, совість, справедливість, доброта, чесність тощо, які в українській правовій традиції застосовувалися до кінця XVIII століття у формі звичаєвого, загального права та права справедливості, в той час як у Московії була лише одна форма та джерело – закон, що втілював самодержавіє.

Природно-правова традиція із потужним морально-етичним змістом, у т. ч. природної (загальнолюдської) моралі, в період Литовсько-Руської державності найкраще втілена у звичаєвому праві, найбільш поширеному в державі, що активно розвивалося *самоврядним* способом життя, зусиллями населення, віче, козацьких рад, громадських, вічових, копних, козацьких, волосних судів. Нормам процесуального та матеріального права копних судів були властиві *гуманізм і демократизм*, досконалість і зрозумілість понятійного апарату, вони були *«справедливими і людяними»* (О. Шевченко).

11. Право не розвивається там, де немає відповідної духовної суб'єктивної основи. Українська морально-правова традиція є відображенням її сутнісного зв'язку із формуванням *сутності української людини*, її розвитком як особистості, що зумовило творення *ціннісно-сміслової суті права*, того його

рівня, який є предметом природного права. Українське право творилося під впливом *внутрішніх процесів розвитку культури* – розбудовою українського суспільства, становленням держави як феноменів *культурного життя*, що свідчило про трансформації способу мислення і буття праукраїнця, бо життя *в праві як справедливості* і життя *в законі* – це два різних способи життя.

В домодерній українській історії право постає засобом формування і регуляції відносин громади, етносу, а згодом – праукраїнця як представника соціуму, особистості, індивідуальності, громадянина, носія загальнолюдського. Тобто українське право виконувало конструктивну, *людинотворчу місію*. Українець створював зміст і смисли права, спільноту, державу, а право формувало його як суб'єкта, а не об'єкта маніпуляцій влади, як у Московії.

На противагу праукраїнцям, які, стверджуючи морально-етичні ідеали, творили *сутнісно-змістовні* ознаки права, московська людина, належачи до народу зовнішніх досягнень, ототожнювала себе із владою і власністю на окупованих Московією територіях і жодної участі у творенні права не брала. Впорядкування відносин на території, трансформованій в імперію, вимагало регуляції, що й зумовило творення в Московії *не так сутності права*, його внутрішнього правного змісту, як творення *форми* – закону. Московське право не формувалося органічно із середини культури, бо її як єдиної не існувало, а було штучно сконструйованим засобом задля здійснення імперських цілей.

12. В епоху першого українського Відродження утверджується ідеал людини із «самовладним розумом», ідея віротерпимості, вільнодумства, якісно змінюється правова традиція – релігійного вмісту стає менше, міцнішає її раціоналістичний зміст, розвивається етика громадянського гуманізму, в основі якої лежать ідеї морального служіння своєму народові, спрямованості людини на спільне благо, що у підсумку актуалізувало проблему природних прав людини та народу. Домодерна морально-правова традиція українців, втілюючись у такі шедеври, як українське звичаєве право, загальне право України, судова практика, морально-правові погляди та ідеї національної еліти, була на рівні тогочасних європейських культурно-правових здобутків.

Козацьке право продовжило розвиток юридизованої моралі на основі природно-правової традиції, успадкованої від попередніх епох. На підґрунті барокової раціональності з істотним гуманістичним вмістом у Козацькій Україні продовжують ефективно творитися правові смисли та плюралізм джерел права, з домінуванням звичаєвого права на засадах демократії, гласності, громадянського гуманізму, з поціновуванням людської гідності, добросовісності, честі, спільного добра тощо. Всі природні регулятори суспільних відносин, включаючи вимоги християнської етики, втілювали тотожність права і моралі і мали юридичну силу.

Росіянам, які розвивали монологічне, догматичне, емпіричне, владно-законницьке мислення, байдуже до людини та духовності, барокове мислення властиве не було. В Московії після скасування звичаєвого права суспільні відносини регулювалися на засадах і в межах закону, що втілював волю абсолютної монархічної влади, а моралі та етики містив стільки, скільки волів «подарувати» народові цар.

13. Так само, як і звичаєве, українське загальне право та право справедливості було вираженням і втіленням суті й вимог морально-етичної ціннісної основи природного права. Норми загального права формувалися на основі принципів природного права, в т. ч. єдності моралі і права. «Право справедливості» було невід’ємною частиною українського загального права так само, як і англосаксонського. Колективно творений зміст поняття справедливості зумовлював гуманність і поміркованість винесеного покарання – так чинило людяне суспільство із високим рівнем морально-етичної та правової культури, яке поважало людину, її гідність та життя. Загальне право творилося спільно на основі здорового глузду, совісті та права справедливості, тому було природним. *Мораль сприяла розвитку правового змісту, а правовий зміст зміцнював морально-етичні засади суспільних відносин.* Суддівській владі Козацької України догматизм мислення властивий не був, життя і людина були пріоритетними, що дуже схоже на правове мислення середньовічної Англії, яка активно творила загальне право.

Українця Козацької епохи як реального суб'єкта права формував європейський спосіб життя зі сприйняттям права як вищої трансцендентної вартості, поцінуванням свободи, поєднанням морально-правового та політичного аспектів справедливості – його особиста правда ставала джерелом його прав. Він був вільний у самовизначенні, чому сприяло і магдебурзьке право, якому була властива наповненість моральними смислами та цінностями.

Безумовним свідченням нерозривності права та морально-етичних цінностей і смислів є Конституція Пилипа Орлика, яка пронизана ідеєю, що такі моральні цінності, як «правда», «спільне благо», «справедливість», «спільне добро» на користь Вітчизни, мають бути визначальними для діяльності влади Козацької держави, а основною спонукою до боротьби з Московією є подолання несправедливості. У автора Конституції морально-етичні вимоги категоричні, він апелює до честі-гонору, обов'язку, гласності, відповідальності, засуджує свавілля чиновництва, бо це протиправно, це ображає гідність козацького народу.

На відміну від західноєвропейських мислителів, які ґрунтують природне право на раціонізмі, особистій вигоді, корисності, прагматизмі, професори КМА стверджують природно-правову парадигму, розвиваючи гуманістичну раціональність. Для професорів КМА моральні принципи і норми, які втілюють загальнолюдське, будучи оформленими юридично, і є правом, тобто зміст моральний, а форма юридична. Із єдності морального змісту і форми має творитися позитивне право. Нині це називається правовим законом. Тобто природне право і природний закон мають бути основою для позитивних законів держави.

14. Знищення Козацької держави зумовило ліквідацію чинності норм українського права на всіх українських землях. Росія замінила їх нормами свого законодавства, юснатуралізм як основа позитивного українського права був зруйнований, а російська законницька доктрина з принципом тотожності права та закону, мінімумом моралі в праві, принципом самодержавства та його закону як найвищих цінностей стала домінуючою на всіх українських територіях. Українська національна культура цього періоду бездержавна, «мовчазна», але в її

контексті продовжувала розвиватися народна звичаєво-правова традиція, якій українське право завдячує своєю неперервністю, традиція із природними морально-правовими формами легітимації соціальної активності, що стверджували і захищали традиційні морально-правові цінності, зберігали стереотипи та коди мислення і поведінки, які розкривають сутнісні характеристики етнонаціональної правової реальності.

В XIX – на поч. XX ст. в умовах окупації України прихильниками та захисниками природного права стають українські письменники, мислителі та науковці, які постійно акцентують на народній моралі як основі правових форм, що трансформувалася у правові принципи та норми у звичаєвому праві, цінують його як підґрунтя національної правової ідентичності, актуалізують проблеми невідчужуваних прав народу та людини, поваги до людської гідності, індивідуальної свободи, справедливості, добра, принцип самоврядування, проблему права українців на власну державність як їх природне невідчужуване право; високо цінуються природні форми та способи регуляції міжлюдських відносин тощо.

В той же час російські науковці, за невеликим винятком, стверджують *законницьку* доктрину: акцентують на необхідності самодержавства, бо без мудрого правителя неосвічений народ загине; ототожнюють право та закон; акцентують на ідеї держави і самодержця як найвищих цінностях; вважають принцип законності основою відносин органів влади і підданих тощо. Моральні принципи і цінності у них поза увагою, і це засвідчує, наскільки різними є українська та російська політико-правові ідеології та традиції: *природно-правова українська* пронизана морально-правовим змістом, а російська – *принципом законності та єдинодержавія*.

15. Пострадянська Україна успадкувала від радянської епохи законницьку доктрину, яка, заперечуючи взаємозалежність моралі та права, а отже, і права загалом, бо поза мораллю воно не існує, підмінивши його законом, ототожнивши їх, тим самим руйнує фундаментальні засади людського буття, репресіями знищує людину-особистість, є несумісною з морально-правовими та демократичними

цінностями та принципами, які є суттю гуманізму, права та демократії, тому не може бути основою для правового розвитку демократичної країни.

Прийняття чинної Конституції України, яка закріпила цілу низку загальнолюдських морально-правових цінностей, смислів і принципів, утверджених і захищених народом упродовж усієї історії, – важливий крок у напрямі *цілісного* правового реформування, реального здійснення природно-правових принципів, гуманістичних, морально-правових засад замість державоцентризму. Цей правовий акт, попри його відомі недоліки, є глибоко моральним і гуманістичним. Природно-правова парадигма з акцентом на єдності права та моралі є базовою для чинної Конституції України.

Проте, незважаючи на важливість конституційних принципів, які втілюють юридизовану мораль, ними часто нехтують як представники влади, навіть на найвищому рівні, так і громадяни, що зумовлено, окрім політичного чинника, слабкою морально-етичною ментальністю та культурою суспільства, бо де відсутня мораль, там задихається право, яке тоді втрачає основу для розвитку; інерційним тяжінням стереотипів законницької доктрини, байдужої до моралі; несформованістю у багатьох громадян національної, громадянської та правової ідентичності; *комерційним, обліковувачим, раціоцентристським* мисленням, що сприяє появі егоїстичного індивіда, гіперспоживача, який живе лише приватним інтересом і не готовий розуміти і сприймати Іншого тощо.

16. Подоланню легістського державоцентризму, що роз'єднує право і мораль, сприяє підписання Україною в 1997 році ЄКПЛ, яка ґрунтована на юснатуралізмі, має морально-етичний зміст, трактує право як духовно-культурний феномен із загальнолюдськими цінностями в основі. Стверджені нею природні морально-правові цінності є першоджерелом правових стандартів та норм, які має виконувати Україна. Низка важливих міжнародно-правових актів, підписаних Україною, наповнені морально-етичним змістом, закріплюють і розкривають морально-правовий принцип поваги держави до людини, що є для українців принципом особливої ваги. Сукупно конвенційні норми втілюють

змістовні характеристики мегапринципу верховенства права, призначення якого – захистити людину від свавілля влади.

Задля дотримання вимог стандартів права, виконання взятих зобов'язань як членом Ради Європи, країні-підписанту низки важливих міжнародно-правових актів, Україні необхідно прийняти за основу розвитку права юснатуралістичну доктрину з її фундаментальним принципом єдності моралі та права. Здійснення морально-правових положень ЄКПЛ у практичному правовому полі, в правосудді, в законотворчій діяльності здатне забезпечити українцям належну повагу з боку держави, реальну реалізацію невідчужуваних прав і їх захист.

17. Принцип верховенства права закріплено у всіх кодексах України, але далеко не все законодавство відповідає стандартам права. Сучасна Україна відома дуже несправедливим розподілом суспільного багатства, аморальною державною бюджетною політикою, спрямованою на розподіл суспільного багатства на користь, у першу чергу, державного апарату, влади, що зумовлено політичним чинником, узурпацією влади олігархатом, «приватизацією» ним державних інституцій, у т. ч. законодавчого органу, що означає формальність українського республіканізму, прийняття неправового законодавства, створеного на угоду олігархічним інтересам за рахунок приниження інтересів інших суб'єктів права, що є свідченням недемократичності та моральної незрілості владних структур сучасної України.

Неправова норма чи закон – явище псевдоправове і водночас аморальне, бо заперечує морально-правові, загальнолюдські цінності та смисли права, здійснює підміну духу права свавільним, частковим, приватним інтересом, принижуючи тим самим людину, її гідність, нівелюючи її невідчужувані природні права, знищуючи загалом право. Аморальне законодавство небезпечне, бо руйнує довіру народу до влади і саму людину.

Втіленням справедливості як морального імперативу в правовій реальності є верховенство права, і це виражено принципами гуманізму, добросовісності, правової визначеності, певності, пропорційності, недискримінації, рівності

суб'єктів права, авторитетності суду, незалежності судової влади тощо. Але без моральної основи верховенство права є змістовно порожньою формою.

Оскільки українське законодавство є більше політико-владним явищем, нерідко із аморальним змістом, правозастосування на підставі такого законодавства є не *право-*, а *законозастосуванням*, правовідносини – *законовідносинами*. Переосмислити сутність закону, зробити його духовно-культурним гуманістичним явищем – одне із завдань правової реформи. Законодавство, що не бореться із корупцією, а сприяє їй, безумовно, є аморальним. Схоже на те, що українська влада почасти сама сприяє корупціонерам, що, безумовно, руйнує довіру народу до такої влади, а це дуже небезпечно в умовах нинішньої війни. Цю ситуацію нескладно пояснити, взявши до уваги процвітання політичної корупції, наявність численних корупціонерів безпосередньо в органах влади, які, щоб захистити себе від відповідальності, звертаються до закону, що є перевіреним способом захисту інтересів влади.

18. Зміст сучасного правового реформування має полягати в реальному наповненні правового життя духом права, гуманістичним, моральним змістом, юридизованою мораллю, яка традиційно утверджувалася в нашій національній правовій традиції. Реформування правової сфери має бути не поверховим, а *сутнісно-глибинним*, сягати змістовних інтелектуально-ментальних змін мислення, свідомості. Воно має бути *цілісним*, а не частковим – охоплювати всі елементи української правової реальності.

На жаль, справедливого суду в державі не створено донині, а це означає невирішеність проблеми подолання масового порушення прав людини. Нівеляція судової влади як правозахисної інституції в нинішній Україні є настільки значною, що відбулася підміна концептів «судова влада» на «судова система», хоча різниця між поняттями дуже істотна. І законодавець, і суб'єкти правозастосування повинні оцінювати ситуацію за відповідністю її людській моралі, людській індивідуальності та суті. Необхідність реформування всієї цілісної правової реальності представниками української влади усвідомлюється, проте це реформування олігархічна влада з певних причин гальмує, і витоки

цього, окрім політичної сфери, – у зневаженій, поруйнованій політичними амбіціями, олігархічними інтересами, комерційно-бізнесовим мисленням морально-етичній аурі суспільства.

19. Ключ до вирішення низки правових проблем сучасної України, подолання «політики скривдженості», окрім інших чинників, лежить у морально-етичній площині – громадянському суспільству із органами місцевого самоврядування і державній владі необхідно, особливо в нинішніх екстремальних умовах, зосередитися на проблемі формування *гуманістичного* раціоналізму, який поціновує людину з її правами, реального відродження та втілення в правове життя української морально-етичної спадщини, з особливою увагою до морально-етичних смислів, цінностей та принципів, використання їх як основи для будь-яких форм та проявів права. Необхідно докласти зусиль у плані відродження юридизованої моралі, яка має більш ніж тисячолітню тривалість у часі і є традиційною стрижневою компонентою національного правового розвитку.

Прагнучи бути демократичними і правовими, держава і суспільство не повинні дозволяти собі морально-правового занепаду, атрофії морально-етичних засад права, оскільки морально-правове мислення, морально-етична культура, як свідчить історія, – це чинник національної усталеності та безпеки держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авер'янов В. Б. Людиноцентристська ідеологія як основа реформування українського адміністративного права в умовах інтеграційного процесу. Держава і регіони. Серія : Право. 2010. Вип. 2. С. 87–92.
2. Авер'янов В. Б. Принцип верховенства права в новій адміністративно-правовій доктрині. Часопис Київського університету права. 2006. № 1. С. 3–8.
3. Авер'янов В. Б. Реформування українського адміністративного права : необхідність оновлення науково-теоретичних засад. Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених. Ч. 1. Сімферополь, 2005. С. 24–30.
4. Аджемоглу Д., Робінсон Дж. Чому нації занепадають / пер. з англ. О. Дем'янчука. 2-ге вид., випр. Київ : Наш формат, 2017. 440 с.
5. Алексі Р. Існування прав людини. Право України. 2011. № 8. С. 121–130.
6. Аліас С. І. Проблеми праворозуміння в основних школах права : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. Київ, 2003. 20 с.
7. Аллан Т. Р. С. Конституційна справедливість. Ліберальна теорія верховенства права / пер. з англ. Р. Семківа. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 385 с.
8. Альчук М. П. Філософія права Б. Кістяківського. Львів : Видавничий центр Львівського національного університету імені Івана Франка, 2010. 300 с.
9. Андреев Д. В. Етносоціокультурні чинники формування національної правосвідомості (на прикладі судової системи Запорозької Січі XVII–XVIII століть) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права» / Нац. акад. внутр. справ України МВС України. Київ, 2003. 20 с.
10. Андрусин Б. І. Взаємозалежність права та моралі в українській правовій традиції. Науковий часопис Dragomanov Ukrainian State University. Серія 18. Право. 2025. Вип. 47. С. 3–12.

11. Андрусишин Б. І. Тяглість правових традицій українського законодавства (Конституційні проєкти Георгія Андрузького). Альманах права : Трансформація законодавства України в сучасних умовах. 2023. Вип. 14. С. 100–108. URL: <https://almanahprava.org/en/assets/images/issues/14/almanah-prava-14-2023.pdf#page=100> (дата звернення: 15.03.2025).

12. Аракелян М. Концептуальні засади правозахисної діяльності адвокатури : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. 12.00.01. Одеса, 2019. 42 с.

13. Аристотель. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D1%80%D1%96%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BB%D1%8C> (дата звернення: 15.03.2025).

14. Армія чиновників проти ЗСУ. Скільки насправді коштує утримання влади в Україні : відео на YouTube. URL: https://youtu.be/ZAF9elaNAVU?si=ZXBXSBwnkuwgQ4_4 (дата звернення: 19.03.2025).

15. Атоян О. М. Селянська правосвідомість в історико-правовій реальності 1917–1921 років (на прикладі повстанського руху на чолі з Нестором Махном) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Київ, 2008. 40 с.

16. Бабич І. Г. Принцип справедливості в римському праві і у сучасному зобов'язальному праві України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2006. 22 с.

17. Багрій Т. Впровадження правової реформи в Україні. Етап перший : формування ідеології правової реформи. Київ, 2013. 100 с.

18. Багрій Ю. М. Ідея єдності права та моралі в творчості українських мислителів кінця XIX – поч. XX ст. Збірник матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. «Творча спадщина Олександра Кістяківського (1833–1885) : історико-теоретичні

та сучасні проблеми розвитку юридичної науки», 22 листоп. 2024 р., м. Київ. Київ, 2024. С. 201–204.

19. Багрій Ю. М. Морально-етична парадигма правової держави у творчості українських мислителів поч. XIX – I пол. XX ст. Держава та регіони. Серія : Право. 2025. № 2 (88). С. 101–107. URL: https://law.stateandregions.zp.ua/archive/2_2025/18.pdf (дата звернення: 05.03.2025).

20. Багрій Ю. М. Морально-етичний вимір української правової традиції Козацької епохи. Галицькі студії. Юридичні науки. 2024. № 6. С. 11–19. URL: <https://journals.gi.ternopil.ua/index.php/law/article/view/61/56>

21. Багрій Ю. М. Морально-етичні засади позитивного права Руси-України та Литовсько-Руської держави. Юридичний науковий електронний журнал. 2024. № 7. С. 16–20.

22. Багрій Ю. М. Національна правова традиція : методологія дослідження. Вчені записки Таврійського національного університету імені Володимира Вернадського. Серія : Юридичні науки. 2024. Т. 35 (74). № 3. С. 1–5. URL: https://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2024/3_2024/3.pdf (дата звернення: 11.03.2025).

23. Багрій Ю. М. Проблема прав людини в творчості українських мислителів XIX – поч. XX ст. Права людини та публічне врядування : матеріали VIII Міжнар. правничого форуму (до 150-річчя заснування Чернівец. нац. ун-ту імені Юрія Федьковича), 30 трав. 2025 р., м. Чернівці, Україна. Львів – Торунь : Liha-Pres, 2025. С. 17–20.

24. Багрій Ю. М. Путінізм як тотальна загроза правам людини. Становлення та розвиток правової держави : проблеми теорії та практики : матеріали XVIII Міжнар. наук.-практ. конф., 24 груд. 2025 р. Львів – Торунь : Liha-Pres, 2025. С. 10–12.

25. Багрій Ю. М. Ціннісно-моральні засади захисту прав релокованих осіб. Закарпатські правові читання. Релокація в умовах екстраординарних правових режимів : матеріали XVII Міжнар. наук.-практ. конф., м. Ужгород, 25–26 квіт. 2025 р. Львів – Торунь : Liha-Pres, 2025. С. 243–246.

26. Багрій Ю. М. Ціннісно-сміслова компонента української правової традиції як основа здійснення перетворень в сучасній Україні. Теоретичні та практичні проблеми реалізації норм права : матеріали X Міжнар. наук.-практ. конф., м. Кременчук, 5–7 груд. 2024 р. Львів – Торунь : Liha-Pres, 2024. С. 28–32.
27. Бакалінська О. Особливості реалізації презумпції добросовісності в конкурентному праві України. Приватне право і підприємництво. 2016. Вип. 15. С. 5–9.
28. Балагура М. В. Еволюція демократичних інститутів у правовій системі : історичний контекст та сучасні тенденції. Держава та регіони. Серія : Право. 2024. № 3 (85). С. 195–199.
29. Балагура Т. Соціальна справедливість у правовій доктрині України : теоретичні та практичні аспекти. Держава та регіони. Серія : Право. 2024. № 3 (85). С. 200–204.
30. Балинська О. М., Гарасимів Т. З. Проблеми теорії держави і права / Львів. держ. ун-т внутр. справ. 2-ге вид., перероб. і допов. Львів, 2020. 416 с.
31. Бандура О. О. Антропологія права як складова філософії права (загальні міркування). Філософські та методологічні проблеми права. 2017. № 1. С. 102–111.
32. Бандура О. О. Єдність цінностей та істини в праві (філософський аналіз) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філос. наук. Київ, 2003. 38 с.
33. Баумайстер А. О. Філософія права. Київ, 2010. 311 с.
34. Бачинін В., Панов М. Філософія права. Харків : Фоліо, 1999. 468 с.
35. Бедрій М. Козацьке право як історичний тип українського звичаєвого права (XVI ст. – 40 рр. XIX ст.). Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2015. Вип. 61. С. 78–86.
36. Бедрій М. Копні суди на українських землях у XIV–XVIII ст. : історико-правове дослідження : монографія. Львів : Галицький друкар, 2014. 264 с.
37. Бедрій М. Народ і право : взаємообумовленість і взаємозв'язки. Публічне право. 2013. № 2 (10). С. 281–284.

38. Бедрій М. Позиція звичаю в системі приватного права України. Соціологія права. 2025. № 1. С. 11–19.
39. Бекешкіна І. Громадяни про громадянське суспільство : що змінилося? Громадянське суспільство України : політика сприяння та залучення, виклики та трансформації : аналіт. доп. / за заг. ред. О. Корнієвського, Ю. Тищенко, В. Яблонського. Київ : НІСД, 2019. С. 13–24.
40. Бекешкіна І. Післявиборчі зміни і громадянське суспільство. Українське суспільство : моніторинг соціальних змін. 2019. Вип. 6 (20). С. 35–44.
41. Беяневич О. А. Поняття легітимних очікувань та проблеми його застосування судами України. Приватне право і підприємництво. 2016. Вип. 16. С. 41–45.
42. Беяневич О. А. Про застосування практики Європейського суду з прав людини. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія : Юридичні науки. 2009. № 81. С. 32–38.
43. Бем М. Особливості застосування статті 1 Першого протоколу Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. URL: <http://unba.org.ua/assets/uploads/news/post-relis/2015.03.23-04.03.18-mat8.pdf> (дата звернення: 25.04.2025).
44. Бервено С., Романченко О. Співвідношення права і моралі в регулюванні суспільних відносин на сучасному етапі. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Право. 2017. Вип. 23. С. 12–14.
45. Бзова Л. Г., Мамчин М. П. Принцип взаємної довіри та взаємного виконання судових рішень в європейському кримінальному судочинстві : аналіз практики Суду ЄС. Юридичний науковий електронний журнал. 2025. № 3. С. 337–340.
46. Биков О. М. Організаційно-правові гарантії забезпечення прав та свобод національних меншин в Україні : досвід 90-х рр. ХХ – початку ХХІ ст. Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету. 2019. № 30. С. 4–7.

47. Биков О. М. Права та свободи людини і правозахисна діяльність як важливий напрям конституційно-правових досліджень. Часопис Київського університету права. 2018. № 2. С. 358–359. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkur_2018_2_73 (дата звернення: 13.05.2025).
48. Бистрицький Є. та ін. Національна ідентичність і громадянське суспільство. Київ : Дух і літера, 2015. С. 33–36.
49. Бігун В. Правосуддя і самосуд : філософсько-правовий аналіз понять. Юридична Україна. 2009. № 10. URL: <http://www.pravoznaves.com.ua> (дата звернення: 19.03.2025).
50. Бікс Б. Теорія природного права. Філософія права / пер. з англ. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2007. С. 20–36.
51. Білас Ю. Ю. Європейські стандарти прав людини в контексті правозастосування в сучасній Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. Київ, 2011. 208 с.
52. Білозьоров Д., Вишковська В. Правозахисна функція держави : сутність та механізм здійснення в Україні. Київ, 2015. 196 с.
53. Бірюкова А. М., Кондратова І. Д. Етичні стандарти діяльності судді : поняття та роль. Актуальні проблеми держави і права. 2021. № 91. С. 21–29.
54. Блаженний Августин. Сповідь. URL: <https://blagovist.info>
55. Блоха Я. Категорія «справедливість» у політичній філософії Марка Тулія Ціцерона. Філософські обрії. 2017. № 37. С. 24–30.
56. Богак Ю. Роль етичних норм у судовій практиці : генеза становлення та методи застосування. Держава та регіони. 2025. № 2 (76). С. 276–280.
57. Богдан Кістяківський і соціологія. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». URL: <https://periodicals.karazin.ua/ssms/article/view/21168/19814> (дата звернення: 18.02.2025).

58. Бойко Л. М. Деякі системоутворюючі домінанти українського правового менталітету. Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць. Одеса : Юрид. літ., 2007. Вип. 36. С. 304–307.

59. Бондар Ю. М. Конституція Пилипа Орлика : здобутки і уроки. Конституція – основа державного і суспільного устрою України : матеріали III міжвуз. чит. («До 300-річчя Конституції Пилипа Орлика»). Київ, 2011. С. 7–9.

60. Бондар Ю., Мурашин О. та ін. Контамінація раціонального та ірраціонального в методології правознавства : монографія. Київ : Вид-во Європейського ун-ту, 2013. 262 с.

61. Бордун Н. І. Витоки та утвердження прав людини в контексті природно-правової та позитивістської традицій. Європейські перспективи : наук.-практ. журн. 2012. № 5. С. 149–154.

62. Бордун-Комар Н. І. Генеза ідеї природних прав людини в історії філософсько-правової думки України. Право.ua. 2015. № 2. С. 169–174.

63. Бордун-Комар Н. І. Захист прав людини в Україні в контексті основних типів праворозуміння : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 «Філософія права». Київ, 2021. 247 с.

64. Бордун-Комар Н. І. Принцип верховенства права як метод ефективного судового захисту прав людини в Україні. Sciences of Europe. 2020. Vol. 2. № 61. P. 32–34.

65. Братасюк В. М. Вплив магдебурзького права на формування людини як суб'єкта права в Україні XIV – початку XIX ст. Порівняльно-аналітичне право. 2019. № 5. С. 473–477.

66. Братасюк В. М. Людина-особистість як суб'єкт права : методологічні засади. URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/VAUMVS/2011_1/bratas.htm (дата звернення: 09.02.2025).

67. Братасюк В. М. Постмодерністський образ людини як засада розвитку індивідуальної правосуб'єктності. Порівняльно-аналітичне право. 2018. № 1. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/767209.pdf> (дата звернення: 10.12.2024).

68. Братасюк В. М. Право як вираження інтелектуальної традиції епохи (на матеріалах романо-германської правової сім'ї) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 «Філософія права». Київ, 2005. 208 с.
69. Братасюк В. М. Правова особистість в умовах правової реальності європейського середньовіччя. Юридичний вісник. 2011. № 3 (20). С. 24–30.
70. Братасюк В. М. Правосуб'єктність індивіда в легістській доктрині. Держава та регіони. Серія : Право. 2018. № 3 (61). С. 196–200.
71. Братасюк В. М. Реформування правової системи України в контексті європейських інтеграційних процесів : специфіка прояву інтелектуальної традиції. Розвиток вітчизняних правових інститутів в умовах демократичних процесів : монографія / В. Д. Гвоздецький, О. Г. Мурашин, О. О. Дульський та ін. ; за заг. ред. М. Г. Патеї-Братасюк. Київ, 2010. С. 44–66.
72. Братасюк В. М., Братасюк М. Г. Принцип визнання як необхідна засада становлення особистості як суб'єкта права. Методологічні та філософські проблеми права. 2021. № 1. С. 22–29.
73. Братасюк В. М., Братасюк М. Г., Грищук О. Сучасний українець як соціальний тип людини та «політика скривдженості» (Ф. Фукуяма). Юридичний науковий електронний журнал. 2022. № 12. С. 518–521.
74. Братасюк М. Г. «Осмислююче мислення» (М. Гайдегер) в правовій сфері як чинник порозуміння в сучасній Україні. Діалог і порозуміння для європейської та світової спільнот (Із залученням творчого досвіду Львівсько-Варшавської школи) : колективна монографія / за заг. ред. А. Карася. Львів, 2017. С. 53–68.
75. Братасюк М. Г. Homo sovieticus як соціальний тип людини (за творчістю С. Алексієвич). Вісник Львівського університету. Серія: Філософські науки. 2018. Вип. 20. С. 47–57.
76. Братасюк М. Г. Право як втілення типів раціональності. Соціологія права. 2025. № 1. С. 19–26.
77. Братасюк М. Г. Природно-правова парадигма як концептуальна основа сучасного правового розвитку. Доктринальні засади розвитку держави і

права: національні та міжнародні тенденції : монографія / за заг. ред. Ю. Л. Бошицького. Київ : Ліра-К, 2014. С. 25–41.

78. Братасюк М. Г. Феномен юридизованої моралі в українській правовій традиції. Правовий часопис Донбасу. 2024. № 1 (86). С. 3–7. URL: <https://ljd.dnuvs.ukr.education/index.php/ljd/issue/view/35> (дата звернення: 15.05.2026).

79. Братасюк М. Г. Філософсько-правові ідеї Іммануїла Канта та Мануїла Козачинського в контексті сучасності. Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки. 2024. Т. 35 (74), № 2. С. 124–130. URL: <http://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/archive> (дата звернення: 15.05.2026).

80. Бурлай Є. Дуалізм «природного» та «позитивного» в праві як філософсько-правова проблема. Проблеми філософії права. 2003. Т. 1. С. 61–65.

81. Буткевич В. Якість закону і питання ефективності застосування рішень Європейського суду з прав людини судами України. Право України. 2011. № 7. С. 48–63.

82. Ванджурак Р. Сократ і українська юриспруденція: передумови, теперішній вплив і майбутнє. Філософські та методологічні проблеми права. 2021. № 1 (21). С. 47–54.

83. Васильчук В. О. Справедливість як категорія права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. Львів, 2013. 23 с.

84. Веклич В. О. Норми права та норми моралі за сучасних умов: потенціал для розвитку або деградації. Публічне та приватне право. 2019. Т. 1, № 5. С. 16–21.

85. Велесова книга / пер. Б. Яценка. Хроніка – 2000. 1994. № 3–4 (5–6) : Наш край. С. 10–136.

86. Верба І. О. Право на доступ до правосуддя як об'єкт наукового аналізу: юридичний аспект. Порівняльно-аналітичне право. 2015. № 6. С. 19–22.

87. Верховенство права. Доповідь, схвалена Венеціанською Комісією на 86-му пленарному засіданні. Право України. 2011. № 10. С. 168–174.

88. Верховенство права: традиція доктрини і потенціал практики : монографія / М. Г. Патей-Братасюк та ін. ; за заг. ред. М. Г. Патей-Братасюк. Київ : Видавництво Європейського університету, 2010. 536 с.
89. Винайдення традиції / за заг. ред. Е. Гобсбаума, Т. Рейнджера ; пер. з англ. М. Климчука. 2-ге вид., випр. Київ : Ніка-Центр, 2010. 448 с.
90. Винарчик О. П. Злочин, покарання та судочинство за «Руською Правдою». Міжнародне та національне законодавство: способи удосконалення : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Дніпро, 29–30 березня 2019 р.). Дніпро, 2019. С. 11–15.
91. Відкрита лекція Брайана Таманаги (19 квітня 2019 р.) : [відео]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=xFPKI0SqjFM> (дата звернення: 04.01.2024).
92. Відповідальність судді за ухвалене ним судове рішення. Судово-юридична газета : [сайт]. 2024. 15 трав. URL: <https://sud.ua/uk/news/publication/332482-otvetstvennost-sudi-za-prinyatoe-im-sudebnoe-reshenie> (дата звернення: 15.05.2026).
93. Вілбер К. Коротка історія всього. Львів : Terra Incognita, 2020. 400 с.
94. Вільд А. Права людини і моральні права. Філософія прав людини / за ред. Ш. Госепата, Г. Ломанна. 2-ге вид. Київ : Ніка-Центр, 2012. С. 110–126.
95. Вовк Д. Правова традиція: підходи до розуміння. Державне будівництво та місцеве самоврядування. 2012. Вип. 23. С. 3–15.
96. Вовк Д. Правова традиція: розуміння у контексті співвідношення з правовою системою та культурою. Вісник Академії правових наук України. 2012. № 2. С. 42–52. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vapny_2012_2_6 (дата звернення: 15.05.2025).
97. Войтенко Ю. М. Європейська практика боротьби з корупцією: досвід для України в рамках євроінтеграційних процесів. Політикус. 2022. Вип. 4–2. С. 29. URL: http://politicus.od.ua/spec_2022/4.pdf (дата звернення: 15.05.2026).
98. Волохов О. Вплив практики Європейського суду з прав людини на формування ефективного законодавства в Україні. Теоретичні та практичні

проблеми реалізації норм права : матеріали X Міжнар. наук.-практ. конф. (Кременчук, 5–7 грудня 2024 р.). Львів ; Торунь : Liha-Pres, 2024. С. 36–39.

99. Вороніна М. А. Правова природа етичних кодексів професійних співтовариств. Право та інноваційне суспільство. 2014. № 2 (3). С. 41–48.

100. Воронова І. В. Правові закони як регулятивна цінність громадянського суспільства. Форум права. 2011. № 4. С. 101–106.

101. Воропай О. Звичаї нашого народу : етнографічний нарис. Ч. 1. Київ : Оберіг, 1999. 455 с.

102. Впровадження європейських стандартів у процес підготовки суддів : [електронний ресурс]. URL: <http://nsj.gov.ua/ua/news/spivrobotnitstvo-zadlya-vprovadjennya-visokih-standartiv/> (дата звернення: 15.05.2025).

103. Габермас Ю. Мораль і моральність. Чи стосуються гегелівські заперечення Канта також і дискурсивної етики? // Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія : підручник. Київ : Лібра, 1999. С. 325–346.

104. Габермас Ю. Філософський дискурс модерну / пер. з нім. та комент. В. М. Купліна. Київ : Четверта хвиля, 2001. 424 с.

105. Гавронська Т. Юснатуралізм як методологія дослідження національної правової традиції. Науковий часопис Українського державного університету імені Михайла Драгоманова. Серія 18: Право. 2025. Вип. 47. С. 25–33.

106. Гадамер Г.-Г. Істина і метод. Київ : Юніверс, 2000. Ч. 1. 464 с.

107. Гадамер Г.-Г. Істина і метод. Київ : Юніверс, 2000. Ч. 2. 450 с.

108. Гаєк Ф. Конституція свободи / пер. з англ. М. Олійника та А. Коротишина. Львів : Літопис, 2002. 556 с.

109. Гайдегер М. Буття в околі речей / пер. з нім. В. Терлецького. Ї : незалежний культурологічний часопис. 1995. № 5. URL: <http://www.ji.lviv.ua/ji-library/Vozniak/text-i-perekl/kn3-heid2.htm> (дата звернення: 15.05.2026).

110. Ганжа О. В. Співвідношення справедливості та верховенства права: новий погляд на знайомі правові явища. Держава та регіони. Серія: Право. 2023. № 3 (81). С. 11–20.

111. Гарбінська-Руденко А. В., Мазяр К. В. Забезпечення фінансової самостійності громад в умовах бюджетної децентралізації. Соціологія права. 2025. № 1. С. 32–39.

112. Гарт Г. Л. А. Позитивізм і розмежування права та моралі // Філософія права / за ред. Дж. Файнберга, Дж. Коулмена ; пер. з англ. П. Таращука. Київ : Основи, 2007.

113. Гаудер П. Верховенство права в реальному світі / пер. з англ. Д. Вовка, В. Гончарова, К. Горобця та ін. ; кер. проєкту Д. Лученко ; наук. ред. Д. Вовк. Харків : Право, 2018. 392 с.

114. Гегель Г.-В.-Ф. Основи філософії права, або Природне право і державознавство / пер. з нім. Р. Осадчука та М. Кушніра. Київ : Юніверс, 2000. 336 с.

115. Гербут В. С. Морально-етичні та біомедичні аспекти евтаназії. Держава та регіони. Серія: Право. 2024. № 4 (86). С. 478–482.

116. Гермак К. Проблематика дисциплінарної відповідальності суддів як вид юридичної відповідальності // Права людини та публічне врядування : матеріали VIII Міжнародного правничого форуму (до 150-річчя заснування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, 30 травня 2025 р., Чернівці, Україна). Львів – Торунь : Ліга-Прес, 2025. С. 158–160.

117. Гетманцев: прожитковий мінімум слід змінити, а споживчий кошик – переглянути. Еспресо. URL: <https://espresso.tv/ekonomika-vazhko-uyaviti-shcho-tak-mozhna-zhiti-getmantsev-zaklikav-pereglyanuti-spozhivchiy-koshik-i-zminiti-prozhitkoviy-minimum> (дата звернення: 21.04.2025).

118. Гетьман-П'ятковська І. А. Право та мораль: теоретико-правові проблеми співвідношення та взаємодії : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2007. 20 с.

119. Гіденс Е. Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя / пер. з англ. Н. П. Поліщук. Київ : Альтерпрес, 2004. 100 с.

120. Гізель І. Мир з Богом чоловіку. Київ, 1669. 430 с.

121. Гнатюк М. Д. Правозастосування і його місце в процесі реалізації права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права ; історія політичних і правових учень». Київ, 2007. 19 с.
122. Гоббс Т. Левіафан / пер. з англ. Київ : Дух і літера, 2000. 600 с.
123. Головатий С. П. «Верховенство закону» versus «верховенство права»: філологічна помилка, професійна недбалість чи науковий догматизм? Вісник Академії правових наук України. 2003. № 2 (33)–3 (34). С. 96–113.
124. Головатий С. П. Верховенство права : ідея, доктрина, принцип : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права ; історія політичних і правових учень». Київ, 2009. 44 с.
125. Головатий С. П. Верховенство права : монографія : у 3 кн. Київ : Фенікс, 2006. Кн. 1 : Від ідеї до доктрини. 624 с.
126. Головатий С. П. Верховенство права : монографія : у 3 кн. Київ : Фенікс, 2006. Кн. 3 : Верховенство права: український досвід. 1747 с.
127. Головатий С. П. Верховенство права, або ж правовладдя: вкотре про доктринальні манівці вітчизняної науки. Право України. 2010. № 5. С. 64–75.
128. Головатий С. П. Мірило правовладдя. Коментар. Глосарій. Rule of Law Checklist. Київ : ВАІТЕ, 2017. 163 с.
129. Головатий С. П. Про людські права : лекції. Київ : Дух і літера, 2016. 760 с.
130. Головатий С. П. Тріада європейських цінностей – верховенство права, демократія, права людини – як основа українського конституційного ладу (частина третя: права людини). Право України. 2015. № 1. С. 13–93.
131. Горбенко К. П. Справедливість як соціальний екзистенціал громадянського суспільства : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03. Вінниця, 2020. 205 с.
132. Гордієнко Д. Принцип верховенства права в українському законодавстві // Роль практики Європейського суду з прав людини у ствердженні принципу верховенства права : матеріали круглого столу / за ред. І. Г. Оборотова. Миколаїв, 2016. С. 18–22.

133. Горінов П. В. Нормативно-правове забезпечення молодіжної політики в Україні. Приватне та публічне право. 2025. Т. 1. № 3. С. 93–98. URL: http://www.pp-law.in.ua/archive/3_2025/16.pdf (дата звернення: 17.04.2025).

134. Горінов П. В., Макарова О. В. Конституційно-правові основи базової загальновійськової підготовки здобувачів вищої освіти в умовах воєнного стану. Аналітично-порівняльне правознавство. 2025. № 3. С. 124–129. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/06/APP_03_2025-part-1-1.pdf (дата звернення: 21.06.2025).

135. Горінов П. В., Макарова О. В. Теоретико-правові засади реформування вищої юридичної освіти в Україні в контексті європейської інтеграції. Юридичний електронний науковий журнал. 2025. № 12. URL: http://www.lsej.org.ua/1_2025/4.pdf (дата звернення: 14.12.2025).

136. Горобець К. Принципи права й авторитетність. Право України. 2017. № 7. С. 9–19.

137. Горський В. С. Історія української філософії. Київ, 1996. С. 5–25.

138. Горський В. С. Нариси з історії філософської культури Київської Русі. Київ : Наукова думка, 1993. 163 с.

139. Гра в Середньовіччя: Верховна Рада збирається «відпускати гріхи» обраним оборонним підприємствам. Українська правда. 03.07.2025. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2025/07/3/7520037/> (дата звернення: 11.07.2025).

140. Градова В. Г. Ідея верховенства права в українській правовій традиції : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. Київ, 2013. 251 с. URL: <https://mydisser.com/en/catalog/view/6/825/13423.html> (дата звернення: 08.11.2024).

141. Гримич М. В. Звичаєве право українців XIX – початку XX століття / за ред. Л. Сушко. Київ, 2004. 588 с.

142. Гримич М. В. Інститут власності у звичаєво-правовій культурі українців XIX – початку XX ст. / за ред. Л. Сушко. Київ, 2004. 588 с.

143. Гришук О. В. Людська гідність у праві: філософські проблеми. Київ : Атіка, 2007. 432 с.

144. Грищук О. В. Природне право як форма об'єктивації цінності людини. Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2006. Вип. 43. С. 3–8.
145. Грищук О. В. Філософія конституційних цінностей : монографія. Київ : ВАІТЕ, 2019. 416 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000017800> (дата звернення: 19.02.2025).
146. Грищук О. В. Філософія людської гідності у праві. Право України. 2018. № 9. С. 14–28. DOI: <https://doi.org/10.33498/loou-2018-09-014>.
147. Грищук О. В., Добош З. А. Конвергенція справедливості і права: філософсько-правовий аспект : монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2013. 272 с.
148. Гроцій Г. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D1%83%D0%B3%D0%BE_%D0%93%D1%80%D0%BE%D1%86%D1%96%D0%B9 (дата звернення: 17.05.2024).
149. Грошевий Ю. М., Копиленко О. Л., Цвік М. В. Системний аналіз європейських стандартів щодо захисту прав людини: доктринальні підходи та судова практика. Право України. 2006. № 7. С. 24–28.
150. Грушевський М. С. Вільна Україна // Українська суспільно-політична думка в ХХ ст. Нью-Йорк : Український друк та видавнича спілка, 1983. Т. 1. 29 с.
151. Грушевський М. С. З історії релігійної думки на Україні. Київ, 1994. С. 6–110.
152. Грушевський М. С. Історія України-Руси : у 11 т. Київ : Наукова думка, 1994. Т. 5 : Суспільно-політичний та церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII віків.
153. Грушевський М. С. Історія України-Руси : у 6 т. Київ, 1993. Т. 3. 503 с.
154. Грушевський М. С. Початки громадянства (генетична соціологія). Wien : Institut Sociologique Ukrainien, 1921. 328 с.
155. Грушевський М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть? Київ : Знання України, 1991. С. 116–121.
156. Гудим Л. Правова ідентичність: філософсько-правовий вимір : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 «Філософія права». Хмельницький, 2019. 228 с.

157. Гудима Д. А. Права людини: антрополого-методологічні підходи до їх дослідження. Вісник Академії правових наук України. 2009. № 1 (56). С. 40–47.
158. Гуйван П. Д. Міжнародно-правовий принцип правової визначеності. Його сутнісні та часові прояви в українській правовій системі. Альманах міжнародного права. 2018. Вип. 19. С. 124–134.
159. Гуйван П. Д. Правова визначеність як складова частина принципу верховенства права. Альманах міжнародного права. 2017. Вип. 17. С. 11–21.
160. Гусарєв С. Д., Колодій А. М. Фундаменталізація теорії держави і права. Право України. 2019. № 4. С. 194–196.
161. Гусаров С. М. Правозастосування в Україні : монографія. Харків : Золота миля, 2015. 416 с.
162. Гуцуляк Ю. В. Верховенство конституції як фундаментальний принцип правопорядку у нормативістській правовій доктрині. Вісник ЛТЕУ. Юридичні науки. 2022. № 11 (22). С. 29–34. URL: <https://journals-lute.lviv.ua/index.php/visnyk-law> (дата звернення: 14.08.2024).
163. Гуцуляк Ю. В. Метафізичне праворозуміння та його вплив на формування уявлень про правопорядок. Журнал східноєвропейського права. 2021. № 91. С. 14–23. URL: http://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2021/08/hotsuliak_mikhailina_zverkhovska-_91.pdf (дата звернення: 11.03.2025).
164. Гуцуляк Ю. В. Природа як осередок розгортання правового змісту у суспільних відносинах: онтологічно-правовий контекст. Журнал східноєвропейського права. 2021. № 94. С. 16–21. URL: <http://easternlaw.com.ua/uk/zhurnal-skhidnoievropeiskoho-prava-94/> (дата звернення: 03.12.2024).
165. Гьофе О. Розум і право. Складові інтеркультурного правового дискурсу / пер. з нім. Л. А. Ситніченко, М. Д. Култаєвої. Київ : Альтерпрес, 2003. 264 с.

166. Дайсі А. Вступ до вчення про право конституції Англії // Антологія лібералізму: політико-правничі вчення та верховенство права. Київ : Книги для бізнесу, 2008. С. 511–528.

167. Данилова І. О. Моральна (немайнова) шкода у змісті істотної шкоди і тяжких наслідків службових кримінальних правопорушень. Держава і регіони. Серія: Право. 2025. № 1 (87). С. 93–101.

168. Дворкін Р. Серйозний погляд на права. Київ : Основи, 2000. 519 с.

169. Декларація прав людини 1948 р. Урядовий кур'єр. 10 грудня 2008 р. № 232.

170. Денисенко Л., Сироїд О., Фадєєва І., Шаповалова О. Бути суддею. Київ, 2015. 216 с.

171. Джураєва О. О. Класифікація функцій сучасної держави. Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць. 2015. Вип. 25. С. 109–119.

172. Дідич Т. О. Фактори правоутворення: до питання методології пізнання. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2021. № 5. С. 56–62. URL: https://journal-vjhr.sk/wp-content/uploads/2022/01/VJHR_5_2021-Last.pdf (дата звернення: 24.06.2025).

173. Діковська І. А. Принципи правового регулювання міжнародних приватних договірних зобов'язань: теоретичні та практичні аспекти : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2014. 34 с.

174. Дмитрієнко Ю. М. Чому українська правова свідомість – українська? Держава і право. 2009. Вип. 44. С. 699–707.

175. Дністрянський С. Загальна наука права і політики // Антологія української юридичної думки / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. Київ : Видавничий дім «Юридична книга», 2002. Т. 1. С. 384–407.

176. Дністрянський С. Нова держава. Відень ; Прага ; Львів : Український Скиталець, 1923. 29 с.

177. Дністрянський С. Погляд на теорії права та держави. Львів : Накладом Наукового товариства ім. Шевченка, 1925. 63 с.

178. Довга Л. Соціальна утопія Іннокентія Гізеля // Україна XVII століття. Суспільство. Філософія. Культура. Київ : Критика, 2005. С. 227–266.
179. Довгерт А. С. Дія принципу верховенства права у сфері приватного права. Університетські наукові записки. 2007. № 2 (22). С. 83–89.
180. Договір про Європейський Союз. від 07 лютого 1992 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_029#Text (дата звернення: 18.06.2024).
181. Донцов Д. Де шукати наших історичних традицій // Донцов Д. Дух нашої давнини. Київ : МАУП, 2005. С. 28–32.
182. Донцов Д. Дух нашої давнини. Дрогобич : Відродження, 1991. 341 с.
183. Дорош М. Держава та право України в період Української козацько-гетьманської держави. Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. 2020. № 25. С. 144–148.
184. Дорошенко Д. Нариси історії України : у 2 т. Вид. 2. Мюнхен, 1992. 349 с.
185. Драгоманов М. Проект Статуту спілки «Вільний Союз» // Антологія лібералізму. Політико-правничі вчення та верховенство права. Київ : Книги для бізнесу, 2008. С. 896–988.
186. Дровозюк С. Селянський самосуд 1917–1930-х рр. XX ст. як соціально-психологічний феномен (історіографічні нотатки) // Проблеми історії України : факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. праць. Київ : Інститут історії України НАН України, 2004. Вип. 10. С. 284–293.
187. Дудник Р. М. Система права та правова система України в добу глобалістики (інтеграції). Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2023. Вип. 79, ч. 1. С. 40–45.
188. Дудоров О. О., Мазур М. В. Реалізація принципу верховенства права у випадках застосування закону про кримінальну відповідальність: постановка проблеми, міжнародний і зарубіжний досвід. Юридичний науковий електронний журнал. 2017. № 5. С. 130–141.
189. Дудченко В. В. Традиція правового розвитку: плюралізм правових вчень : монографія. Одеса, 2006. 304 с.

190. Духовна генеза першого українського Відродження // Європейське Відродження та українська література XIV–XVII ст. Київ, 1993. С. 280–283.
191. Елі Дж. Г. З'ясування основних вартостей // Філософія права / пер. з англ. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2007. С. 205–225.
192. Еліаде М. Священне і мирське. Мефістофель і андроген. Київ : Основи, 2001. С. 6–21.
193. Еплбаум Енн про зв'язки Трампа з Росією, цілі Путіна і закінчення війни. DW Ukrainian. URL: <https://youtu.be/yw0cy8Weq0E?si=iBAinU0DBvu1eaFA> (дата звернення: 15.04.2025).
194. Ерліх Є. Основи соціології права. XX. I. Дослідження живого права. Проблеми філософії права : міжнар. часопис. Київ ; Чернівці : Рута, 2005. Т. 3, № 1–2. С. 211–220.
195. Ерліх Є. Про живе право. Проблеми філософії права : міжнар. часопис. Київ ; Чернівці : Рута, 2005. Т. 3, № 1–2. С. 194–200.
196. Етика, мораль, моральність: походження термінів. URL: <http://www.etica.in.ua/etika-moral-moral-nist-pohodzhennya-terminiv/> (дата звернення: 09.07.2024).
197. Європейська конвенція про захист прав і основних свобод людини від 04 листопада 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 11.10.2024).
198. Євтошук Ю. О. Принцип пропорційності як необхідна складова верховенства права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2015. 19 с.
199. Єльнікова М. О. Сучасні концепції розуміння прав і свобод людини. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2014. Вип. 28, ч. 1. С. 72–76.
200. Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія : підручник. Київ : Лібра, 1999. 136 с.
201. Завидняк А. В. Доступ до адміністративного правосуддя згідно з прецедентним правом Європейського суду з прав людини. Часопис Київського університету права. 2022. № 1. С. 118–122.

202. Завидняк А. В. Доступ до адміністративного судочинства та обов'язок держави захищати права людини. Держава та регіони. Серія: Право. 2022. № 2. С. 97–102.
203. Загальна теорія держави та права / за ред. О. В. Зайчука ; наук. ред. Н. О. Оніщенко. Київ : Юрком Інтер, 2008. 400 с.
204. Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ : ВАІТЕ, 2016. 392 с.
205. Задирака Н. Ю., Скічко К. М. Правова природа рішень Європейського суду з прав людини як джерел адміністративно-процесуального права України. Юридичний вісник. 2014. № 2. С. 306–311.
206. Закон України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» від 18 березня 2004 р. № 1629-IV. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 29. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1629-15#Text> (дата звернення: 09.10.2025).
207. Захарченко П. П. Законодавча процедура та формування судової влади в УНР у 1917 – на початку 1918 рр. // Modern Trends in Science and Practice. Vol. 2 : collective monograph / compiled by V. Shpak ; chairman of the editorial board S. Tabachnikov. Sherman Oaks, California : GS Publishing Services, 2022. P. 164–174.
208. Захарченко П. П. Історія українського права і держави: від витоків до кінця XVIII століття : монографія. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2024. 639 с.
209. Захарченко П. П. та ін. Історичні етапи генезису права України-Руси, його загальні риси та проблема правової рецепції // Socio-Humanitarian and Technical-Technological Explorations of Modern Science : collective monograph / compiled by V. Shpak ; chairman of the editorial board S. Tabachnikov. Sherman Oaks, California : GS Publishing Services, 2023. P. 160–172.
210. Захарченко П. П. Шлюбно-сімейні відносини в українських губерніях Російської імперії у другій пол. XIX – поч. XX ст. на прикладі родини Захарченків. Соціологія права. 2025. № 1. С. 45–52.

211. Захарченко П. П., Мірошниченко М. І., Карпічков В. О. Станово-представницька монархія в Московському царстві: contra. Сторінки історії. 2021. № 52. С. 28–48.
212. Зварич Р. В., Короєд С. О. Формування сучасної концепції державотворення на основі національно-етнічних чинників в історії держави та права. Науковий вісник публічного та приватного права. 2020. № 1. С. 8–14.
213. Зизаній Л. Граматика словенска. Вільно, 1596 (факс. вид. пам'ятки). Київ, 1980. С. 3–5.
214. Зінченко Ю. І. Історія становлення принципу пропорційності. Держава і право. Юридичні і політичні науки. 2009. С. 83–89.
215. Івановська О. П. Звичаєве право в Україні. Етнотворчий аспект. Київ, 2002. С. 32–41.
216. Івашев Є. В. Антропологія як підґрунтя аксіології права: людські потреби – інтереси – цінності. Актуальні проблеми держави і права. 2011. Вип. 61. С. 298–302.
217. Івашев Є. В. Взаємодія антропології та аксіології права як чинник розвитку теорії прав людини : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. Київ, 2013. 237 с.
218. Ієірінг Р. фон. «З тієї хвилини, коли право відмовиться від готовності до боротьби, воно повинне відмовитися від самого себе». Закон і Бізнес. 2011. № 2–3 (989–990). URL: <https://zib.com.ua/ua/1397.html> (дата звернення: 13.05.2025).
219. Ізборник 1073 року // Історія філософії України : хрестоматія / упоряд. М. Ф. Тарасенко, М. Ю. Русин, А. К. Бичко та ін. Київ : Либідь, 1993. С. 43–44.
220. Іларіон, митрополит. Слово про закон і благодать // Історія української філософії : хрестоматія / упоряд. М. Кашуба. Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2004. С. 10–24.
221. Іліюпол І. М. Практика застосування положень Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод і рішень Європейського суду з прав людини місцевими та апеляційними судами України // Практика ЄСПЛ з питань

цивільного процесуального права : матеріали круглого столу. Одеса, 2016. С. 65–68.

222. Історія держави і права України : підручник для студ. юрид. спец. вузів : у 2 т. / за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина, В. Д. Гончаренка. Київ : Ін Юре, 2003. Т. 1. 656 с.

223. Історія Русів. Київ, 1991. 318 с.

224. Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність : монографія. Харків : Право, 2008. 288 с.

225. Камінський В. Спроба кодифікації звичаєвого права на Україні (сторінка з історії звичаєвого права в Козацько-Гетьманській державі на початку ХХ ст.) // Праці Комісії для виучування звичаєвого права України / Українська академія наук ; за ред. А. Е. Кристера. Київ, 1925. Вип. 1. С. 32–53.

226. Кампо В. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року та Конституційний Суд України (окремі аспекти міжнародно-конформного тлумачення Конституції України). Право України. 2010. № 10. С. 186–198.

227. Кант І. Критика чистого розуму. Київ : Юніверс, 2000. 504 с.

228. Кант: моральна філософія з Анатолієм Єрмоленком. URL: <https://youtu.be/-XNMW3sDWNQ?si=cfukty9MJJoMakeWi> (дата звернення: 21.04.2025).

229. Капліна О. Правові стандарти Європейського суду з прав людини. Вісник прокуратури. 2007. № 8 (74). С. 65–71.

230. Карнаух Б. Взаємодія моралі та права у світлі проблеми екзистенції природного права. Філософські обрії. 2008. № 19. С. 250–260.

231. Карнієнко В. Правові основи громадянського суспільства сучасної України (інституційний аспект) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2007. 19 с.

232. Кашуба М. В., Захара І. С., Любащенко В. І. та ін. Проблема людини в українській філософії XVI–XVIII ст. Львів : Логос, 1998. 238 с.

233. Кельбя С. Г. Формування основ правовладдя в Козацько-Гетьманській державі. Юридичний науковий електронний журнал. 2021. № 1. С. 27–29.
234. Кельзен Г. Чисте правознавство ; з додатком: Проблема справедливості. URL: <https://sci-book.com/gosudarstva-prava-teoriya/chiste-pravoznavstvo-dodatkom-problema-177421.html> (дата звернення: 03.11.2025).
235. Кельман М. С. Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрями розвитку : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2013. 35 с.
236. Кельман М., Пивовар М., Грень Н., Коваль А., Мельник Ю. Права людини та сучасні дискримінаційні прояви (на прикладі вікової дискримінації у соціальній та комунікативній сфері). The Age of Human Rights. 2022. № 19. С. 71–91.
237. Кельман М. С., Сивуля Т. М. Концепт «праворозуміння» в арсеналі наукових категорій загальної теорії та філософії права. Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету імені Короля Данила Галицького. 2023. С. 61–71.
238. Кельман М. С., Стратонов В. М. Загальна теорія права : підручник. Вид. 6-те, доп. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2020. 742 с.
239. Кельман М. Традиції, універсальні принципи як категорії комунікативної раціоналізації у ХХІ столітті. Юридичний науковий електронний журнал. 2025. № 2. С. 475–479.
240. Кемп П. Переосмислення філософії як сили слова. URL: <http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/filos/article/view/991/1079> (дата звернення: 12.08.2024).
241. Кибал В. Проблема реалізації принципу верховенства права в банківській системі України // Верховенство права: традиція доктрини та потенціал практики / за заг. ред. М. Г. Патей-Братасюк. Київ : Вид-во Європейського ун-ту, 2010. С. 468–492.
242. Кирик Д. Петро Лодій: життя, діяльність і вчення. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2006. 124 с.

243. Кистяковский, Б. Кризис юриспруденции и дилетантизм в философии (по поводу статьи П. Е. Михайлова «О реальности права») // Антологія української юридичної думки : в 10 т. / отв. ред. Ю. С. Шемшученко. – Киев : Юридическая книга, 2002–2005.

244. Кістяківський Б. Держава правова та соціалістична // Кістяківський Б. Вибране. Київ : Абрис, 1996. 512 с.

245. Кістяківський Б. Право як соціальне явище // Антологія лібералізму. Політико-правничі вчення та верховенство права. Київ : Книги для бізнесу, 2008. С. 992.

246. Кістяківський Б. Соціальні науки і право // Антологія лібералізму. Політико-правові вчення та верховенство права. Київ, 2008. 992 с.

247. Климович О. А. Етика парламентарів, або що робити, щоб законослухняність не втратила сенс. Парламент. 2011. № 3. С. 74–82.

248. Клименчук О. О. Проблемні аспекти реалізації принципів соціально-правової держави в Україні. Хмельницький : Хмельницький національний університет, 2018. 376 с.

249. Клочко А. М., Зеленський О. В. Європейські стандарти боротьби з корупцією: міжнародно-правові джерела та зобов'язання. Держава та регіони. Серія: Право. 2024. № 4 (86). С. 470–477.

250. Кобилецький М. Магдебурзьке право в Україні (XIV – перша половина XIX ст.) : історико-правове дослідження. Львів : ПАІС, 2008. 406 с.

251. Кобилянська О. Земля : повість // Кобилянська О. Твори. Сімферополь : Крим, 1971. С. 3–286.

252. Ковальський В. Феномен правової ментальності: сутність та закономірності. Юридична Україна. 2010. № 4. С. 23–26.

253. Кожан В. В. Особисті права та свободи людини: загальнотеоретичне дослідження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права ; історія політичних і правових учень». Львів, 2016. 229 с.

254. Козачинський М. Цивільна політика. Політологічні читання. 1993. № 3. С. 90–107.

255. Козюбра М. І. Верховенство права і Україна. Право України. 2012. № 1–2. С. 30–63.
256. Козюбра М. І. Правовий закон: проблема критеріїв. Вісник Академії правових наук України. 2003. № 2–3 (33–34). С. 83–96.
257. Козюбра М. І. Принцип верховенства права має нерозривно пов'язуватись із основними невідчужуваними правами людини, в яких матеріалізується ідея справедливості : інтерв'ю з М. Козюброю. Законодавчий бюлетень. Київ : IREX U-Media, 2005. 78 с.
258. Козюбра М. І. Принципи верховенства права і правової держави: єдність основних вимог. Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки. 2007. Т. 64. С. 3–9.
259. Козюбра М. І. Принципи права: методологічні підходи до розуміння природи та класифікації в умовах сучасних глобалізаційних трансформацій. Право України. 2017. № 11. С. 142–164.
260. Козюбра М. І. Судова правотворчість: аномалія чи іманентна властивість правосуддя. Вісник Верховного Суду України. 2017. № 3. С. 39–45.
261. Колодій А. М. Права людини і громадянина в Україні. Київ : Юрінком Інтер, 2003. 325 с.
262. Колодій А. М. Принципи права України : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 1998. 208 с.
263. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції від 31 жовтня 2003 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c16#Text (дата звернення: 18.08.2024).
264. Конвенція Ради Європи про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом, та про фінансування тероризму від 16 травня 2005 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_948#Text (дата звернення: 24.09.2024).
265. Кондратюк Л. Добро і зло в етиці І. Канта. Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Філософія. 2002. № 8. С. 58–61.

266. Конєв І. Інтеграція міжнародних стандартів із захисту прав людини в національну правову систему України. Підприємництво, господарство і право. 2020. № 10. URL: <http://pgpjournal.kiev.ua/archive/2020/10/34.pdf> (дата звернення: 13.04.2025).

267. Кониський Г. Моральна філософія або Етика // Філософські твори : у 2 т. Київ, 1990. Т. 1. С. 430–450.

268. Конституція України від 28 червня 1996 р. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.

269. Корнієнко В. В. Загальне та особливе у природно-правовому мисленні. Форум права. 2008. № 2. С. 256–260. URL: <http://www.nbuiv.gov.ua> (дата звернення: 14.05.2025).

270. Коруц У. Проблеми реалізації міжнародно-правових норм про право на справедливий судовий розгляд в правозастосовній практиці України. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2013. Вип. 23, ч. 1. С. 192–197.

271. Костенко О. М. Права людини у світлі «натуралістичної юриспруденції». Бюлетень Міністерства юстиції України. 2008. № 11–12 (85–86). С. 255–258.

272. Костицький М. В. Генезис діалектичного взаємозв'язку права (правності) та закону (законності). Філософські та методологічні проблеми права. 2016. № 2 (12). С. 9–27.

273. Костицький М. В. Гуманізм права як прояв вищих (космічних) законів у суспільстві // Принципи гуманізму та верховенства права як умова розвитку демократичної, соціальної, правової держави (пам'яті професора В. В. Копейчикова) : матеріали міжвуз. наук.-теорет. конф. Київ : Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2009. С. 13–15.

274. Костицький М. В. Методологія пізнання української історико-правової дійсності // Костицький М. В. Філософські та психологічні проблеми юриспруденції : вибрані наукові праці / передм. І. А. Тимченка ; відп. ред. Н. В. Кушакова-Костицька. Чернівці : Рута, 2008. С. 85–89.

275. Костицький М. В. Про позитивізм як методологію юриспруденції. Філософські та методологічні проблеми права. 2014. № 2. С. 4–9.
276. Костицький М. В., Кушакова-Костицька Н. В. Цілісність і єдність в онтології законів буття та соціуму. Філософські та методологічні проблеми права. 2021. № 1 (21). С. 8–22.
277. Костомаров М. І. Дві руські народности / пер. і післям. О. Кониського ; з переднім словом Д. Дорошенка. Київ ; Ляйпціг : Українська накладня, 1923. 111 с.
278. Костомаров М. І. Книга буття Українського народу // Історія філософії України : хрестоматія / упоряд. М. Ф. Тарасенко, М. Ю. Русин, А. К. Бичко та ін. Київ : Либідь, 1994. С. 316–317.
279. Кравець В. Глобалізаційні трансформації в контексті проблеми методологічного дискурсу поняттєвого консенсусу // Матеріали VII Всеукраїнської науково-теоретичної конференції. Київ, 11 листопада 2017 р. С. 178–181.
280. Кравець В. М. Співвідношення природного і позитивного права в сучасному філософсько-правовому дискурсі. Науковий вісник ДДУВС. 2008. № 4. С. 41–49.
281. Кравченко А. Антропологічний принцип у філософії права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. Харків, 2008. 216 с.
282. Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією (ETS 173) від 27 січня 1999 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_101#Text (дата звернення: 05.09.2025).
283. Кудря І. Політична теорія легізму. Вчені записки Таврійського національного університету імені В. Вернадського. Серія: Філософія. 2020. № 2. Т. 31 (70). С. 26–29.
284. Кузніченко С. О. Огляд стандартів Ради Європи у сфері протидії корупції та законодавство України. Юридичний науковий електронний журнал. 2021. № 1. С. 17. URL: http://www.lsej.org.ua/1_2021/4.pdf (дата звернення: 07.03.2025).

285. Кузьминець О., Калиновський В., Дігтяр П. Історія держави та права України : навчальний посібник / за заг. ред. Ю. Кондратьєва. Київ : Україна, 2000. 429 с.
286. Кульчицький В. С. Історія держави і права : підручник для студ. вищ. навч. закл. Львів : Ін Юре, 2007. 624 с.
287. Кушинська Л. А. Козацьке звичаєве право як чинник самоідентифікації українців XVII–XVIII століття. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18: Економіка і право. 2015. Вип. 28. С. 104–111.
288. Левкулич В. Морально-етичний та правовий зміст категорії «рівність». Мультиверсум. Філософський альманах. Київ : Центр духовної культури, 2004. № 39. С. 116–130.
289. Ленер М. Людська гідність: що ми розуміємо під «гідністю» та «людською гідністю»? // Людська гідність у праві Німеччини, Польщі та України : матеріали міжнародного науково-практичного семінару (Київ, 10–11 жовтня 2016 р.) / відп. ред. Б. Шлоер. Київ, 2016. С. 75.
290. Лесько А. Захист цивільних прав та інтересів судом: нові аспекти. URL:
https://censor.net.ua/blogs/3038431/zahist_tsivlnih_prav_ta_nteresv_sudomnov_aspekti
(дата звернення: 19.09.2024).
291. Лисик М. А. Еволюція співвідношення права та закону: філософсько-правові засади правозаконності. Держава та регіони. Серія: Право. 2024. № 3 (85). С. 269–275.
292. Литвинов В. Ренесансний гуманізм в Україні // Ідеї гуманізму епохи Відродження в українській філософії XV – початку XVII століття. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2000. 472 с.
293. Литвинов О. М. Право як феномен культури (замість післямови) // Філософія і право: культурно-історичні аспекти взаємодії : монографія / за ред. О. М. Литвинова. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2010. С. 283–297.
294. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. К.: Дніпро, 1989. С. 454–464.

295. Лобода Ю. П. Правова традиція українського народу (феномен та об'єкт загальнотеоретичного дискурсу). Львів : Світ, 2009. С. 87.
296. Лодій П. Теория общих прав, содержащая в себе философское учение о естественном всеобщем государственном праве // Антологія української юридичної думки. Київ : Юридичний Дім, 2002. Т. 1. С. 90–101.
297. Лозинська І. В. Правовий закон і стандарти правотворчості правової держави. URL: <http://vuzlib.com/content/view/2419/112> (дата звернення: 16.05.2025).
298. Лок Дж. Два трактати про врядування // Антологія лібералізму. Політико-правові вчення та верховенство права / упоряд. С. Головатий, М. Козюбра та ін. Київ : Книги для бізнесу, 2008. С. 327–353.
299. Ломан Г., Госепат Ш. Вступ // Філософія прав людини / за ред. Ш. Госепата та Г. Ломанна. Київ : Ніка-Центр, 2012. С. 19–20.
300. Лука Жидята. Давня українська література. URL: <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr55.htm> (дата звернення: 18.07.2024).
301. Лукошкіна Ю. Розуміння змісту права на справедливий суд. Держава та регіони. Серія: Право. 2024. № 4 (86). С. 218–221.
302. Луспенник Д. Шукаємо справедливість, добросовісність та розумність у цивільно-правових відносинах. Закон і бізнес. 2004. № 1–2 (625–626). URL: <http://www.zib.com.ua> (дата звернення: 11.04.2025).
303. Луцький І. М. Християнство як світоглядне джерело української держави та права : монографія. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2010. 468 с.
304. Луцький Р. П. Теоретико-правові засади формування та розвитку сучасного позитивного права : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2017. 44 с.
305. Льошенко О. Ю. Імплементация Конвенции про захист прав людини і основоположних свобод та практики Європейського суду з прав людини в національну правову систему України. Право України. 2009. № 6. С. 76–79.

306. Лях В. Формування нових парадигм раціональності в сучасній філософії // Віра і розум – двоє крил людського духу / за ред. А. Колодного. Київ : Світ Знань, 2001. С. 142–151.

307. Макаренко Л. О. Верховенство права як принцип природного права. URL: <http://dspace.nbuiv.gov.ua> (дата звернення: 09.06.2024).

308. Макарова О. В. та ін. Вплив глобалізаційних процесів на формування правової культури населення. Міждисциплінарні дослідження складних систем = Interdisciplinary Studies of Complex Systems : збірник наукових праць. 2023. № 22. С. 108–124. URL: <http://iscs-journal.npu.edu.ua/article/view/293088> (дата звернення: 15.03.2025).

309. Макарова О., Карнаух А., Кончаковська В. Військова агресія проти України: історія та сучасність. Публічне право. 2022. № 2 (46). С. 91–97. URL: https://www.publichne-pravo.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=487:konchakovska-v-v-makarova-o-v-karnaukh-a-a-viiskova-ahresiiia-proty-ukrainy-istoriia-ta-suchasnist&catid=113&Itemid=483&lang=uk (дата звернення: 12.05.2025).

310. Макарчук В., Терлюк І., Литвиненко А. Козацьке право Гетьманщини як політико-правовий феномен. Часопис Київського університету права. 2021. № 1. С. 22–26.

311. Макінтайр Е. Після чесноти: дослідження з теорії моралі / пер. з англ. Київ : Дух і літера, 2002. С. 3.

312. Максимов С. І. Антропологічні основи права. Філософія права і загальна теорія права. 2012. № 2. С. 148–155.

313. Максимов С. І. Верховенство права: світоглядно-методологічні засади. Вісник Національного університету «Юридична академія імені Ярослава Мудрого». 2016. № 4 (31). С. 27–35.

314. Максимов С. І. Конституційний принцип верховенства права: загальне і особливе. Вісник Академії правових наук України. 2009. № 3 (58). С. 127–134.

315. Максимов С. І. Права людини: універсальність і культурна різноманітність. Право України. 2010. № 2. С. 36–43.

316. Максимов С. І. Природно-правове мислення. Вісник Академії правових наук України. 2001. № 4. С. 155–164.
317. Максимов С. І. Що є право? Ключові моменти концепції правової реальності. Філософія права і загальна теорія права. 2016. № 1–2. С. 343–351.
318. Малишев Б. В. Правова реформа: поняття, ознаки, види. Бюлетень Міністерства юстиції України. 2011. № 3. С. 19–23.
319. Малишев Б. В. Правова система (телеологічний вимір) : монографія. Київ : Дакор, 2012. 364 с.
320. Малишев Б. В. Правовий прецедент: стиль юридичного мислення. Проблеми філософії права. 2004. Т. 2.
321. Мартович Л. Мужичька смерть : оповідання // Мартович Л. Твори. Київ : Держ. вид-во художньої літератури, 1963. С. 56–88.
322. Матат Ю. І. Право на справедливий суд: практика Європейського суду з прав людини і реалізація в Україні. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2016. Вип. 41, т. 1. С. 31–36. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2022/01/7-1.pdf> (дата звернення: 15.04.2025).
323. Матвєєва Ю. І. Поняття та розуміння принципу правової визначеності. Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки. 2017. Т. 200. С. 93–97.
324. Матвієнко С. Не кворумом єдиним: чого бракує для ефективної роботи Конституційного Суду? Українська правда. 03.07.2025. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2025/07/3/7520037/> (дата звернення: 07.07.2025).
325. Мир с Богом человеку Иннокентия Гизеля. Київ : Наукова думка, 1991. 520 с.
326. Миронова Г. Етичні засади приватно-правового регулювання у біомедичній сфері: сучасні європейські стандарти. Право України. 2007. № 10. С. 106–110.
327. Миронюк О. Реформування системи права України: теоретичний вимір : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2015. 20 с.

328. Міжнародна конвенція про ліквідацію усіх форм расової дискримінації від 21 грудня 1965 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_105#Text (дата звернення: 11.10.2024).

329. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права від 16 грудня 1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 06.10.2024).

330. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16 грудня 1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text (дата звернення: 20.12.2024).

331. Міловська Н. В. Принцип правової визначеності в контексті оновлення цивільного законодавства України. Нове українське право. 2022. № 1. С. 57–63.

332. Мірило верховенства права (правовладдя) національного рівня: практика України (Rule of Law Checklist at National Level: Case of Ukraine) / за заг. ред. М. Козюбри. Київ, 2021. 152 с.

333. Мірошніченко В., Мірошніченко М. Право: терміно-поняття, поняття, категорія. Право України. 2006. № 3. С. 29–32.

334. Мірошніченко М. І., Мірошніченко В. І. Історія вчень про державу і право : навчальний посібник. Київ : Атіка, 2001. 223 с.

335. Мірошніченко М., Мурашин О. Методологічна роль локальних та загальних правових традицій у формуванні правового стилю як критерію типології правових систем // Контамінація раціонального та ірраціонального в методології правознавства / М. Братасюк, О. Мурашин, В. Темченко та ін. Київ : Вид-во Європейського ун-ту, 2013. С. 173–197.

336. Мозоль Н. Проблема соціальної справедливості в умовах воєнного стану. Юридичний науковий електронний журнал. 2022. № 11. С. 57–60.

337. Мутусханов А. А. Європейські стандарти прав людини у правовій системі України. Трипільська цивілізація. 2012. № 8. С. 63–67.

338. Наливайко Д. Козацька християнська республіка. Запорізька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках. Київ, 1992. 287 с.

339. Напучення королеві польському Сигізмунду-Августу Станіслава Оріховського-Роксолана. URL: http://litopys.org.ua/old14_16/old14_08.htm#or2 (дата звернення: 24.07.2019).

340. Наставна Г. Антрополого-комунікативний підхід у системі методології наукового пізнання: природа та зміст. Право і суспільство. 2017. № 5. С. 21–26.

341. Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки : затв. Указом Президента України від 26 лютого 2016 р. № 68/2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/68/2016#Text> (дата звернення: 11.06.2024).

342. Нижник А. Якість закону в контексті дотримання принципу верховенства права. Українське право. 2006. № 1 (19). С. 106–119.

343. Нижник Н. та ін. До питання про особливості реалізації процесуальних повноважень суддями Верховного Суду України. Юридичний вісник. Повітряне і космічне право. 2012. № 1. С. 55–59.

344. Нічик В. М. Петро Могила в духовній історії України. Київ : Український центр духовної культури, 1997. 328 с.

345. Оборотов Ю. М. Традиції і новації у правовому розвитку : монографія. Одеса : Юридична література, 2001. С. 61.

346. Оборотов Ю. М. Філософія права і методологія юриспруденції. Проблеми філософії права. 2003. Т. 1. С. 41–43.

347. Огородник І. В. Історія філософської думки в Україні. Київ : Вища школа, 1999. 543 с.

348. Олійник У. Філософсько-правове осмислення сутності принципу верховенства права в сучасному суспільстві. Юридичний науковий електронний журнал. 2019. № 3. С. 262–265.

349. Омельчук О. та ін. Захист прав людини в контексті формування принципу верховенства права: міжнародний аспект. Вісник НАПрН України. 2021. Т. 28. № 1. С. 32–42.

350. Оніщенко Н. М. Відродження поваги до права в контексті правової свідомості та правової усвідомленості. Віче. 2014. № 9. С. 44–45.
351. Оніщенко Н. М. Невідкладність завдань по забезпеченню прав, свобод і законних інтересів особи (теоретичні моделі та практика реалізації). Вісник Національної академії правових наук України. 2013. № 2. С. 17–25.
352. Оніщенко Н. М. Правова система і держава в Україні : монографія. Київ : КНЕУ, 2021. 325 с.
353. Оніщенко Н. М. Сприйняття права в умовах демократичного розвитку: проблеми, реалії, перспективи : монографія / відп. ред. Ю. С. Шемшученко. Київ : Юридична думка, 2008. 320 с.
354. Орвелл Дж. 1984. Київ : Видавництво Жупанського, 2024. 320 с.
355. Оріховський С. Промова на похоронах польського короля Сигізмунда Ягелона // Українські гуманісти епохи Відродження : антологія : у 2 т. Київ, 1995. Т. 1. С. 180–223. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0002985> (дата звернення: 12.04.2025).
356. Орлик П. Вивід прав України // Історія філософії України : хрестоматія : навч. посіб. / упоряд. М. Ф. Тарасенко, М. Ю. Русин, А. К. Бичко та ін. Київ : Либідь, 1993. С. 148–153.
357. Остин Дж. Позитивістська концепція права // Філософія права / пер. з англ. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2007. С. 425–438.
358. Павлишин О. Права людини та методологія їх досліджень крізь призму семіотико-правового підходу. Право України. 2015. № 2. С. 46–51.
359. Павлишин О. Реформування правової системи України як філософсько-правова проблема (семіотичний підхід). Юридична наука. 2011. Вип. 2. С. 19–24.
360. Павлишин О. Семіотична парадигма правового пізнання: результати й перспективи наукового пошуку. Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. 2017. № 4 (105). С. 248–261.
361. Павлов С. С. Методологія наукового пізнання правових традицій України. Право України. 2007. № 10.

362. Павлов С. С. Правові традиції України – напрями наукового дослідження. Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць. Одеса : Юридична література, 2007. Вип. 36. С. 87–91.

363. Павлов С. С. Правові традиції України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права ; історія політичних та правових вчень». Одеса, 2007. 18 с.

364. Павлов С. С. Про визначення традиції права України. Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць / редкол. С. В. Ківалов та ін. Одеса : Юридична література, 2009. Вип. 45. С. 86–95.

365. Павлусів Н. М. Філософсько-правові погляди західноукраїнських письменників кінця ХІХ–ХХ ст. : дис. ... канд. філос. наук : 12.00.12. Київ, 2011. 225 с.

366. Павлюк С. П. Етногенеза українців: спроби теоретичної конструкції : монографія / НАН України, Ін-т народознавства. Львів, 2006. 247 с.

367. Падалка Р. О. Верховенство права як основоположний принцип права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права ; історія політичних та правових вчень». Київ, 2017. 195 с.

368. Паліюк В. Чи можуть судді України у своїх рішеннях посилатися на рішення Європейського суду з прав людини. Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. 2012. № 3. С. 233–240.

369. Панфьоров П. Національна поліція України в системі органів, які здійснюють запобігання кримінальним правопорушенням. Держава та регіони. 2025. № 2 (76). С. 234–239.

370. Паращук Л. Г. Аксіологічне осмислення особистих немайнових прав фізичної особи. KELM. 2020. № 5. С. 243–247.

371. Паращук Л. Г. Компенсація моральної шкоди при захисті честі та гідності. Актуальні проблеми правознавства : наук. зб. юридичного факультету ТНЕУ. Тернопіль : Астон, 2012. С. 182–189.

372. Паращук Л. Г. Основні проблеми реформування правової системи в Україні // *Guarantee and Protection of Fundamental Human Rights as an Integral*

Element of the Integration of Ukraine in the EU / red. M. Róžański, S. Banakh, O. Koval. Olsztyn : Zakład Poligraficzny Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, 2019. S. 287–296.

373. Паращук Л. Г. Принципи та цінності цивільного права. Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія «Юридичний вісник. Повітряне і космічне право». 2011. № 1 (18). С. 62–65.

374. Паращук Л. Г. Справедливість, добросовісність та розумність як засада цивільного законодавства // Формування правової держави в Україні: проблеми і перспективи : збірник тез доповідей XIII Всеукраїнської науково-практичної конференції (15 квітня 2011 р.). Тернопіль, 2011. С. 193–195.

375. Паращук Л. Г. Теоретико-прикладні аспекти реалізації принципу верховенства права в особистих немайнових правах. Науковий вісник НАВС. 2011. № 4. С. 115–123.

376. Паращук Л. Г. Філософсько-правове обґрунтування принципу верховенства права як концептуальної засади розвитку цивільного законодавства України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 «Філософія права». Київ, 2021. 236 с.

377. Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології : монографія / відп. ред. В. О. Бабкін. Київ : Юридична думка, 2008. 336 с.

378. Пастушок Г. І. Значення основоположних цінностей римського права для формування правової традиції Європейського Союзу. Вісник Південного регіонального центру НАПрН України. 2016. № 8. С. 31–37.

379. Патей-Братасюк М. Г. Антропоцентрична теорія права. Тернопіль, 2010. 395 с.

380. Патей-Братасюк М. Г. Філософсько-світоглядне знання як засада розвитку приватного права. Право України. 2009. № 8. С. 39–46.

381. Пацурківський П. С., Гаврилюк Р. О. Алгебра верховенства права, або буттєвий устрій людського світу. Право України. 2017. № 3. С. 112–125.

382. Пейн Т. Права людини. Львів : Літопис, 2000. 283 с.

383. Пекар В. По свіжих слідах. URL: https://m.facebook.com/story.php?story_fbid=10225241928389938&id=1673359536 (дата звернення: 19.07.2024).
384. Пенсійний рекордсмен в Україні щомісяця отримує 390 000 грн. URL: <https://dailylviv.com/news/ekonomika/pensiinyi-rekordsmen-v-ukrayini-shchomisyatsya-otrymuie-390-000-hrn-138752> (дата звернення: 12.03.2025).
385. Перцова Т. Правила етичної поведінки: деякі правові питання. Держава та регіони. 2025. № 2 (76). С. 182–185.
386. Петінова О. Проблема цінності в філософії. Культура народів Причорномор'я. 2002. № 36. С. 183–188.
387. Петлевич Н. С. Особистість у правовідносинах: персоналістична характеристика // Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи) : статті учасників Третього всеукраїнського «круглого столу». Львів : СПОЛОМ, 2008. С. 245–256.
388. Петриківська О. Філософська антропологія як методологія синтезу знань про людину : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.02. Одеса, 2007. 18 с.
389. Петришин О. В. Верховенство права в системі правового регулювання суспільних відносин. URL: <http://pravoznavec.com.ua/period/article/6486/%CE> (дата звернення: 14.06.2024).
390. Петрів Р. Австрійські, австро-угорські і галицькі конституції (кінець XVIII – XIX ст.) : пер. з нім. і пол. мов. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2005. 106 с.
391. Петрова Л. В. Нариси з філософії права : навч. посіб. Харків : Нац. юрид. акад. України, 1995. 260 с.
392. Петрова Л. В. Фундаментальні проблеми методології права (філософсько-правовий дискурс) : монографія. Харків : Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, 1998. 505 с.
393. Писаренко Н. Верховенство права, конвенційні гарантії справедливого суду та принципи адміністративного судочинства. Право України. 2019. № 4. С. 55–76.

394. Піменова О. Проблема свободи в італійському гуманізмі XIV – поч. XV ст. Наукові записки ТДПУ ім. І. Гнатюка. Серія «Філософія». 2003. № 11. С. 21–24.
395. Плавич В. Становлення і розвиток сучасного права в умовах глобалізації. Правова держава. 2018. № 30. С. 28–35.
396. Платон. Діалоги. Харків : Фоліо, 2008. 349 с.
397. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) : монографія. Харків : Право, 2008. 240 с.
398. Погребняк С. П. Принцип верховенства права: деякі теоретичні проблеми. Вісник Академії правових наук України. 2006. № 1 (44). С. 26–36.
399. Подорожна Т. Правова реформа як форма проведення модернізації правової системи України. Віче. 2014. № 14. URL: <http://www.viche.info/journal/4284/> (дата звернення: 11.08.2024).
400. Понад 250 обвинувальних вироків винесено у резонансних справах корупціонерів. Патріот Донбасу. URL: <https://donpatriot.news/ponad-250-obvynuvalnyh-vyrokiv-vyneseno-u-rezonansnyh-spravah-korupczioneriv> (дата звернення: 05.05.2025).
401. Попадинець Г. О. Природне право як основа правового статусу біженців. Держава та регіони. Серія: Право. 2025. № 1 (87). С. 140–144.
402. Попадинець Г. О. Український світоглядно-філософський гуманізм як засада розвитку української правової культури : дис. ... канд. філос. наук : 12.00.12. Київ, 2008. 196 с.
403. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи» від 27 лютого 2009 р. № 1. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v_001700-09#Text (дата звернення: 09.06.2024).
404. Поученіє Лаврентія Зизанія, сказанное при погребеніи княгини Софії Чарторийской // Крыловскій А. Львовское ставропигіальное братство. Київ, 1804. С. 230.

405. Права і свободи людини і громадянина в Україні (доктрина Європейського суду з прав людини і Конституційного Суду України) : навч. посіб. / заг. ред. П. Ф. Мартиненка, В. М. Кампа. Київ : Юрінком Інтер, 2013. 376 с.

406. Право Київської Русі – характеристика, джерела. Адміністративне, цивільне, сімейне, кримінальне, податкове та інше право Київської держави. URL: <https://histua.com/istoriya-ukraini/knyaya-doba/pravo-kyivskoi-rusi-kharakterystyka-dzherela-rozdily> (дата звернення: 21.09.2024).

407. Правовий звичай як джерело українського права IX–XIX ст. / за ред. І. Б. Усенка ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ : Наукова думка, 2006. 278 с.

408. Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні : монографія / Л. Герасіна, О. Данильян, О. Дзюбань та ін. Харків : Право, 2009. С. 5–115.

409. Прецедентна практика Європейського суду з прав людини як джерело права України. URL: http://legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=526:1305-13-09&catid=67:2-0513&Itemid=83&lang=ru (дата звернення: 28.10.2024).

410. Приймак А. М. Принцип правової визначеності: поняття та окремі аспекти. Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». Серія: Юридичні науки. 2010. Т. 103. С. 53–55.

411. Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики : монографія : у 2 кн. / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка ; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ : Юридична думка, 2008. Кн. 2. 344 с.

412. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23 лютого 2006 р. № 3477-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text> (дата звернення: 11.04.2025).

413. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у сфері державної антикорупційної політики у зв'язку з виконанням Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України : Закон України

від 13 травня 2014 р. № 1261-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1261-18#Text> (дата звернення: 17.07.2025).

414. Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 01 листопада 1996 р. № 9. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-96#Text> (дата звернення: 21.06.2024).

415. Про статус народного депутата України : Закон України від 17.11.1992 № 2790-XII // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2790-12#Text> (дата звернення: 18.03.2025).

416. Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 31 березня 1995 р. № 4. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-95#Text> (дата звернення: 08.10.2024).

417. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02 червня 2016 р. № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення: 05.09.2024).

418. Проблеми реалізації прав і свобод людини та громадянина в Україні / за ред. Н. М. Оніщенко, О. В. Зайчука. Київ : Юридична думка, 2007. С. 185.

419. Програма дій, що прийнята на Всесвітній конференції з прав людини в 1993 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_504#Text (дата звернення: 13.08.2024).

420. Прокопович Т. Духовний регламент // Антологія лібералізму : політико-правничі вчення та верховенство права / упоряд. С. Головатий, М. Козюбра, О. Сироїд ; відп. ред. С. Головатий. Київ : Книги для бізнесу, 2008. С. 729–789.

421. Пролєєв С. Соціально-політичне самовизначення сучасного українського суспільства. Філософська думка. 2018. № 6. С. 85.

422. Протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 20 березня 1952 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_535#Text (дата звернення: 14.03.2025).

423. Проценко І. П. Право як феномен культури: філософсько-історичний аналіз. Проблеми філософії права : міжнародний часопис. 2005. Т. 3. № 1–2. С. 338–350.
424. Пуховська А. Філософсько-антропологічний підхід дослідження прав людини: становлення та значення. Правова держава. 2015. Вип. 26. С. 161–167.
425. Пухта І. С. Трансформації класичної концепції суб'єкта у філософській герменевтиці : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.05 «Історія філософії». Львів, 2008. 16 с.
426. Пучинський В. К. Захист прав людини в Європейському Союзі. Право України. 2013. № 6. С. 51–60.
427. Рабінович П. М. Природні права людини і Цивільний кодекс України. Юридична Україна. 2005. № 7. С. 48–55.
428. Рабінович П. М. Універсальний канон людських прав. Право України. 2018. № 9. С. 109–123.
429. Рабінович С. П. Юснатуралістичні підходи у філософсько-правовій думці сучасної України. Право України. 2013. № 9. С. 72–86.
430. Радбрух Г. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D1%83%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%B2_%D0%A0%D0%B0%D0%B4%D0%B1%D1%80%D1%83%D1%85 (дата звернення: 22.09.2025).
431. Разметаєва Ю. С. Доктрина та практика захисту прав людини : навчальний посібник. Київ : ФОП Голембовська О. О., 2018. 364 с.
432. Рахункова палата проведе фінансові аудити ВАКС, Верховного Суду, СБУ та НАЗК. Судово-юридична газета. 06 січня 2025 р. URL: <https://sud.ua/uk/news/publication/320083-rakhunkova-palata-provede-finansovi-auditi-vaks-verkhovnogo-sudu-sbu-ta-nazk> (дата звернення: 14.01.2025).
433. Ремінська Ю. Ю. Принцип верховенства права в міжнародній правотворчості (теоретико-правові аспекти) : дис. ... д-ра філософії за спеціальністю 081 «Право». Київ, 2020. 230 с.

434. Репа А. Права людини: філософія долаття перешкод // Філософія прав людини / за ред. Ш. Госепата та Г. Ломанна. 2-ге вид. Київ : Ніка-Центр, 2012. С. 7–15.

435. Різник С. В. Конституційність нормативних актів: сутність, методологія оцінювання та система забезпечення в Україні : монографія. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2020. 542 с.

436. Різник С. В. Конституційність нормативних актів: сутність, методологія оцінювання та система забезпечення в Україні : монографія. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2020. 542 с.

437. Рікер П. Право і справедливість / пер. з франц. Київ : Дух і літера, 2002. 216 с.

438. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Олександр Волков проти України» (заява № 21722/11) від 09 січня 2013 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_947#Text (дата звернення: 18.11.2024).

439. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Федоренко проти України» (заява № 25921/02) від 01 червня 2006 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_041#Text (дата звернення: 18.11.2024).

440. Рішення Конституційного Суду України від 11 червня 2020 р. № 7-п/2020. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/KS20047?an=1> (дата звернення: 14.05.2025).

441. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 02 листопада 2004 р. № 15-пп/2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text> (дата звернення: 26.06.2025).

442. Романова А. С. Буття людини: природно-правовий зміст. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки. 2016. № 850. С. 570–571.

443. Росоляк О. Конституційно-правові засади бюджетної політики сучасної України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 «Конституційне право ; муніципальне право». Київ, 2010. 208 с.
444. Руссо Ж.-Ж. Про суспільний договір. Київ : Anthology for the Lazy, 2020. URL: <https://anthologyforthelazy.webnode.com.ua/l/zhan-zhak-russo-pro-suspilnij-dogovir/> (дата звернення: 11.10.2024).
445. Руссо Ж.-Ж. Про суспільну угоду, або принципи політичного права / пер. з франц. О. Хоми. Київ : Port-Royal, 2001. 349 с.
446. Рябошапко Л. Природне право чи юридичний позитивізм. Віче. 2008. № 5–6. URL: <http://veche.kiev.ua/journal/873/> (дата звернення: 07.08.2024).
447. Рязанов М. Ю. Особливості права Запорізької Січі у правовій спадщині України. Часопис Київського університету права. 2021. № 2. С. 43–47.
448. Сабадуха М. В. Соціальна справедливість як підґрунтя формування громадянського суспільства: соціально-філософський аналіз : дис. ... канд. філос. наук. Житомир : Житомирський державний університет імені Івана Франка, 2019. 267 с.
449. Савинський С. М. Принцип правової визначеності як вимога точності, ясності та стійкості правозастосовних актів. Юридичний науковий електронний журнал. 2025. № 3. С. 47–49.
450. Савонова Г. Онтологія добра і зла та проблема свободи вибору християнином у філософських міркуваннях С. К'єркегора. Грані. 2019. Т. 22. № 1. С. 110–116.
451. Сайфуліна Ю. Феноменологічний підхід щодо розуміння права. Право і суспільство. 2012. № 1. С. 40–44.
452. Селіванов В. М. До питання методології розроблення сучасної правової доктрини. Вісник Академії правових наук України. 2005. № 2 (41). С. 15–26.
453. Селіванов В. М. Право і влада в сучасній Україні : методологічні аспекти. Київ, 2003. 724 с.

454. Семиколенов В. М. Мораль в інформаційному суспільстві : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.04 / Таврійський нац. ун-т ім. В. І. Вернадського. Сімферополь, 2006. 19 с.
455. Серьогін В. Поняття права та закону в контексті принципу верховенства права. URL: <http://legalitas.com.ua> (дата звернення: 27.10.2015).
456. Серьогін С. В. Верховенство права в Україні : проблеми розуміння та застосування : монографія. Дніпропетровськ : Грані, 2014. 124 с.
457. Сіренко В. Ф. До питання про соціально-правову природу і співвідношення понять «право», «справедливість», «свобода». Часопис Київського університету права. 2023. № 2. С. 261–265.
458. Скакун О. Ф. Теорія держави і права. Харків : Консум, 2006. 696 с.
459. Скомаровський В. Традиція з погляду сучасника // Традиція та інновація в теорії міжнародних відносин : матеріали міжвідом. наук.-теорет. конф. (21–22 квітня 2005 р.) / НАН України, Ін-т світової економіки і міжнародних відносин. Київ, 2005. С. 39–42.
460. Скомаровський В., Якименко С. Проблеми законотворчого процесу в Україні, удосконалення та підвищення правової культури учасників законотворчого процесу в Україні. Правничий вісник Університету «КРОК». 2020. Вип. 39. С. 13–22.
461. Скринник М. Історико-філософський контекст становлення української ідентичності. Львів : Бізнес Школа УБС, 2018. 214 с.
462. Сливка С. Українська національна філософія права: антологічний ракурс. Львів : Воля, 2001. 168 с.
463. Соколова І. О. Правозастосовний акт у системі правового регулювання суспільних відносин. Державне будівництво та місцеве самоврядування. 2020. Вип. 39. С. 31–46.
464. Солодовнікова Х. Право на життя чи право на гідність: проблема пріоритетів // Основні права людини: розуміння та виклики : матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 10 грудня 2019 р.). Київ : Гельветика, 2019. С. 55–58.

465. Сопілко І. М. Нормотворча діяльність у сфері інформаційних правовідносин. Альманах права. 2024. Вип. 15. С. 38–43. URL: <https://almanahprava.org/almanac-of-law-15> (дата звернення: 11.01.2025).

466. Сопілко І. М. Право на забуття як одне з основних прав людини у цифрову епоху. Юридичний вісник «Повітряне і космічне право». 2024. № 3 (72). С. 115–123. URL: https://law.kai.edu.ua/wp-content/uploads/2025/01/yuv_3_72_2024verstka.pdf#page=115 (дата звернення: 22.02.2025).

467. Сопілко І. М., Череватюк В. Б. Сучасне право в епоху змін. Юридичний вісник «Повітряне і космічне право». 2021. № 1 (58). С. 216–222. DOI: <https://doi.org/10.18372/2307-9061.58.15331>

468. Ставровецький К.-Т. Євангеліє учительное. Рахманов, 1619. Ч. 1–2.

469. Ставровецький К.-Т. Зерцало богословії. Почаїв, 1618. Ч. 2. А. 26.

470. Статут Ради Європи від 05 травня 1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001#Text (дата звернення: 14.08.2024).

471. Степико М. Т. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи (філософсько-методологічний аналіз). Київ : Товариство «Знання», 1998. 251 с.

472. Стігліц Дж. Правосуддя для обраних / пер. Т. Грибової. Українська правда. 09.11.2010. URL: <http://www.epravda.com.ua/columns/2010/11/9/255691/> (дата звернення: 10.01.2024).

473. Стовба О. В. Екзистенціальний аналіз правової ситуації : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2005. 16 с.

474. Стратій Я. Ідеї природного права і суспільного договору на службі петровського абсолютизму («Правда волі монаршої» Теофана Прокоповича) // Україна XVII століття. Суспільство, філософія, культура. Київ : Критика, 2005. С. 128–150.

475. Строїч П. Право та цінності: аспекти співвідношення. Держава та регіони. 2025. № 2 (76). С. 195–204.

476. Суддівський імунітет не є безмежним, навіть якщо йдеться про ВАКС – ВРП нагадала судді Віктору Маслову норми законодавства. Судово-юридична

газета. URL: <https://sud.ua/uk/news/publication/336116-sudeyskiy-immunitet-neyavlyaetsya-bezgranichnym-dazhe-esli-rech-idet-o-vaks-vsp-napomnila-sude-viktoru-maslovu-normy-zakonodatelstva> (дата звернення: 11.02.2025).

477. Сущенко В. Проблеми реалізації та захисту прав і свобод людини та громадянина в Україні. Наукові записки НаУКМА. Серія: Юридичні науки. 2012. Т. 129. С. 28–32.

478. Табачковський В. Образ людини: від «родової всезагальності» до «тотальної індивідуальної екзистенції» // Людина в есенційних та екзистенційних вимірах. Київ : Наукова думка, 2004. С. 9–83.

479. Таманага Б. Верховенство права: історія, політика, теорія / пер. з англ. А. Іщенка. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 208 с.

480. Тараненко М. Г., Тараненко М. М. Правовідносини, судоустрій, злочини та покарання на Запорозькій Січі. Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право. 2017. № 3–4. С. 117–122.

481. Теорія держави і права : навч. посіб. / С. К. Бостан, С. Д. Гусарєв, Н. М. Пархоменко та ін. Київ : Академія, 2013. 348 с.

482. Терлюк І. Я. Історія українського права від найдавніших часів до XVIII століття. Львів, 2003. 156 с.

483. Терлюк І. Я. Феномен нації в науковому дискурсі: до методології проблеми історичної спадкоємності нації та держави. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки. 2018. № 906, вип. 20. С. 51–54.

484. Терлюк М., Ющик О. До проблеми якості закону України як джерела права. Право України. 2017. № 6. С. 17–26.

485. Тертишник В. Принципи права та стратегія і практика судово-правової реформи. Українське право. 03 травня 2017 р. URL: <http://ukrainepravo.com/scientific-thought/naukova-dumka/tuyrshchyty-tuava-kha-fkhuakhyegkya-k-tuankhyna-ftsesvs-tuavsvsl-uyechsupy/> (дата звернення: 18.09.2024).

486. Тімуш І. С. Інтегральний погляд на право : монографія. Київ : Атіка, 2009. 284 с.
487. Токвіль А. Давній порядок і революція. Київ : Юніверс, 2001. С. 135.
488. Толкачова Н. Є. Звичаєве право : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. 2-ге вид., переробл. і доповн. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2006. 367 с.
489. Турен А. Повернення дієвця. Київ : Альтерпрес, 2003. С. 19.
490. Удовика Л. Людина як суб'єкт правової системи: особливості розвитку в умовах глобалізації. Вісник Запорізького національного університету. 2011. № 1. С. 41–49.
491. Українська Народна Республіка. Закони. Збірник законів, обіжних та інших розпоряджень по справах в Українській Народній Республіці. Київ, 1919. 32 с.
492. Українці з доходом 8422 грн – за межею бідності. Профспілки. URL: <https://search.app/Cd9m5> (дата звернення: 05.03.2025).
493. Федорук Н. М. Мораль та суспільний прогрес : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03. Харків, 2005. 20 с.
494. Філософія права : підручник для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. Данильян, О. Дзьобань, С. Максимов та ін. ; за ред. О. Данильяна. Харків : Право, 2009. 208 с.
495. Франко І. Одвертий лист до галицької української молодіжі // Франко І. Зібрання творів : у 50 т. Київ : Наукова думка, 1986. Т. 45. С. 401–409.
496. Франко І. Перехресні стежки : повість // Украдене щастя : вибрані твори. Харків : Фоліо, 2007. С. 151–410.
497. Франко І. Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова // Франко І. Зібрання творів : у 50 т. Київ : Наукова думка, 1986. Т. 45. С. 309–315.
498. Франко І. Украдене щастя : вибрані твори. Харків : Фоліо, 2007. 410 с.
499. Фукуяма Ф. Ідентичність. Потреба в гідності та політика скривдженості. Київ : Наш Формат, 2020. 185 с.

500. Фукуяма Ф. Політичний порядок і політичний занепад: від індустріальної революції до глобалізації демократії. Київ : Наш Формат, 2017. 512 с.

501. Фулей Т. Вплив практики Європейського суду з прав людини на судову практику України: підходи та виміри. Право України. 2015. № 2. С. 98–113.

502. Фуллер Л. Мораль права. Київ : Сфера, 1999. 232 с.

503. Хайдеггер М. Лист про гуманізм. URL: <http://ibib.ltd.ua/haydegger-pismo-gumanizme-32957.html> (дата звернення: 14.03.2025).

504. Харарі Ю. 21 правило для XXI століття. Київ : Book Chef, 2018. 416 с.

505. Хартія основних прав Європейського Союзу від 07 грудня 2000 р. № 994_524. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_524#Text (дата звернення: 21.10.2024).

506. Хвойницька Х. М. Легітимація природного права в Україні та європейська юснатуралістична традиція : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.05. Львів, 2013. 199 с.

507. Хрімлі І. О. Мораль та право як регулятори відносин у сучасному українському соціумі : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03. Донецьк, 2007. 18 с.

508. Цвік М. В., Петришин О. В. Загальна теорія держави і права : підручник. Харків : Право, 2015. 428 с.

509. Цивільна конвенція про боротьбу з корупцією від 04 листопада 1999 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_102#Text (дата звернення: 22.09.2024).

510. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 11.10.2024).

511. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 07.11.2024).

512. Циппеліус Р. Юридична методологія / пер. з нім. Київ : Реферат, 2004. 176 с.
513. Ціцерон М. Т. Про закони ; Про державу ; Про природу богів / пер. з латин. В. Литвинова. Київ : Основи, 1998. 476 с.
514. Цуркан-Сайфуліна Ю. В. Оцінка правового виховання в контексті соціальної справедливості. Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки. 2023. Т. 35 (74). № 1. С. 191–198.
515. Чепульченко Т. Принцип верховенства права як відображення генезису прав людини в сучасній правовій державі. URL: <http://www.nbuu.gov.ua> (дата звернення: 14.02.2025).
516. Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII ст. Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права. 1928. Вип. 4. С. 502–521.
517. «Чого ми навчилися між Руссю і Гетьманщиною? Націєтворення. Новий гранднатив. Наталія Старченко». URL: https://youtu.be/-vqLHR5dsWg?si=wX0JktJC_TfqRY6x (дата звернення: 11.01.2025).
518. Чукаєва В. О. Зміни в системі публічної влади України на сучасному етапі та нормативно-правове забезпечення її ефективності. Держава та регіони. Серія: Право. 2024. № 3 (85). С. 18–22.
519. Шаган О. Система принципів нормотворчості. Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Данила Галицького. 2014. № 9. С. 64–69.
520. Шаповалова І. Феномен моралі: витоки та історична генеза. URL: <https://aka.ms/GetM365> (дата звернення: 18.05.2025).
521. Швачка В. Рівень правової свідомості особи як результат її правової соціалізації. Бюлетень Міністерства юстиції України. 2007. № 11 (73). С. 77–88.
522. Шевцова А. В. Співвідношення права та закону в українській правовій традиції : дис. ... д-ра філософії : спец. 081 «Право». Київ, 2023. 231 с.

523. Шевцова А. Відродження та розвиток національної правової традиції як засада правового реформування сучасної України. KELM. 2020. № 4 (32). С. 203–209.
524. Шевцова А. Співвідношення природного права та позитивного в українській правовій традиції домодерної епохи. Правничий часопис Університету «КРОК». 2018. Вип. 33. С. 39–47.
525. Шевцова А. Співіснування позитивізму та юснатуралізму в українській правовій традиції ХІХ – початку ХХ ст. Порівняльно-аналітичне право. 2019. № 5. С. 56–59.
526. Шевченко О. Звичаєве право України ІХ–ХІХ століть. Київ, 2014. 199 с.
527. Шевченко О. О., Вовк О. Й., Капелюшний В. П. та ін. Історія українського права / за ред. О. О. Шевченка. Київ : Олан, 2001. 214 с.
528. Шевченко Т. Кобзар. Київ : Просвіта ім. Т. Г. Шевченка, 1993. 511 с.
529. Шевчук Р. Метафізичний органон правознавства. Філософські та методологічні проблеми права. 2016. № 2 (12). С. 29–40.
530. Шевчук С. Практика ЄСПЛ в контексті західної правової традиції. Вид. 3-тє. Київ : Реферат, 2010. 848 с.
531. Шевчук С. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні : монографія. Київ : Реферат, 2007. 640 с.
532. Шелевер Н. В. Справедливість як основоположний принцип права. Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць. 2021. Вип. 89. С. 113–118.
533. Шимон С. Розмежування понять «суспільна мораль», «моральні засади» та «моральність» в цивільному праві. URL: http://www.rusnauka.com/23_SND_2008/Pravo/26738.doc.htm (дата звернення: 12.01.2024).
534. Шитий С., Бондаренко А. Причини правового нігілізму та шляхи його подолання в Україні. Підприємництво, господарство і право. 2017. № 2. С. 235–239.

535. Шкляр Т. Функції сучасної держави: поняття та проблеми класифікації. Підприємництво, господарство і право. 2014. № 11. С. 61–65.
536. Штонда Д. Принцип рівності в праві. Юридичний науковий електронний журнал. 2019. № 2. С. 46–49.
537. Шульженко Ф. П., Андрусак Т. Г. Історія політичних і правових вчень : навч. посіб. 3-тє вид., стер. Київ : Юрінком Інтер, 2002. 304 с.
538. Щербатюк В. М., Сокур Ю. В., Орищенко Ю. В. Козацьке право Запорозької Січі в контексті українського правотворення. Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. 2020. № 1 (114). С. 53–61.
539. Що показав звіт спостерігачів міжнародної організації ІАС ISHR, які дослідили роботу судової системи України. Судово-юридична газета. URL: <https://sud.ua/uk/news/abroad/337197-что-pokazal-otchet-nablyudateley-mezhdunarodnoy-organizatsii-iac-ishr-issledovavshikh-rabotu-sudebnoy-sistemy-ukrainy> (дата звернення: 11.08.2025).
540. Ющик О. Питання державотворення: чи відбудеться в Україні правова реформа. Віче. 2007. № 9–10. С. 36–38.
541. Як розблокувати шлях до ЄС: ключові реформи, які має впровадити Україна. Європейська правда. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2025/08/4/7217222/> (дата звернення: 10.08.2025).
542. Ярема О. Г. Принцип правової визначеності як вимога стабільності правовідносин в адміністративному судочинстві. Аналітично-порівняльне правознавство. 2023. № 5. С. 449–454.
543. Яремко О. Контамінація раціонального та гуманістичного вимірів у генезі інституту покарання в контексті європейської правової традиції : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. Київ, 2009. 221 с.
544. Ярошенко І. Принцип пропорційності у цивільному процесуальному праві: забезпечення балансу публічного і приватного інтересів. Право України. 2017. № 8. С. 21–26.

545. Ясперс К. Духовна ситуація часу // Зарубіжна філософія ХХ століття : читанка з історії філософії : у 6 кн. Київ : Довіра, 1993.
546. Яценко Р. Ю. Правотворчість в умовах перехідного суспільства: теоретико-правовий аспект : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2013. 180 с.
547. Andrusyshyn B., Bilozorov Y., Opolska N., Kupina L., Tokarchuk O. Right to a Fair Trial in Extraordinary Conditions (Право на справедливий суд за надзвичайних умов). *The Age of Human Rights Journal*. 2023. № 20. e7539. DOI: 10.17561/tahrj.v20.7539.
548. Applebaum A. On Russia's Deadly Imperial Idea, the Consequences of the Counteroffensive of the Armed Forces of Ukraine, and the End of the War. YouTube. URL: <https://youtu.be/gOlgSH6g7OU> (дата звернення: 15.04.2025).
549. Bagriy Yu. The Moral and Ethical Dimension of the European Convention of Human Rights and Fundamental Freedoms. *PNAP*. 2025. № 3. P. 111–121.
550. Bernard-Henri Lévy on Russian Fascism, Macron's Naivety and the Film "Glory to Ukraine". YouTube. URL: <https://youtu.be/Np5VfDAIlo0> (дата звернення: 15.04.2025).
551. Bratasiuk M. H. The anti-positivist orientation of Ukrainian philosophical and legal thought of the late 19th and early 20th centuries. *Philosophy and values of the modern culture : collective monograph*. Lviv ; Torun : Liha-Pres, 2019. P. 1–19. URL: <http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/book/100> (дата звернення: 15.05.2026).
552. Bratasiuk M. Neo-Orvellism as a threat to global democracy. *Academia Polonia*. 2024. Т. 64, № 3. P. 156–164. URL: <http://pnar.ap.edu.pl/index.php/pnar/issue/view/71> (дата звернення: 15.05.2026).
553. Brown A. *The Transformation of Democratic Institutions in the 21st Century*. London : Routledge, 2022. 320 p.
554. Cmhmieciarz K. Axiological Aspects of Judicial Administration in Polish Common Courts: Constitutional and Praxeological Values in the Process of Implementing Legal Norms in Poland // Теоретичні та практичні проблеми реалізації

норм права : матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції (м. Кременчук, 5–7 грудня 2024 р.). Львів – Торунь : Liha-Pres, 2024. С. 384–387.

555. Didych T. Judicial Law-making and Its Regulation in Independent Ukraine: Its History and Development. *Access to Justice in Eastern Europe*. 2021. Vol. 3 (11). P. 81–100. ISSN 2663-0583. URL: <https://ajee-journal.com/judicial-law-making-and-its-regulation-in-independent-ukraine-its-history-and-development> (дата звернення: 12.05.2024).

556. Different Approaches to the Definition of the Rule of Law. URL: <http://www.revision-notes.co.uk> (дата звернення: 17.04.2025).

557. Fukuyama F. Putin's War Against the Liberal Order. *Local History*. 2022. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/interviu/frensis-fukuiaama-viina-putina-proti-liberalnogo-poriadku/> (дата звернення: 15.04.2025).

558. Gordley G. Comparative Legal Research: Its Function in the Development of Harmonized Law. *The American Journal of Comparative Law*. 1995. Vol. 43. № 3. P. 555–568.

559. Havronska T. Balance of Private and Public Interest Law in Matters of Restricting Human Rights for the Purposes of National Security. *Academic Journal of Interdisciplinary Studies*. 2023. Vol. 12, № 4. P. 17–27. URL: <https://www.richtmann.org/journal/index.php/ajis/article/view/13374/12959> (дата звернення: 15.03.2024).

560. Havronska T. The Role of Public Authorities in Combating Gender-Based Violence. *Cuestiones Políticas*. 2021. Vol. 39, Iss. 71. P. 387–404. URL: <https://produccioncientificaluz.org/index.php/cuestiones/article/view/37427> (дата звернення: 15.05.2026).

561. Johnson L. *Global Democracy Trends: Evolution, Crisis, and Renewal (2021–2024)*. Berlin : Springer, 2023. 278 p.

562. Kusion P. S. Równość obywateli w świetle Konstytucji Ukrainy i Polski // Теоретичні та практичні проблеми реалізації норм права : матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції (м. Кременчук, 5–7 грудня 2024 р.). Львів – Торунь : Liha-Pres, 2024. С. 20–23.

563. Lefort C. The Politics of Human Right in The Political Forms of Modern Society. London : Thompson, 1986. P. 258.

564. Legrand P. Issues in the Translatability of Law // Nation, Language, and the Ethics of Translation / ed. by S. Bermann, M. Wood. Princeton : Princeton University Press, 2005. P. 30–50.

565. Makarova O. et al. Features of Criminal Proceedings Against Members of the Parliament of Ukraine // Theoretical Foundations of State and Law : collective monograph / International Science Group. Boston : Primedia eLaunch, 2022. 159 p. URL: <https://isg-konf.com/theoretical-foundations-of-state-and-law/> (дата звернення: 21.11.2024).

566. Nickel J. Making Sense of Human Rights: Philosophical Reflections on the Universal Declaration of Human Rights. Berkeley : University of California Press, 1987.

567. Petrov V. Democracy in Transition: Legal Systems Facing Globalization. Warsaw : Eastern Legal Review, 2024. 210 p.

568. Smith J. Historical Roots and Modern Dynamics of Legal Democracies. New York : Cambridge University Press, 2021. 298 p.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковано основні наукові результати дисертації:

1. Bagriy Yu. The moral and ethical dimension of the European Convention of human rights and fundamental freedoms. *PNAP*. 2025. № 3 (Республіка Польща). С. 111–121. URL: <https://scispace.com/pdf/the-moral-and-ethical-dimension-of-the-europe-an-convention-q1fr6tnf929d.pdf>

2. Багрій Ю. Морально-етична парадигма правової держави у творчості українських мислителів поч. XIX – I пол. XX ст. *Держава та регіони. Серія «Право»*. 2025. № 2(88). С. 101–107. URL: https://law.stateandregions.zp.ua/archive/2_2025/16.pdf

3. Багрій Ю. М. Морально-етичний вимір української правової традиції Козацької епохи. *Галицькі студії. Юридичні науки*. 2024. № 6. С. 11–19. URL: <https://journals.gi.ternopil.ua/index.php/law/article/view/61/56>

4. Багрій Ю. М. Національна правова традиція: методологія дослідження. *Вчені записки Таврійського національного університету імені Володимира Вернадського. Серія «Юридичні науки»*. 2024. Т. 35(74), № 3. С. 1–5. URL: https://juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2024/3_2024/3.pdf

5. Багрій Ю. М. Морально-етичні засади позитивного права Руси–України та Литовсько-Руської держави. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 7. С. 16–20. URL: http://www.lsej.org.ua/7_2024/3.pdf

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Багрій Ю. М. Ціннісно-сміслова компонента української правової традиції як основа здійснення правових перетворень в сучасній Україні. *Теоретичні та практичні проблеми реалізації норм права: матеріали X Міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Кременчук, 5–7 груд. 2024 р.). Львів ; Торунь : Liha-Pres, 2024. С. 28–32. URL: <http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/view/347/10349/37824-1>

7. Багрій Ю. М. Ціннісно-моральні засади захисту прав релокованих осіб. *Закарпатські правові читання. Релокація в умовах екстраординарних правових режимів : матеріали XVII Міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Ужгород, 25–26 квіт. 2025 р.). Львів ; Торунь : Liha-Pres, 2025. С. 243–246. URL: <http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/view/380/11675/26563-1>

8. Багрій Ю. М. Ідея єдності права та моралі в творчості українських мислителів кінця XIX – поч. XX ст. *Творча спадщина Олександра Кістяківського (1833–1885): історико-теоретичні та сучасні проблеми розвитку юридичної науки : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф.* (м. Київ, 22 листоп. 2024 р.). Київ, 2024. С. 201–204.

9. Багрій Ю. М. Проблема прав людини в творчості українських мислителів XIX – поч. XX ст. *Права людини та публічне врядування : матеріали VIII Міжнар. правничого форуму (до 150-річчя заснування ЧНУ імені Юрія Федьковича)* (м. Чернівці, 30 трав. 2025 р.). Львів ; Торунь : Liha-Pres, 2025. С. 17–20. URL: <http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/view/390/12498/36966-1>

10. Багрій Ю. М. Путінізм як тотальна загроза правам людини. *Становлення та розвиток правової держави: проблеми теорії та практики : матеріали XVIII Міжнар. наук.-практ. конф.* (24 груд. 2025 р.). Львів ; Торунь : Liha-Pres, 2025. С. 10–12. URL: <http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/book/448>